

ॐ

संस्कृत-पाठ-माला ।

अष्टम भाग

पाठ १

अ-कारान्त पुल्लिङ्ग शब्दोंके रूप पाठक जानते ही हैं,
तथापि फिरसे स्मरण दिलानेके लिये यहां पुनः दिये जाते हैं—

जनः (मनुष्य)

(१) जनः, जनौ, जन्मः । (सं०) हे जन, हे
जनौ, हे जनाः । (२) जनेन, जनौ, जनात् । (३)
जनेन, जनाभ्यां, जनैः । (४) जनाय, जनाभ्यां, जने-
भ्यः । (५) जनात्, जनाभ्यां, जनेभ्यः । (६) जनस्य,
जनयोः, जनानां (७) जने, जनयोः, जनेषु ॥

रामः ।

(१) रामः, रामौ, रामाः । (सं०) हे राम, हे
रामौ, हे रामाः । (२) रामेन, रामौ, रामान् । (३)
रामेन, रामाभ्यां, रामैः । (४) रामाय, रामाभ्यां
रामेभ्यः । (५) रामात्, रामाभ्यां, रामेभ्यः ।

(६) रामस्य, रामयोः, रामाणां । (७) रामे,
रामयोः, रामेषु ॥

पाठक इन दोनों शब्दोंके रूप देखें । इनके रूपोंमें थोड़ासा भेद है ।

जनः

रामः

तृतीया एकवचन-जनेन

रामेण

पष्ठी बहुवचन- जनानां

रामाणां

यहां ' जन ' शब्दके रूपमें प्रत्ययका जो ' न ' है वह ' राम ' शब्दके रूपमें जाकर ' ण ' में बदल गया है । इसका नियम यह है—

१८ नियम

✓ ' र अथवा प ' के पीछे आनेवाले ' न ' कारको ' ण ' होता है, और इनके बीचमें स्वर, क वर्ग, ह य व र के आनेपर भी ' न ' को ' ण ' होता है । देखिये—

' राम ' शब्द ' र्+आ+म्+ञ ' इतने वर्णोंसे बना है । इसके सामने तृतीयाका ' इन ' प्रत्यय आगया तो = [राम +इन] = हो कर—

र्+[आ+म्+ञ+इ] + न = रामेण

ऐसी स्थिति होती है, अर्थात् ' र ' और ' न ' के बीचमें ' आ + म् + ञ + इ ' इतने वर्ण आनेपर भी उक्त नियमके अनुसार ' न ' का ' ण ' होता है ।

इसी प्रकार 'रामाणां' के स्थानपर भी इसी नियमसे न-कारका णकार होता है । ऐसे ही अन्यत्र समझना चाहिये ।

' जनेन, जनानां ' इन रूपोंमें ' र अथवा ण ' नहीं है, अतः यहां नकारको ण नहीं होता ।

शब्द

पटः-- वस्त्र	स्वरः-- ज्वर
पाकः-- पका हुआ अन्न	भृत्यः-- नौकर
दीपः-- दिया	बुधः-- ज्ञानी
योधः-- वीर	कपोतः-- कबूतर
तरंगः-- लहर	आश्रमः-- आश्रम
आतपः-- धूप ✓	पायसः-- पायस, खीर
ग्रंथः-- पुस्तक	वायसः-- कौआ
पार्थिवः-- राजा ✓	वैद्यः-- वैद्य

संस्कृत-वाक्यानि ।

हे मित्र ! तं पटं अत्र आनय । सः पटः कस्य अस्ति ? केन तत्र स्थापितः ? केन सः कृतः ?

इदानीं भोजनस्य समयः जातः । किं पाकः सिद्धः न वा ? यदि पाकः सिद्धः अस्ति, तर्हि इदानीं एव भोजनाय अहं आगन्तुं इच्छामि ।

अस्मिन् स्थाने दीपः नास्ति । त्वया अत्र दीपः किं न स्थापितः ? शीघ्रं त्वं तत्र गच्छ दीपं च अत्र

आनय । सः मनुष्यः ज्वरेण पीडितः अस्ति । इदानीं
तस्य शरीरे अतीव ज्वरः अस्ति । अतः एतत् औषधं
तस्मै देहि । अधुना एव देहि ।

तव भृत्यः इदानीं अत्र नास्ति किम् ? तेन ह्यः
किं कृतम् ? येन कुपितः आसि ।

बुधः सदा योग्यं वचनं एव उपदिशति । कदा
अपि अयोग्यं भाषणं न वदति । अतः बुधस्य एव
मित्रता संपादनीया ।

यथा योधः संग्रामं इच्छति तथा त्वं अपि
इच्छसि किम् ? योधे धैर्यं भवति । शौर्यं अपि
तत्रैव भवति ।

बुधः इदानीं शोभनं ग्रंथं लिखाति । तस्य ग्रंथस्य
पठनं कः कारिष्यति ?

यदि तव गृहे पायसः अस्ति तर्हि मह्यं देहि ।
अहं पातुं इच्छामि ।

वायसः कठोरं शब्दं करोति, न तथा कोकिलः ।
कोकिलः मधुरं शब्दं करोति ।

मम आश्रमे उत्तमः कोकिलः अस्ति । सः प्रति-
दिनं मधुरं गायनं करोति । सायंकाले तस्य मधुरं
शब्दं श्रुत्वा मम हृदयं सन्तोषं प्राप्नोति ।

पाठ २

अब निम्नलिखित शब्द कंठस्थ कीजिये—

अकारान्त पुल्लिङ्ग शब्द ।

शब्दः = शब्द	दुर्जनः = दुष्ट मनुष्य
द्वेषः = द्वेष, शत्रुता	पाठः = पाठ
प्रयत्नः = यत्न	होमः = यज्ञ, हवन
वर्णः = रंग, वर्ण	यज्ञः = " "
आर्यः = आर्य	आश्रमः = आश्रम
बुधः = ज्ञानी	यागः = यज्ञ /
अध्यापकः = गुरु	धीरः = धैर्यवान्
दम्भः = इन्द्रियदमन /	आचार्यः = आचार्य
शमः = मनका शमन /	उपवासः = उपवास
	जयः = विजय

अकारान्त पुल्लिङ्ग नामोंके समान ही इनके रूप होते हैं ।
पाठक इनके रूप बनाकर अनेक वाक्य बना सकते हैं—
संस्कृत-वाक्यानि ।

- १ यथा गर्दभस्य शब्दः तथा एव उष्ट्रस्य रूपम् ।
- २ उष्ट्रस्य विवाहे गर्दभः गायकः भवति ।

भाषा-वाक्य

- १ जैसा गधेका शब्द वैसा ही ऊँटका रूप । २ ऊँटके विवाहमें गधा गायक होता है ।

संस्कृत-वाक्यानि ।

- ३ गर्दभस्य विवाहे उष्ट्रः नर्तकः भवितुं अर्हति ।
 ४ शब्दे नित्यः अर्थः विद्यते । ५ यथा मूषकस्य
 मार्जारिण सह स्वाभाविकः द्वेषः अस्ति तथैव सिंहस्य
 गजेन सह वैरं अस्ति । ६ प्रयत्नेन सर्वं सिद्धं भवति ।
 ७ यत्ने कृते यदि न सिध्यति तत्र कः दोषः ?
 ८ आर्यः सर्वदा प्रयत्नं करोति । ९ तव कः वर्णः ?
 तस्य किं कर्तव्यं ? १० बुधः सर्वं जानाति न तथा
 मूढः । ११ दुर्जनं प्रथमं वंदेत् सज्जनं तदनंतरम् ।
 १२ अद्य तव अध्यापकेन कः पाठः पाठितः ?

भाषा-वाक्य

- ३ गधेकी शादीमें ऊँट नाचनेवाला होनेयोग्य है ।
 ४ शब्दमें नित्य अर्थ हाता है । ५ जैसा चूहेका बिल्लीके
 साथ स्वाभाविक द्वेष है उसी प्रकार सिंहका हाथीके साथ वैर
 है । ६ यत्नसे सब सिद्ध होता है । ७ यत्न करनेपर यदि
 सिद्धी न हुई तो उसमें क्या दोष है ? ८ आर्य सदा प्रयत्न
 करता है । ९ तेरा वर्ण क्या है ? उसका क्या कर्तव्य है ?
 १० शानो सब जानता है, वसा मूढ नहीं (जानता है) ।
 ११ दुष्ट मनुष्यको प्रथम वंदन करे तत्पश्चात् सज्जनको ।
 १२ आज तेरे अध्यापकने कौनसा पाठ पढ़ाया है ?

संस्कृत-वाक्यानि ।

१३ ब्राह्मणः यज्ञं करोति । १४ धीरः आचार्यः
यथा उपदिशति तथा एव स्वयं आचरति । १५
शिष्यः नमस्कृत्य, आचार्यात् विद्यां गृह्णाति । १६
आचार्येण सह शिष्यः वनं गत्वा तत्र पठति ।

भाषा वाक्य

१३ ब्राह्मण यज्ञ करता है । १४ धैर्यशाली आचार्य जैसा
उपदेश देता है वैसा ही स्वयं आचरण करता है । १५ शिष्य
नमस्कार करके आचार्यसे विद्या ग्रहण करता है । १६
आचार्यके साथ शिष्य वनमे जाकर वहा पढता है ।

संस्कृत-वाक्यानि ।

प्राणेन एव शरीरे बलं भवति । अन्नं अपि शरीरस्य
बलं वर्धयति । तृपाशमनार्थं जलस्य पानं अवश्यं
कर्तव्यम् । प्राणायामेन प्राणस्य वर्धनं भवति ।
ध्यानेन मनःशक्तिसंवर्धनं भवति ।

रावणस्य राज्यं लंकायां आसीत् । तस्य रावणस्य
हननं रामेण कृतम् । लंकाराज्ये राक्षसानां आसीत् ।
दुर्गं आश्रित्य राक्षसः युद्धं कर्तुं न शक्तः ।

वृक्षस्य पत्रं पुष्पं फलं च सर्वं उत्तमं अस्ति ।
पुष्पस्य उत्तमः गन्धः, फलस्य शोभनः रसः, पत्रस्य
च वर्णः आनन्दकरः भवति ।

कारण इसमें र अथवा ष अक्षरका न होना है ।

अस्तु । अब इकारान्त पुल्लिङ्ग शब्द पढ़िये—

शब्द ।

पाणिः = हाथ

मुष्टिः = मुक्का

मणिः = मणि

रविः = सूर्य

उदधिः = समुद्र

इलधिः = चाणोंका कोश

ऋषिः = ऋषि

मुनिः = मुनि

रश्मिः = किरण

कविः = कवि

नृपतिः = राजा

भूपतिः = " "

ग्रंथिः = ग्रंथि

कपिः = बंदर

दुंदुभिः = ढोल

प्रजापतिः = प्रजापति

संस्कृत-वाक्यानि ।

त्वं एकेन पाणिना इदानीं किं करोषि ? अहं पाणि-
भ्यां चन्द्रं आनयामि । सः पाणौ धनं गृह्णाति । इदानीं
मम पाणिः मलिनः अस्ति । सः मुष्टिना युद्धं करोति ।
त्वं मुष्टियुद्धं जानासि किम् ? तेन सः मुष्टिभिः
ताडितः । पुरुषेण मुष्टियुद्धं अवश्यं कर्तव्यम् । अहं
मणिं कंठे धारयामि । सः मणीनां मालां पुत्रस्य कंठे
स्थापयति । यदा मणिषु सूत्रं प्रविष्टं भवति तदा तेषां
माला भवति । रविः प्रातःसमये आगच्छति । सः तस्य

उदयः इति उच्यते । सः सूर्यः सायंकाले अस्तं गच्छति । सायंकालानंतरं रात्रिः भवति । रात्रिसमये अंधकारः भवति । प्रकाशस्य अभावः एव अंधकारः । त्वया उदधिः दृष्टः न वा ? मया उदधिः दृष्टः । यदा अहं मुंबापुरीप्रदेशे गतः तदा तत्र उदधिः मया दृष्टः । उदधेः जलं क्षारं भवति । उदधिजलात् एव लवणं प्राप्नोति । यदा उदधेः जलं सूर्यस्य रश्मिभिः शुष्यति तदा लवणं भवति । इपुधौ वाणाः भवन्ति । वीरः इपुधेः वाणं गृह्णाति ।

ऋषिः आश्रमे स्थित्वा किं करोति ? सः स्वशिष्यान् किं उपदिशति ? स वेदमन्त्रान् उपदिशति । शिष्याः वेदमन्त्रान् पठन्ति । तेषां मननं च कुर्वन्ति । यः मननं करोति सः एव मनुष्यः भवति । मुनिः मौनं साधयति । मननाय मौनं एव आवश्यकं अस्ति । सूर्यस्य रश्मिः अद्य शोभनः अस्ति । यदा मेघाः भवन्ति तदा एव सूर्यस्य रश्मिः न भवति । नृपतिः नरान् पालयति । भूपतिः भूमिं रक्षति । प्रजापतिः प्रजानां पालनं करोति । कपिः वृक्षे भवति । यदा सः ग्रामं आगच्छति तदा कुमाराः तं दण्डैः ताडयन्ति ।

त्वया दुंदुभेः शब्दः श्रुतः न वा ? इदानीं दुंदुभेः महान् शब्दः भवति ।

पाठ ४

इस पाठमें आप निम्नलिखित शब्द सरण कीजिये—

पठितुं = पढनेके लिये

पुनः = फिर

विमानः = विमान

काष्ठं = लकड़ी

निर्माणं = बनावट -

मृत्तिका = मिट्टी

सुवर्णं = सोना

माला = माला

रथांगं = रथके भाग -

श्रोता = सुननेवाला

पूजकः = पूजा करनेवाला

विचारणा = विचार

मननं = मनन

मनोबलं = मनका बल -

कंदुकः = गेंद

ममं = मेरे लिये

तुभ्यं = तेरे लिये

वस्त्रकारः = जुलाहा

रथकारः = तख्ताण -

कुम्भकारः = कुम्हार

सुवर्णकारः = सुनार

लोहकारः = लुहार

मालाकारः = माली

लेखकः = लिखनेवाला

याजकः = यज्ञकर्ता

शिक्षकः = अध्यापक

धारयित्वा = धारण करके

योगाचारः = योगका आचार

यशोवर्धकः = यश बढ़ाने

वाला

अनध्यायः = छुट्टी -

इन शब्दोंको कंठस्थ करनेसे पाठक निम्नलिखित वाक्य विना आयास समझ सकते हैं—

वाचनपाठः ।

हे मित्र ! तव पुस्तकं अहं पठितुं इच्छामि । कुत्र अस्ति तव पुस्तकं ? यदि त्वं अधुना तत् न पठसि तर्हि मह्यं देहि । अहं तत् श्वः वा परश्वः वा तुभ्यं पुनः दास्यामि । रामः रथेन अन्यं ग्रामं गच्छति । विष्णुमित्रः जलरथेन अन्यं देशं गन्तुं इच्छति । गोपालः आकाशस्थेन विमानेन अन्यं प्रदेशं गच्छति ।

ध्वजकारः सूत्रेण ध्वजं करोति । रथकारः काष्ठात् रथस्य निर्माणं करोति । कुम्भकारः मृत्तिकापात्रं करोति । सुवर्णकारः सुवर्णस्य आभूषणं करोति । मालाकारः पुष्पाणां मालाः करोति । लोहकारः लोहस्य रथांगानि करोति । लेखकः पुस्तकं लिखति ।

पाठकः लेखं पुस्तकं च पठति । उपदेशकः धर्मस्य उपदेशं करोति । श्रोता तस्य श्रवणं मननं च करोति । याजकः यजनं करोति । पूजकः पूजां करोति । शिक्षकः शिष्यं पाठयति । योधः युद्धं करोति । सैनिकः शस्त्रं गृहीत्वा धावति । वीरः अश्वं आरोहति । राजा सैनिकान् प्रेरयति । मन्त्रिः युद्धस्य विचारणां करोति ।

ऋषिः वने आश्रमस्थाने तपः तपति । मुनिः मौनं धारयित्वा मननं करोति । योगी योगाचारं आश्रित्य स्वकीयं मनोबलं वर्धयति ।

ये मनुष्याः भिन्नाः वर्तन्ते तेषां योगक्षेमं नैव कल्पते । भिन्नानां मनुष्याणां विनाशः एव शीघ्रं भवति । तेषां कः अपि तरणोपायः नैव अस्ति ।

कुलस्य यशोवर्धनाय सदाचारसंपन्नः पुत्रः आवश्यकः अस्ति । एकः अपि सत्पुत्रः यशोवर्धकः भवति । अहं अद्य सायंकाले तव गृहं प्रति आगमिष्यामि । त्वं तदा तत्र भविष्यसि किम् ? यदि त्वं तत्रैव स्थास्यसि तर्हि अहं आगमिष्यामि नोचेत् नैव आगमिष्यामि ।

अस्मिन् गृहे एकः बालकः दुग्धं पियति । अन्यः पुत्रः जलं पियति । तत्र वृद्धमनुष्यः फलस्य रसं पियति । कश्चित् तरुणः पुरुषः मोदकं भक्षयति ।

अत्र बालः कंदुकेन क्रीडति । सः तत्र जले क्रीडति । अन्यः कश्चित् पुरुषः शीघ्रं धावति ।

इदानीं तस्मिन् कूपे किञ्चित् अपि जलं नास्ति, परंतु अस्मिन् तडागे शोभनं सलिलं अस्ति । अत्र गुरुः इदानीं पर्यन्तं न आगतः तथा च शिष्यः अपि न आगतः । अद्य इदानीं कः अपि नैव आगमिष्यति । अद्य अनध्यायः अस्ति । पश्य तस्य वीरस्य पराक्रमं । सः शस्त्रस्य उपयोगं कर्तुं जानाति ।

पाठक ये वाक्य वारंवार पढ़ें और इनका अच्छा अभ्यास करें ।

पाठ ५

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ सुमंत्रः गत्वा रामं ददर्श । ववन्दे च तं । उवाच च । २ हे राम ! पिता त्वां द्रष्टुं इच्छति । राज्ञी कैकेयी अपि त्वां द्रष्टुं इच्छति । गम्यतां तत्र । मा चिरं इति । ३ एव उक्तः नरसिंहः रामः सीतां समान्य अन्तःपुरं अत्यगात् । अभिवाच्य च पितुः चरणौ सुसमाहितः कैकेय्या अपि चरणौ ववन्दे । ४ नृपतिः तु दीनः न शशाक ईक्षितुं, किं पुनः अभिभाषितुम् ? तच्च नरपतेः रूपं भयावहं दृष्ट्वा भयं आपन्नः रामः ।

भाषा-वाक्य

१ सुमंत्रने जाकर रामको देखा । नमस्कार किया उसको । और बोला । २ हे राम ! पिता तुझे देखनेकी इच्छा करता है । रानी कैकेयी भी तुझे देखना चाहती है । जाओ वहां । देर न हो । ३ इस प्रकार कहा हुआ नरथेष्ठ राम सीताका संमान करके अन्तःपुरमें गया । पिताके चरणोंको नमस्कार करके उसने सावधान होकर कैकेयीके चरणोंकी भी वंदना की । ४ राजा तो दीन होकर देखनेके लिये भी समर्थ न हुआ, तो क्या फिर धोलनेके लिये ? उस राजाके भयानक रूपको देखकर राम भयको प्राप्त हुआ ।

संस्कृत-वाक्यानि ।

५ कैकेयीं अभिवाद्य एव अव्रवीत्-कञ्चित् मया न अपराद्धं येन मे कुपितः पिता ? कञ्चित् न भरते शत्रुघ्ने मातृणां वा मे अशुभम् ? ६ नृपे तु कुपिते सुहृत्तमपि जीवितुं न उत्सहे । ७ कैकेयी तु निर्लज्जा तदा आत्महितं वचः उवाच । राम ! राजा न कुपितः । न अस्य किञ्चन व्यसनं । मनोगतं तु किञ्चित् त्वद्गयात् न अनुभापते । ८ त्वां अप्रियं वक्तुं न प्रवर्तते अस्य वाणी । एष हि पुरा मां अभिपूज्य वरं च दत्त्वा पश्चात् तप्यते राजा, यथा अन्यः प्राकृतः ।

भाषा-वाक्य

५ कैकेयीको अभिवादन करके ही बोला कि क्या मैंने तो कोई अपराध नहीं किया जिससे मेरा पिता क्रोधित हुआ ? भरत, शत्रुघ्न वा माताओंके विषयमें मैंने कोई अशुभ तो नहीं किया होगा ? ६ राजाके क्रोधित होनेपर घड़ीभर भी जीनेको मैं उत्साहित नहीं हूँ । ७ निर्लज्ज कैकेयी तब अपने हितका मापण बोली । हे राम ! राजा क्रोधित नहीं है । नहीं इसको कोई कष्ट है । मनके कुछ विचार तेरे मयके कारण नहीं बोलता है । ८ तेरे लिये अप्रिय बोलनेको इसकी वाणी प्रवृत्त नहीं होती । यह तो पहिले मुझे पूजकर और वर देकर पश्चात् संतप्त हो रहा है राजा, जैसा (अन्यः प्राकृतः) साधारण मनुष्य होता है ।

संस्कृत-वाक्यानि ।

९ एतत् श्रुत्वा रामः व्यथितः उवाच । अहो धिक् । हे देवि ! मां एवं वक्तुं न अर्हसि । राज्ञः वचनात् पाथके अपि पतेयम् । तत् राज्ञः यत् अभि-
कांक्षितं तत् ब्रूहि १० रामः द्विः न अभिभाषते ।
११ ततः कैकेयी तं दारुणं वचः उवाच । १२ हे
राम ! ते पित्रा मे वरौ दत्तौ । तत्र मे याचितः
अधुना राजा, भरतस्य अभिषेचनं तव च अथ एव
दंडकारण्ये गमनं । यदि पितरं आत्मानं च सत्य-
प्रतिज्ञं कर्तुं इच्छसि, तत् पितुः सन्निदेशो तिष्ठ ।

भाषा-वाक्य ।

९ यह सुनकर राम दुःखी होकर बोला । अहो धिक्कार है । हे देवि ! मुझे ऐसा बोलेनेके लिये तू योग्य नहीं है । राजाके वचनसे अभिमें भी गिरुंगा । इसलिये राजाका जो इष्ट है वह बोल । १० राम दो बार नहीं बोलता है । ११ तब कैकेयी उससे कठोर वचन बोली । १२ हे राम ! तेरे पिताने मुझे दो वर दिये थे । उसमें मैंने अब राजाकी याचना की कि भरतका राज्याभिषेक और तेरा आज ही दंडकारण्यमें गमन हो । यदि पिताको और अपनेको सत्यप्रतिज्ञ करनेकी इच्छा है, तो पिताकी आज्ञामें रह ।

संस्कृत-वाक्यानि

१३ नव पञ्च च वर्षाणि त्वया अरण्यं प्रवेष्ट-
व्यम् । त्यक्त्वा अभिषेकं जटाचीरधारी भव । भरतः
तु इमां पृथिवीं प्रशास्तु । १४ मरणोपमं वचनं श्रुत्वा
रामः न विव्यथे । कैकेयीं च अब्रवीत् ।

भाषा-वाक्य ।

१३ नौ और पांच वर्ष तूने वनमें प्रवेश करना । राज्या-
भिषेक छोड़कर जटाबल्कल धारण करनेवाला हो । भरत
इस पृथिवीका शासन करे । १४ मरणक समान वचन सुन-
कर रामको दुःख न हुआ । और कैकेयीसे बोला ।

पाठक इन वाक्योंका उत्तम अभ्यास करें । संस्कृत
वाक्यमें शब्द अगोपीछे होते हैं । उनका अर्थ पूर्वापर
संघट्टसे देखें और समझनेका यत्न करें ।

संक्षिप्त किये हुए वाक्य ।

नव च पञ्च वर्षाण्यरण्यं त्वया प्रवेष्टव्यम् । प्रवेष्ट-
व्यमरण्यं त्वया नव पञ्च च वर्षाणि । त्वयाऽरण्यं
प्रवेष्टव्यं नव पञ्च च वर्षाणि ।

त्यक्त्वाऽभिषेकं जटाचीरधारी भव । भव जटाचीर-
धार्यभिषेकं त्यक्त्वा । भरतस्त्विमां पृथिवीं प्रशास्तु ।
प्रशास्त्विमां पृथिवीं भरतः ।

पाठ ६

इस पाठमें उकारान्त पुल्लिङ्ग शब्दोंके रूप बताये जाते हैं-

सूनुः (पुत्र, लडका)

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
१	सूनुः	सूनु	सूनुवः
सं० हे	सूनो	हे " "	" "
२	सूनुं	" "	सूनुन्
३	सूनुना	सूनुभ्यां	सूनुभिः
४	सूनवे	" "	सूनुभ्यः
५	सूनोः	" "	" "
६	"	सूनुवोः	सूनुनां
७	सूनौ	"	सूनुषु

इस रीतिसे उकारान्त पुल्लिङ्ग शब्दोंके रूप बनाये जाते हैं

गुरुः (अध्यापक)

(१) गुरुः, गुरू, गुरवः । (सं.) हे गुरो, हे गुरू, हे गुरवः । (२) गुरुं, गुरू, गुरून् । (३) गुरुणा, गुरुभ्यां, गुरुभिः । (४) गुरवे, गुरुभ्यां, गुरुभ्यः । (५) गुरोः, गुरुः, गुरुभ्यः । (६) गुरोः, गुरुवोः, गुरुणां । (७) गुरौ, गुरुवोः, गुरुषु ॥

इस 'गुरु' शब्दके रूपोंमें "गुरुणा" और "गुरुणां" में तृतीय पाठमें उक्त नियमसे ही न के स्थानपर ण हुआ है ।

उकारान्त पुल्लिङ्ग शब्द—

मृत्युः = मृत्यु

गुरुः = अध्यापक

इक्षुः = ईख

मेरुः = मेरु पर्वत

वायुः = वायु (वाति)

सेतुः = पुल

प्रभुः = स्वामी

भिक्षुः = भिक्षु

शिशुः = बालक

ऋतुः = दो मासकी अवधि

ऋतुः = यज्ञ

साधुः = साधु

तन्तुः = धागा

इषुः = बाण

स्तनयित्तुः = मेघ

बाहुः = बाहु

पशुः = पशु

जन्तुः = प्राणी

संस्कृत-वाक्यानि ।

यदा गुरुः पाठशालां आगच्छति तदा पठनं भवति ।
यथा गुरुः वदति, तथा एव त्वं पठ । मृत्युः सर्वस्य
ईशः अस्ति । मृत्युना सर्वं व्याप्तम् । मृत्यवे त्वं किं
दास्यसि ? मृत्योः आत्मनं रक्ष । इक्षोः रसः अतिमधुरः
भवति । इक्षुरसात् एव शुद्धः भवति । इक्षुं भक्षय
इदानीम् । स मृत्यान् इक्षुभिः ताडयति । इक्षूणां रसं
तस्मिन् भाण्डे स्थापय । मेरुः नामकः एकः पर्वतः
अस्ति । उत्तरदेशे मेरोः स्थानं अस्ति । मेरौ देवानां
एका सभा आसीत् । इदानीं वायुः वाति । यथा इदानीं
वायुः वाति तथा रात्रौ न वाति तेन अतीव कष्टं भवति ।

वायुना एव सर्वे जन्तवः जीवन्ति । वायौ एव प्राणः
अस्ति । सेतुं कृत्वा नदीपारं गच्छ । यत्र सेतवः
भवन्ति, तत्र सुखेन मनुष्याः गन्तुं समर्थाः भवन्ति ।

ईश्वरः सर्वस्य प्रभुः अस्ति । राजा राष्ट्रस्य प्रभुः
भवति । एषः सज्जनः अस्य ग्रामस्य प्रभुः अस्ति ।
प्रभुणा मह्यं धनं दत्तम् । त्वं प्रभवे किं दास्यासि ?
अहं प्रभोः चरणौ वन्दे । प्रभुं एव शरणं गच्छ । भिक्षुः
ग्रामात् ग्रामं भ्रमति । धर्मस्य प्रचाराय एव स नगरात्
नगरं अटति । भिक्षवे अन्नं वस्त्रं च देहि । तत्र मम
शिशुः क्रीडति । तं शिशुं पश्य । तेन शिशुना पात्रं
तत्र एव स्थापितम् । शिशवे दुग्धं देहि । एषः वसंतः
ऋतुः अस्ति । द्वितीये ग्रीष्मे ऋतौ त्वं कुत्र गमिष्यासि ?

पाठक इस प्रकार पूर्वोक्त शब्दोंके रूप बनाकर वाक्य
बनावें और वाक्य बनानेका अभ्यास बढावें । इस पाठमें
आये हुए कुछ शब्दोंका अर्थ इस प्रकार है—

व्याप्तं = व्यापक

आत्मानं = अपनेको

गुडः = गुड

ताडयति = पीटता है

भांडं = पात्र, बर्तन

आसीत् = थी, था

वाति = चलता है ।

अतीव = अत्यंत

जीवति = जीवित रहता है

पारं = पार

वन्दे = वंदन करता हूं

राष्ट्रं = देश

संस्कृत-वाक्यानि ।

८ कशया हतः बाजी इव रामः अपि वनं गन्तुं कृतत्वरः अभूव । सः राजानं उत्थाप्य उवाच । ९ देवि ! न अहं अर्थपरः । मां धर्मे आस्थितं विद्धि । पितृशुश्रूषायाः महत्तरं किञ्चित् धर्माचरणं नास्ति । १० भवतु ! मातरं आपृच्छे तावत् । सीतां च अनुनयामि । ततः अद्य एव महत् वनं गमिष्यामि । ११ भवत्या तथा कर्तव्यं यथा भरतः राज्यं पालयेत् पितरं च शुश्रूषेत्, नः सः एव हि धर्मः ।

भाषा-वाक्य ।

८ चायुक्ते ताडित घोंडेके समान राम भी वनको जानेके लिये शीघ्रता करने लगा । वह राजाको उठाकर बोला । ९ हे देवि ! मैं धनका लोभी नहीं हूँ । मैं धर्मपर स्थित हूँ यह जान । पिताकी सेवा करनेसे अधिक बड़ा कोई धर्मका आचरण नहीं है । १० अस्तु । मातासे पूछता हूँ । सीताको साथ ले जाऊंगा । तब आज ही बड़े वनको जाऊंगा । ११ आपने ऐसा करना जिससे भरत राज्यकी पालना करे और पिताकी शुश्रूषा करे, क्योंकि हमारा यही धर्म है ।

संस्कृत-वाक्यानि ।

१२ विसंज्ञस्य अपि राज्ञः तथा कैकेय्याः अपि चरणौ रामः निष्पपात । निष्क्रम्य च अंतःपुरात् स्वं सुहृज्जनं च ददर्श । १३ क्रुद्धः लक्ष्मणः बाष्पपूरित-लोचनः तं अनुजगाम १४ तदा माता कौसल्या तं आह- हे राम ! राजर्षीणां धर्मशीलानां कुलोचितं धर्मं कीर्तिं आयुः च प्राप्नुहि ।

भाषा-वाक्य ।

१२ मूर्छित पड़े हुए भी राजाके तथा कैकेयीके चरणोंपर रामने नमन किया । निकलकर अन्तःपुरसे, अपने मित्रजनों-को देखा । १३ क्रुद्ध लक्ष्मण आँसुओंसे नेत्र भरकर उसके पीछे चला । १४ तब माता कौसल्या उसे बोली कि, हे राम ! राजर्षि वृद्ध धार्मिकोंके कुलके उचित धर्मको तथा कीर्ति और आयुको प्राप्त हो ।

पाठक इन वाक्योंका अच्छी प्रकार अभ्यास करें और संस्कृत वाक्योंका पाठ बारंबार करें । कमसे कम बीस पचीस बार इनका पाठ करें ।

संधि किये हुए वाक्य

विसंज्ञस्यापि राज्ञस्तथा कैकेय्या अपि चरणौ रामो निष्पपात । निष्क्रम्य चान्तःपुरात्स्वं सुहृज्जनं च ददर्श ।

पाठ ८

इस पाठमें ऋकारान्त पुल्लिङ्ग शब्दोंके रूप बताते हैं—
कर्तृ (करनेवाला, कर्ता)

वि०	एक०	द्वि०	बहु०
१	कर्ता	कर्तारौ	कर्तारः
सं०	हे कर्तः	हे ”	हे ”
२	कर्तारं	”	कर्तृन्
३	कर्त्रा	कर्तृभ्यां	कर्तृभिः
४	कर्त्रे	”	कर्तृभ्यः
५	कर्तुः	”	”
६	”	कर्त्रोः	कर्तृणाम्
७	कर्तरि	”	कर्तृषु

इसी प्रकार ऋकारान्त पुल्लिङ्ग शब्दोंके रूप बनते हैं ।
ऋकारान्त शब्दोंमें रकार होनेके कारण इन शब्दोंके नकार-
को ण होता है, जैसा 'कर्तृणां' पष्ठीका बहुवचन हुआ है ।
'पितृ' शब्दके रूपोंमें थोड़ी भिन्नता है । देखिये उसके रूप-

१	पिता	पितरौ	पितरः
सं०	हे पितः	हे ”	हे ”
२	पितरं	”	पितृन्
३	पित्रा	पितृभ्यां	पितृभिः

४	पित्रे	पितृभ्यां	पितृभ्यः
५	पितुः	”	”
६	”	पित्रोः	पितृणाम्
७	पितरि	”	पितृषु

इसमें जो भिन्नता है, वह भी देखिये—

प्रथमा	कर्ता	कर्तारौ	कर्तारः
”	पिता	पितरौ	पितरः

यहां ‘कर्तारौ’ के समान ‘पितारौ’ नहीं हुआ
‘कर्तारः’ के समान ‘पितारः’ नहीं हुआ। यह भेद पाठक
स्मरणमें रखें।

वक्तृ (बोलनेवाला, वक्ता)

१) वक्ता, वक्तारौ, वक्तारः। (सं.) हे वक्तः, हे
वक्तारौ, हे वक्तारः। (२) वक्तारं, वक्तारौ, वक्तृन्।
(३) वक्त्रा, वक्तृभ्यां, वक्तृभिः। (४) वक्त्रे, वक्तृ-
भ्यां, वक्तृभ्यः। (५) वक्तुः, वक्तृभ्यां, वक्तृभ्यः।
(६) वक्तुः वक्त्रोः, वक्तृणां। (७) वक्तरि, वक्त्रोः,
वक्तृषु।

इस प्रकार पाठक ऋकारान्त शब्दोंके रूप बना सकते
हैं। पाठकोंकी सुविधाके लिये अब नीचे ऋकारान्त शब्द
दिये जाते हैं, पूर्वोक्त प्रकारसे उनके रूप बनाकर पाठक
वाक्य बनायें—

शब्द ।

कर्तृ = करनेवाला	स्रष्टृ = उत्पन्न करनेवाला
/ स्तोतृ = स्तुति करनेवाला	भर्तृ = भरण करनेवाला
धातृ = धारण करनेवाला	निर्मातृ = निर्माण करनेवाला
/ विधातृ = , ,	+ तृ = मनुष्य
वक्तृ = बोलनेवाला	+ भ्रातृ = भाई
क्षत्तृ = सारथी	+ जामातृ = दामाद /
त्वष्टृ = तर्खाण	देवृ = देवर .

[+ इन शब्दोंके 'पितृ' शब्दके समान रूप होते हैं ।]

इन शब्दोंके रूप बनाकर पाठक पूर्ववत् वाक्य बनानेका यत्न कर ।

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ अस्य विश्वस्य कः कर्ता अस्ति ? २ जगत्स्रष्टारं
अहं पूजयामि । ३ स्तोता इदानीं किं वदति ? ४
धात्रा इदं विश्वं रचितम् । ५ अस्य विश्वस्य ईश्वरः
एव विधाता अस्ति । ६ तव जामाता कुत्र गतः ?

भाषा-वाक्य ।

१ इस विश्वका कर्ता कौन है ? २ जगत्स्रष्टाकी मैं पूजा करता हूँ । ३ स्तुति करनेवाला अब क्या बोलता है ? ४ धाताने यह विश्व रचा है । ५ इस विश्वका ईश्वर ही विधाता है । ६ तेरा दामाद कहाँ गया है ?

संस्कृत-वाक्यानि ।

७ त्वं जामात्रे किं दातुं इच्छसि ? ८ तव जामातुः
गृहं अत्र नास्ति । ९ मम पञ्च भ्रातृभिः एतत् निर्मि-
तम् । १० त्वष्टारं अत्र आनय । ११ क्षत्तारं तत्र
इदानीं एव नय । १२ तव गृहस्य निर्माता इदानीं
एव अत्र आगतः । १३ धातुः इच्छा बलीयासि ।

भाषा-वाक्य

७ तू दामादके लिये क्या देना चाहता है ? ८ तेरे दामाद
का घर यहां नहीं है । ९ मेरे पांच भाइयोंने यह निर्माण
किया है । १० त्वाणको यहां ला । ११ सारथीको यहां
अभी ले जा । १२ तेरे घरका निर्माण करनेवाला अभी
यहां आया था । १३ धाता (ईश्वर) की इच्छा बलवती
है ।

इस रीतिसे छोटे छोटे वाक्य बनानेका अभ्यास पाठकोंको
करना चाहिये । सातों विभक्तियोंके रूप बनानेसे उनका
वाक्योंमें प्रयोग करना सुगम हो जाता है । इसलिये इस
पाठमें इन शब्दोंके रूप बनाना पाठक सीखें ।

पाठ ९

पूर्व पाठोंमें दिये हुए रामायणके वाक्य इस पाठमें संधि करके दिये जाते हैं । इनके पढ़नेसे संधियोंका ज्ञान पाठकों को हो सकता है ।

सुमंथ्रो गत्वा रामं ददर्श । धवन्दे च तमुवाच च ।
हे राम ! पिता त्वां द्रष्टुमिच्छति । गम्यतां तत्र, मा
चिरमिति । एवमुक्तो नरसिंहो रामः सीतां संमान्या-
न्तःपुरमत्यगात् । अभिवाद्य च पितुश्चरणौ सुसमा-
हितः कैकेय्या अपि चरणौ धवन्दे । नृपतिस्तु दीनो
न शशाकेक्षितुं किं पुनरभिमापितुम् ? तच्च नरपते
रूपं भयावहं दृष्ट्वा भयमापन्नो रामः ।

कैकेयीमभिवाद्यैवाब्रवीत्, काचिन्मया नापराद्धं येन
'मे कुपितः पिता ? कञ्चिन्न भरते शत्रुघ्ने मातृणां वा
मेऽशुभम् ? नृपे तु कुपिते मुहूर्तमपि जीवितुं नोत्सहे ।

कैकेयी तु निर्लज्जा तदाऽऽत्महितं वच उवाच ।
राम ! राजा न कुपिनः । नास्य किञ्चन व्यसनं, मनो-
गतं तु किञ्चित्त्वद्गुणानुभाषते । त्वामप्रियं वक्तुं न
प्रवर्ततेऽस्य वाणी । एष हि पुरा मामभिपूज्य वरं च
दत्त्वा पश्चात्तप्यते राजा यथाऽन्यः प्राकृतः ।

एतच्छ्रुत्वा रामो व्यथित उवाच । अहो धिक् !
हे देवि ! मामेवं वक्तुं नार्हसि । राज्ञो वचनात्पाव-

केऽपि पतेयम् । तद्वाज्ञो यदभिकांक्षितं तद् ब्रूहि ।
 रामो द्विर्नाभिभाषते । ततः कैकेयी तं दारुणं वचः
 उवाच । हे राम ! ते पित्रा मे वरौ दत्तौ । तत्र मे
 याचितोऽधुना राजा, भरतस्याभिषेचनं तव चाद्यैव
 वृद्धकारण्ये गमनम् । यदि पितरमात्मानं च सत्य-
 प्रतिज्ञं कर्तुमिच्छसि तात्पितुः सन्निदेशे तिष्ठ । नव
 पञ्च च वर्षाणि त्वयाऽरण्यं प्रवेष्टव्यम् । त्यक्त्वा-
 ऽभिषेकं जटाध्वीरधारी भव । भरतस्त्विमां पृथिवीं
 प्रशास्तु । मरणोपमं वचः श्रुत्वा रामो न विव्यथे ।
 कैकेयीं चाब्रवीत् ।

इस पाठको अनेक बार पाठक पढ़ें । इससे संधिसहित
 संस्कृत पढ़ने और समझनेका अभ्यास हो जायगा । अब
 इस पाठमें आये हुए समासोंका विवरण दिया जाता है ।
 उसका अभ्यास पाठक ध्यानसे करें—

समास ।

नरसिंहः = नराणां सिंहः (मनुष्योंमें शेर)

सुसमाहितः = सुष्टु समाहितः (उत्तम शांत)

नृपतिः = नृणां पतिः (मनुष्योंका पति)

नरपतिः = नराणां पतिः („ „)

अशुभं = न शुभं (जो शुभ नहीं)

मनोगतं = मनसि गतं (मनमें गया हुआ)

त्वद्भयं = तव भयं (तेरा भय)

अप्रियं = न प्रियं (जो प्रिय नहीं)

सत्यप्रतिज्ञः = सत्या प्रतिज्ञा यस्य सः (सत्य है
प्रतिज्ञा जिसकी वह)

जटाचीरधारी=जटा च चीरं च जटाचीरे । जटाचीरे धार-
यतीति जटाचीरधारी । (जटा और बल्कल धारण करनेवाला)

मरणोपमं-मरणस्य उपमा यस्य तत् । (मरणकी
उपमा है जिसकी)

अब पाठकोंकी सुविधाके लिये कुछ संधियाँ यहां बताते हैं

सुमंत्रो गत्वा- सुमंत्रः गत्वा । चोवाच- च उवाच ।

नरसिंहोरामः-नरसिंहः रामः । तद्ब्रूहि- तत् ब्रूहि ।

पितृश्वरणौ- पितुः श्वरणौ ।

कैकेय्या अपि- कैकेय्याः अपि ।

शशाकेक्षितुं- शशाक ईक्षितुम् ।

तच्च नरपते रूपं- तत् च नरपतेः रूपं ।

नापराद्धं-न अपराद्धं । एतच्छ्रुत्वा- एतत् श्रुत्वा ।

किञ्चित्त्वद्भयान्नानुभापते— किञ्चित् त्वत्-भयात्
न अनुभापते ।

पाठक इस ढंगसे संधियोंका विचार करें । बारंबार इन
संधियोंको देखनेसे ही इनका परिचय हो जायगा और एक
बार इनका परिचय हुआ तो फिर कोई भी कठिनता नहीं रहेगी ।

पाठ १०

इस समयतक पाठक पुल्लिङ्ग शब्दोंके रूप बनाना सीख चुके हैं। अब थोड़े ही अभ्याससे नपुंसकलिङ्ग शब्दोंके रूप बनानेका ज्ञान प्राप्त हो सकता है, इसलिये इसकी विधि यहां दी जाती है। अकारान्त नपुंसकलिङ्ग शब्दके रूप निम्नलिखित प्रकारसे होते हैं—

ज्ञानम् शब्दः ।

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
१	ज्ञानम्	ज्ञाने	ज्ञानानि
सं०	हे ज्ञान	हे ”	हे ”
२	ज्ञानम्	”	”
३	ज्ञानेन	ज्ञानाभ्याम्	ज्ञानैः
४	ज्ञानाय	”	ज्ञानेभ्यः
५	ज्ञानात्	”	”
६	ज्ञानस्य	ज्ञानयोः	ज्ञानानाम्
७	ज्ञाने	”	ज्ञानेषु

प्रथमा, संबोधन और द्वितीयाके रूपोंको छोड़कर अन्य विभक्तियोंके रूप अकारान्त पुल्लिङ्ग शब्दोंके रूपोंके समान ही होते हैं। यह समानता पाठक अवश्य देखें। इसके जाननेसे नपुंसकलिङ्ग शब्दोंके रूप बनाना बहुत ही सुगम हो जायगा।

मित्र शब्दः ।

१	मित्रं	मित्रे	मित्राणि
सं०	हे मित्र	हे ”	हे ”
२	मित्रं	”	”

शेष रूप अकारान्त पुल्लिङ्ग शब्दोंके रूपोंके समान ही होते हैं, जैसा—

(३) मित्रेण, मित्राभ्यां, मित्रैः । (४) मित्राय, मित्राभ्यां, मित्रेभ्यः । (५) मित्रात्, मित्राभ्यां, मित्रेभ्यः । (६) मित्रस्य, मित्रयोः, मित्राणां । (७) मित्रे, मित्रयोः, मित्रेषु ।

मित्र, शब्दमें रकार होनेके कारण “मित्राणि, मित्रेण, मित्राणां” इन रूपोंमें नकारको ण हुआ है । इसका नियम तृतीय पाठमें दिया ही है ।

शब्द

हृदयं = हृदय
 क्षत्रं = क्षात्रतेज
 दारिद्र्यं = दरिद्रता
 शरीरं = शरीर
 न = मुख
 धनं = “
 सुगन्धं = “
 कुण्डलं = “
 कंकणं = कंकण

आननं = मुख
 मेघजं = औषध
 क्षेत्रं = सेत —
 श्रोत्रं = कान ✓
 रत्नं = रत्न
 वसनं = वस्त्र ✓
 अंशुकं = “
 सुवर्णं = सोना

क्षौमं = रेशमका वस्त्र ✓	ताम्रं = तांबा
कौशेयं = ,, ✓	चंदनं = चंदन
कुक्कुलं = ,, ✓	सख्यं = मित्रता
आसनं = आसन	तर्पणं = वृत्ति
ब्राह्मण्यं = ब्राह्मणत्व	चातुर्वर्ण्यं = चार वर्णों-
कुलं = कुल	की व्यवस्था
वनं = अरण्य	उद्यानं = बाग
विपिनं = ,,	यानं = रथ ✓
काननं = ,,	वेतनं = तनखाह

इन अकारान्त नपुंसकलिङ्ग शब्दोंके सातों विभक्तियोंके रूप बनाकर आप विविध वाक्य अब बना सकते हैं—

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ मम हृदयं कंपते । २ रामचंद्रस्य क्षत्रं प्रशंसनीयं ।
३ तस्य मुखे शोभनं भाषणं भवति । ४ रोगस्य
निवारकं औषधं देहि । ५ तस्य क्षेत्रे एकः तडागः
अस्ति ।

भाषा-वाक्य ।

१ मेरा हृदय कांपता है । २ रामचंद्रका क्षात्रतेज प्रशंसा-
के योग्य है । ३ उसके मुखमें सुन्दर भाषण होता है ।
४ रोगका निवारण करनेवाला औषध दे । ५ उसके खेतमें
एक तालाब है ।

संस्कृत-वाक्यानि ।

६ त्वं विविधैः रत्नैः कंठं किं न भूषयसि ? ७ मम कंकणं कौशेयं च खड्गं च कुत्र रक्षितं इति न स्मरामि ।
८ सुवर्णस्य कंकणं भवति । ९ तस्य कंकणानि बहूनि सन्ति । १० सः अनेकानि यानानि गृहीत्वा उद्याने भ्रमति । ११ जनानां हितार्थाय चातुर्वर्ण्यं कृतम् ।

भाषा-वाक्य ।

६ तू विविध रत्नोंसे कंठको क्यों नहीं भूषित करता है ?
७ मेरा कंकण और रेशमी वस्त्र कहां रखा, यह स्मरण नहीं आता । ८ सोनेका कंकण होता है । ९ उसके पास कंकण बहुत हैं । १० वह अनेक गाड़ियां लेकर बागमें भ्रमण करता है । ११ लोगोंके हितके लिये चातुर्वर्ण्य किया ।

पाठक इस रीतिसे अनेकानेक छोटे मोटे वाक्य बनावें और शब्दोंका उपयोग करनेका अभ्यास दृढ़ करें । इतने साधनोंसे पाठक बहुत ही वाक्य बना सकते हैं ।

संधि किये हुए वाक्य ।

- १ त्वं विविधैः रत्नैः कंठं किं न भूषयसि ?
- २ मम कंकणं कौशेयं च खड्गं कुत्र रक्षितमिति न स्मरामि ।
- ३ सोऽनेकानि यानानि गृहीत्योद्याने भ्रमति ।

पाठ ११

इस पाठमें इकारान्त नपुंसकलिङ्ग शब्दोंके रूप देखिये
वारि (जल)

१	वारि	वारिणी	वारीणि
सं०	हे वारे, हे वारि !	हे ,,	हे ,,
२	वारि	,,	,,
३	वारिणा	वारिभ्यां	वारिभिः
४	वारिणे	,,	वारिभ्यः
५	वारिणः	,,	,,
६	,,	वारिणोः	वारीणाम्
७	वारिणि	,,	वारिषु

इस शब्दके रूपोंके समान इकारान्त नपुंसकलिङ्ग शब्दोंके रूप पाठक बनावें । प्रायः संस्कृतमें विशेषणके-प्रसंगमें इकारान्त नपुंसकलिङ्ग शब्दोंके रूप करनेकी आवश्यकता होती है । क्योंकि स्वतंत्र शब्द बहुत ही थोड़े हैं और कई शब्द ऐसे हैं कि जिनके रूप कुछ भिन्नताके साथ ही बनते हैं ।

दधि (दही)

१	दधि	दधिनी	दधीनि
सं०	हे दधे, हे दधि !	हे दधिनी	हे दधीनि
२	दधि	,,	,,

३	दध्ना	दधिभ्याम्	दधिभिः
४	दध्ने	”	दधिभ्यः
५	दध्नः	”	दधिभ्यः
६	दध्नः	दध्नोः	दध्नाम्
७	दध्नि, दधनि	”	दधिषु

पाठक इसमें एकवचनके रूपोंमें जो विशेष भेद है उसका स्मरण रखें। इसी प्रकार निम्नलिखित शब्दोंके रूप होते हैं।

इकारान्त नपुंसकलिङ्ग शब्द—

अस्थि = हड्डी	अक्षि- आंख
सक्थि-जांघ	

सः पुरुषः सक्थ्या तं ताडयति- वह पुरुष जंघासे उसे ताड़न करता है।

अरुक्षा अस्थि रोहतु- हड्डीसे हड्डी बढे।

जंतुः अक्षिभ्यां पश्यति- प्राणी आंखोंसे देखता है।

सः दध्ना सह ओदुनं भक्षयति— वह दहीके साथ चावल खाता है।

अब इस पाठमें पूर्व पाठमें दिये हुए रामायणके वाक्योंके संयुक्त वाक्य बनाकर देते हैं—

राम उवाच, मातः ! एवमस्तु। अहमितो वनं गमिष्यामि। राज्ञः प्रतिज्ञामनुपालयन् जटाचीरधरश्च भवामि। इदं तु ज्ञातुमिच्छामि, किमर्थं महीपतिर्यथा-

पूर्वं मामिदानीं नाभिनन्दति । हितेन गुरुणा कृत-
ज्ञेन नृपेण पित्रा नियुज्यमानोऽहं किं प्रियं न कुर्याम् ?
एतदेकमेव मे हृदयं दहति यद्राजा मां स्वयमेव
भरतस्याभिषेचनं नाऽऽह । तथापि राजानमाश्वासय ।
दूता गच्छन्तु भरतं मातुलकुलादानायितुम् । एष
अहमपि गच्छामि दण्डकारण्यं चतुर्दशसमा वस्तुम् ।

एतच्छ्रुत्वा हृष्टा कैकेयी त्वरयामास राघवं
प्रस्थानार्थम् । कैकेयुवाच- ब्रीडान्वितो नृपः स्वयं
नाभिभाषते त्वाम् । यावत्त्वं न यातोऽसि न तावत्तव
पिता स्नास्यते भोक्ष्यतेऽपि ।

राजा दशरथ एतद्वचनं श्रुत्वा दीर्घं निःश्वस्य
' धिक्कष्टं ' इत्युक्त्वा मूर्च्छितो न्यपतत् । कशया
हतो बाजीव रामोऽपि वनं गन्तुं कृतत्वरौ यभूव ।
स राजानमुत्थाप्योवाच ।

देवि ! नाहमर्थपरः । मां धर्ममास्थितं विद्धि ।
पितृशुश्रूषाया महत्तरं किञ्चिद्धर्माचरणं नास्ति ।
भवतु मातरमापृच्छे तावत्, सीतां चालुनयामि ।
ततोऽद्यैव महद्वनं गमिष्यामि । भवत्या तथा कर्तव्यं
यथा भरतो राज्यं पालयेत् पितरं च शुश्रूषेत्, नः
स एव हि धर्मः ।

विसंज्ञस्यापि राज्ञस्तथा कैकेय्या अपि चरणौ
 रामो निष्पपात । निष्क्रम्य चान्तःपुरात्स्वं सुहृज्जनं
 च ददर्श । क्रुद्धो लक्ष्मणो बाष्पपूरितलोचनस्तमनु-
 जगाम । तदा माता कौसल्या तमाह- हे राम !
 राजर्षीणां वृद्धानां धर्मशीलानां कुलोचितं धर्म
 कीर्तिमायुश्चाप्नुहि ।

पाठक इस पाठको बारंबार पढ़ें और बहुत अभ्यास करें ।
 किसी वाक्यमें कोई कठिनता हुई तो इसी पुस्तकके पाठ
 ७ में वह वाक्य देखें । वहां पदच्छेदपूर्वक यही वाक्य हैं,
 उन्हें देखनेसे सब संदेह दूर हो सकते हैं ।

संधि किये हुये वाक्य ।

१ विसंज्ञस्यापि राज्ञस्तथा कैकेय्या अपि चरणौ
 रामो निष्पपात । २ रामश्चरणौ कैकेय्यास्तथा वि-
 संज्ञस्य राज्ञोऽपि निष्पपात । ३ निष्पपात रामः
 कैकेय्याश्चरणौ, तथा विसंज्ञस्य राज्ञोऽपि । ४ नि-
 ष्क्रम्य चान्तःपुरात्स्वं सुहृज्जनं च ददर्श । ५ ददर्श
 च स्वं सुहृज्जनमन्तःपुरान्निष्क्रम्य । ६ लक्ष्मणः
 क्रुद्धो बाष्पपूरितलोचनस्तमनुजगाम । ७ अनुजगाम
 तं क्रुद्धो लक्ष्मणो बाष्पपूरितलोचनः । ८ बाष्पपूरित-
 लोचनो लक्ष्मणस्तमनुजगाम । ९ तमनुजगाम
 बाष्पपूरितलोचनो लक्ष्मणः । -

पाठ १२

इस पाठमें उकारान्त नपुंसकलिङ्ग शब्दोंके रूपोंका अभ्यास कीजिये—

मधु शब्दः ।

१ मधु	मधुनी	मधुनि
सं० हे मधो, रे मधु ! हे ”	हे ”	हे ”
२ मधु	”	”
३ मधुना	मधुभ्या	मधुभिः
४ मधुने	”	मधुभ्यः
५ मधुनः	”	”
६ ”	मधुनोः	मधूनां
७ मधुनि	”	मधुषु

इस प्रकार उकारान्त नपुंसकलिङ्ग शब्दोंके रूप पाठक बना सकते हैं ।

शब्द

✓ वस्तु = पदार्थ	✓ अश्रु = आंसु
✓ मधु = शहद	✓ दारु = लकड़ी
✓ इमश्रु = डाढ़ी	✓ तालु = तालु
✓ जानु = घुटना	✓ जलु = लाल
✓ त्रिषु = टीन, रागा, सीसा	✓ सानु = पर्वतशिखर

इन शब्दोंके रूप बनाकर पूर्वोक्त प्रकारसे वाक्योंमें उनका प्रयोग करनेका अभ्यास कीजिये—

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ तत्र तव पेटिकायां कानि वस्तूनि सन्ति ।
 २ अस्य मधुनः मधुरः गन्धः भवन्ति । ३ सः इदानीं
 अश्रूणि मोचयति । ४ अत्र दारूणां भवनं त्वया किं
 न निर्मितं ? ५ त्वं स्वयं एव श्मश्रु मुंडसि न वा ?
 ६ तव तालुनि का व्यथा अस्ति ? ७ स्नानूनि गन्धः
 सुगन्धीकरोति । ८ इदानीं तव जानुनी कथं स्तः ?

भाषा-वाक्य ।

१ वहाँ तेरी पेटियोंमें कौनसे पदार्थ हैं ? २ इस शहदकी
 मीठी मद्धक होती है । ३ वह अब आंसु छोड़ रहा है ।
 ४ यहाँ लकड़ियोंका घर तूने क्यों नहीं बनाया ? ५ तू स्वयं ही
 डाढ़ी मुंडता है वा नहीं ? ६ तेरे तालुमें क्या व्यथा है ?
 ७ शिखरोंको सुवास सुगन्धित करती है । ८ अब तेरे दोनों
 घुटने कैसे हैं ?

अब इस पाठमें कुछ श्लोकोंका अर्थ देखिये—

श्लोक

आत्मोपभोगलिप्सार्थं नेयमर्थेष्वुता मम ।

भरणार्थं तु विप्राणां ब्रह्मन्कांक्षे न लोभतः ॥

(म० मा० वन० अ. २।५२)

अन्वयः—हे ब्रह्मन् ! इयं मम अर्थेप्सुता आत्मोपभोग-
लिप्सार्थं न । विप्राणां मरणार्थं तु कांक्षे, न लोभतः ।

संस्कृत-टीका—हे (ब्रह्मन्) ! हे ब्राह्मण ! इयं मम
(अर्थेप्सुता) अर्थस्य धनस्य ईप्सुता इच्छा
(आत्मोपभोगलिप्सार्थं) आत्मनः उपभोगः आ-
त्मोपभोगः आत्मोपभोगस्य लिप्सा इच्छा आत्मो-
पभोगलिप्सा । आत्मोपभोगलिप्सार्थं स्वकीयोप-
भोगस्य इच्छार्थं न नास्ति । विप्राणां ब्राह्मणानां
भरणार्थं पोषणार्थं तु एव कांक्षे इच्छामि । न तु
लोभतः, लोभेन न कांक्षे ।

अर्थ—हे ब्राह्मण ! यह मेरी धनप्राप्तिकी इच्छा अपने
भोगके लिये नहीं है । किंतु ब्राह्मणोंके पोषणके लिये ही मैं
धनकी इच्छा करता हूं, लोभसे नहीं ।

कथमस्मद्विधो ब्रह्मन्वर्तमानो गृहाश्रमे ।

भरणं पालनं चापि न कुर्यादनुयायिनाम् ।

(म० भारत वन० २।५.३)

अन्वयः—हे ब्रह्मन् ! गृहाश्रमे वर्तमानः अस्मद्विधः
अनुयायिनां अपि भरणं पालनं च कथं न कुर्यात् ?

संस्कृत-टीका—हे ब्रह्मन् ! हे विप्र ! गृहाश्रमे
गृहस्थाश्रमे वर्तमानः वसन् अस्मद्विधः अस्मत्सदृशः

क्षत्रियः अनुयायिनां अनुगामिनां जनानां अपि
भरणं पोषणं, पालनं रक्षणं च कथं न कुर्यात् ?
अस्मत्सदृशेन क्षत्रियेण अवश्यं कर्तव्यम् इति
भावः ।

अर्थ—हे ब्राह्मण ! गृहस्थाश्रममें रहनेवाले हमारे सदृश
क्षत्रियोंसे अपने अनुगामी जनोका भी पालनपोषण कैसे
न किया जाये ?

पाठक इस प्रकार श्लोकोंका पाठ करें । ये श्लोक कंठस्थ
करनेयोग्य हैं । अतः श्लोकोंको कंठस्थ करके उनका अर्थ
संस्कृतमें ही प्रथम पढ़नेका यत्न पाठक करें । अन्वय और
संस्कृतमें टीका देखनेके पश्चात् भी यदि कोई कठिनता रह
जाय, तभी भाषाका अर्थ देखना उचित है । अन्यथा कोई
आवश्यकता नहीं है । इससे पाठकोंको संस्कृतके साथ परिचय
अधिकाधिक होता जायगा । इसलिये इस सूचनाका विचार
पाठक करें और तदनुसार उत्तम अभ्यास करें ।

संधि किये हुए वाक्य ।

अस्मादृशः क्षत्रियोऽनुयायिनामनुगामिनां जना-
नामपि भरणं पोषणं पालनं रक्षणं च कथं न कुर्यात् ?
अस्मत्सदृशेन क्षत्रियेणानुयायिनां पालनं अवश्यं
कर्तव्यमिति भावः ।

पाठ १३

इस पाठमें ऋकारान्त नपुंसकलिङ्ग शब्दोंके रूप देखिये—
कर्तृ (करनेवाला)

१	कर्तृ	कर्तृणी	कर्तृणि
सं.	हे कर्तृ	हे ”	हे ”
२	कर्तृ	”	”
३ कर्त्रा,	कर्तृणा	कर्तृभ्यां	कर्तृभिः
४ कर्त्रे,	कर्तृणे	”	कर्तृभ्यः
५ कर्तुः,	कर्तृणः	”	”
६ ”	”	कर्तृणोः	कर्तृणां
७ कर्तरि,	कर्तृणि	”	कर्तृषु

इन रूपोंमें पाठक देख सकते हैं कि एकवचनके रूपोंमें एक रूप पुल्लिङ्ग ऋकारान्त शब्दके रूपोंके समान है और दूसरा नपुंसक शब्दके समान है । पाठक इस विशेषताका स्मरण रखें ।

—“कर्तृ” शब्दका अर्थ “कर्ता, करनेवाला” है, अतः यह विशेषण है । जब इसके रूप पुल्लिङ्गके कार्यमें प्रयुक्त होंगे तब पुल्लिङ्ग प्रकरणमें दिये हुए रूपोंके समान करने चाहिये; परंतु जहां इसका उपयोग नपुंसकलिङ्गके शब्दोंके साथ करना हो, वहां नपुंसकलिङ्गके रूपोंकी रीतिके अनुसार रूप

अयुक्त करने चाहिये । इतना नियम इन शब्दोंके उपयोगके समय अवश्य ध्यानमें रखना चाहिये ।

शब्द

ज्ञातृ = जाननेवाला	गृहीतृ = लेनेवाला
कर्तृ = करनेवाला	चकृतृ = चोलनेवाला
दातृ = देनेवाला	ईशितृ = स्वामी होनेवाला
भोक्तृ = भोगनेवाला	घातृ = धारण करनेवाला
नेतृ = चलानेवाला	भवितृ = होनेवाला

इन शब्दोंके पुल्लिङ्गके समय पुल्लिङ्गकी रीतिसे रूप बनाते हैं और नपुंसकालिङ्गके प्रयोगके समय नपुंसकालिङ्गकी रीतिसे रूप बनाते हैं ।

वाक्य ।

ज्ञानं एव सर्वस्य कर्तृ अस्ति—ज्ञान ही सबका कर्ता है ।

नेत्रं जन्तोः नेतृ भवति— नेत्र प्राणीका चलानेवाला होता है ।

ब्रह्म सर्वस्य ईशितृ अस्ति— ब्रह्म सबका स्वामी है ।

इस रीतिसे वाक्य बनानेका अभ्यास पाठक करें । इस प्रकारके प्रयोग थोड़े ही होते हैं, इसलिये यहाँ बहुत वाक्य नहीं दिये । अब कुछ श्लोक दिये जाते हैं—

श्लोकः ।

तृणानि भूमिरुदकं वाक्चतुर्थी च सूनुता ।
सतामेतानि गेहेषु नोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥

(म० भारत वन० २।५५)

अन्वयः— तृणानि भूमिः उदकं, चतुर्थी सूनुता वाक्, एतानि सर्वां गेहेषु कदाचन न उच्छिद्यन्ते ।

संस्कृतटीका— तृणानि तृणमयानि आसनानि, भूमिः पृथिवीस्थानं, उदकं जलं, चतुर्थी सूनुता सत्या वाक् वाणी, एतानि सतां सज्जनानां गेहेषु गृहेषु कदाचन कदा अपि न उच्छिद्यन्ते छिन्नानि न भवन्ति ।

अर्थ— घासके आसन, भूमि अर्थात् स्थान, जल और सीधा सत्य भाषण ये सज्जनोंके घरोंसे कभी कम नहीं होते । (अर्थात् अतिथि आनेपर उसकी सेवाके लिये इतने पदार्थ तो अवश्य रहते ही हैं ।)

देयमार्तस्य शयनं स्थितश्रान्तस्य चासनम् ।

तृपितस्य च पानीयं क्षुधितस्य च भोजनम् ॥ .

(म० भारत वन० २।५६)

अन्वयः— आर्तस्य शयनं देयं स्थितश्रान्तस्य च आसनं देयं, तृपितस्य च पानीयं, क्षुधितस्य च भोजनम् ।

संस्कृतटीका— आर्तस्य रोगार्तस्य शयनं देयं,

स्थितश्रान्तस्य स्थितः ऊर्ध्वं स्थितः तत्सहितस्य
श्रान्तस्य च आसनं देयं, तृषितस्य तृपया क्लिष्टस्य
पानीयं जलं देयं, क्षुधितस्य च भोजनं दातव्यम् ।

अर्थ—रोगीके लिये शय्या, थक मँदिके लिये आसन,
प्यासेको जल और भूखेको अन्न देना चाहिये ।

अतिधिसत्कार

चक्षुर्दद्यान्मनो दद्याद्वाचं दद्यात्सुभाषिणीम् ।

उत्थाय चासनं दद्यादेव धर्मः सनातनः ॥

(म० भारत, वन० २।५७)

अन्वयः—चक्षुः दद्यात्, मनः दद्यात्, सुभाषिणीं वाचं
दद्यात्, उत्थाय च आसनं दद्यात्, एव धर्मः सनातनः ।

अर्थ—(अतिधिके अपने घरमें आनेपर उसके लिये)
अपनी आंख देना, मन देना, मीठा भाषण देना, उठकर
आसन देना, यह सनातन धर्म है ।

अतिधिके कार्यके लिये आंख, मन आदि अपने अवयव
अर्पण करने चाहिये, यह तात्पर्य है ।

सूचना ।

पाठक इन श्लोकोंका अच्छी तरह पाठ करें और अन्वया-
दिकी ओर भी अच्छी तरह ध्यान दें, ताकि उनके समझने-
में कोई दोष न रहे ।

पाठ १४

इस पाठमें निम्नलिखित श्लोकोंका अध्ययन कीजिये—

आत्मार्यं पाचयेन्नान्नं न वृथा घातयेत्पशून् ।

न च तत्स्वयमश्रीयाद्विविधवत्तन्निर्वपेत् ॥

(म० भारत, वन० २।५९)

अन्वयः— आत्मार्यं अन्नं न पाचयेत् । पशून् वृथा न घातयेत् । तत् स्वयं न अश्रीयात् यत् विविधत् न निर्वपेत् ।

संस्कृतटीका— आत्मार्यं आत्मनः स्वस्य अर्थं स्वार्थाय एव अन्नं भोजनादिकं न पाचयेत् न पक्तव्यम् । पशून् चतुष्पदान् वृथा व्यर्थं न घातयेत् । तत् अन्नादिकं स्वयं न अश्रीयात् भुंजीयात् यत् विविधत् विधिं अनुसृत्य न निर्वपेत् ॥

अर्थ— अपने लिये ही भोजन नहीं पकाना चाहिये । पशुओंका व्यर्थ हनन करना योग्य नहीं है । वह अन्न स्वयं नहीं खाना चाहिये, जो विधिपूर्वक दिया नहीं जावे ।

श्वभ्यश्च श्वपचेभ्यश्च वयोभ्यश्चाऽऽवपेद्भुवि । *

वैश्वदेवं हि नामैतत्सायं प्रातश्च दीयते ।

(म० भारत, वन० २।६०)

अन्वयः— श्वभ्यः च श्वपचेभ्यः च वयोभ्यः च भुवि आवपेत् । एतत् वैश्वदेवं नाम सायं प्रातः च दीयते ।

संस्कृतटीका— श्वभ्यः श्वानेभ्यः, श्वपचेभ्यः
चाण्डालेभ्यः, वयोभ्यः वायसेभ्यः भुवि भूमौ पृथिव्यां
आचपेत् निर्वपेत् । एतत् वैश्वदेवनामकं अन्नदानं
सायं सायंकाले तथा प्रातःकाले अपि दीयते ।

अर्थ— कुत्ते, चाण्डाल, कौवे आदिके लिये भूमिपर अन्न
रखे । यह वैश्वदेव नामक अन्नदान सायंकाल और प्रातः-
काल दिया जाता है ।

विघसाशो भवेत्तस्मान्नित्यं चामृतभोजनः ।

विघसो भुक्तशेषं तु यज्ञशेषं तथाऽमृतम् ॥

(म० मा० वन० २।६१)

अन्वयः— तस्मात् नित्यं विघसाशः अमृतभोजनः च
भवेत् । भुक्तशेषं तु विघसः, यज्ञशेषं तथा अमृतम् ।

संस्कृतटीका— तस्मात् पूर्वोक्तकारणात् एव नित्यं
प्रतिदिनं विघसाशः विघसं भुक्तशेषं अन्नं अश्नाति
इति विघसाशः तथा जनः अमृतं यज्ञशेषं अन्नं
भोजनं यस्य सः अमृतभोजनः भवेत् । भुक्तशेषं
सर्वेषां अतिथीनां भोजनानन्तरं यद् अवशिष्टं तत्
अन्नं भुक्तशेषं तद् एव भक्षणीयं अथवा यज्ञशेषं
यज्ञस्य शिष्टं अवशिष्टं अन्नं तत् अमृतरूपमेव
भयति तत् भक्षणीयम् ।

अर्थ— इसलिये प्रतिदिन अतिथिभोजनसे बचा हुआ

अन्न तथा यज्ञका प्रसादरूप अन्न ही खाना योग्य है ।
अतिथिमोजनके पश्चात् जो बचता है, उस अन्नका नाम
विधस है और यज्ञका अवशेष जो अन्न है, वह अमृत
कहलाता है ।

चक्षुर्दद्यान्मनो दद्याद्वाचं दद्याच्च सूनुताम् ।

अनुव्रजेदुपासीत स यज्ञः पञ्चदक्षिणः ॥

(म० भारत, वन० २।६२)

अन्वयः— चक्षुः दद्यात्, मनः दद्यात्, सूनुतां वाचं
दद्यात्, अनुव्रजेत्, उपासीत, सः पञ्चदक्षिणः यज्ञः ।

अर्थ—[अतिथिके लिये] अपनी आंख दे, मन दे,
उत्तम मीठा भाषण दे, उसके पीछे चल, उसके पास बैठे;
यह पांच दक्षिणाओंसे युक्त यज्ञ कहलाता है ।

एवं यो वर्तते वृत्तिं वर्तमानो गृहाश्रमे ।

तस्य धर्मं परं प्राहुः कथं वा विप्र मन्यसे ॥

(म० भारत, वन० २।६४)

अन्वयः— यः गृहाश्रमे वर्तमानः एवं वृत्तिं वर्तते, तस्य
परं धर्मं प्राहुः । हे विप्र ! कथं वा मन्यसे ?

संस्कृतटीका— यः मनुष्यः गृहाश्रमे गृहस्थाश्रमे
वर्तमानः स्थितः एवं ईदृशीं वृत्तिं वर्तते, ईदृशं आच-
रणं करोति, तस्य मानवस्य धर्मं परं श्रेष्ठं प्राहुः वि-
शेषेण आहुः । हे विप्र ! कथं वा मन्यसे ? तव मतं
कीदृक् अस्ति ?

अर्थ— जो गृहस्थाश्रममें रहनेवाला मनुष्य इस प्रकार-
का वर्तन करता है, उसका धर्म श्रेष्ठ कहा जाता है । हे
ब्राह्मण ! तुम्हारा मत क्या है ?

पाठक इन श्लोकोंका अच्छी तरहसे अभ्यास करें।
श्लोक, अन्यय और संस्कृत-टीकाका खूब पठन और
मनन करनेसे पाठकोंको बड़ा लाभ हो सकता है । इतने
श्लोक पढ़नेके बाद पाठकोंकी प्रगति बहुत हो जायगी ।

संधि किये हुए वाक्य ।

१ रविः प्रातःसमये आगच्छति । आगच्छति
प्रातःसमये रविः । रविरागच्छति प्रातःसमये ।

२ स तस्योदयकाल इत्युच्यते । तस्योदयकालः स
इत्युच्यते । उच्यते स तस्योदयकाल इति । उदय-
कालस्तस्य स इत्युच्यते ।

३ स सायंकालेऽस्तं गच्छति । अस्तं गच्छति स
सायंकाले । सोऽस्तं गच्छति सायंकाले । सायंकालेऽस्तं
गच्छति सः । गच्छत्यस्तं स सायंकाले ।

४ त्वयोदधिर्दृष्टो न वा ? उदधिर्दृष्टस्त्वया न वा ?
दृष्टस्त्वयोदधिर्न वा ? उदधिस्त्वया दृष्टो न वा ?

५ भूपतिर्भूमिं रक्षति । भूमिं रक्षति भूपतिः ।
रक्षति भूपतिर्भूमिम् ।

पाठ १५

तौ महात्मानौ वरायुधधरौ वीरौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ
 दृष्ट्वा सुग्रीवः शङ्कितः अभवत् । ततः भयसंत्रस्तं तं
 सुग्रीवं हनुमान्वाक्यकोविदः वाक्यं उवाच । एषः
 वालिकृते महान् संभ्रमः त्यज्यताम् । मलयः अयं
 गिरिवरः । इह वालिनः भयं नास्ति । सुग्रीवः तु हनु-
 मतः शुभं वाक्यं श्रुत्वा, ततः शुभतरं वाक्यं हनु-
 मन्तं उवाच-एतौ दीर्घयाह विशालाक्षौ शरचापासि-
 धारिणौ सुरसुतोपमौ दृष्ट्वा कस्य न भयं स्यात् ।

सुग्रीवका मिलाप

उन दोनों महात्मा श्रेष्ठ शस्त्रोंको धारण करनेवाले वीर
 भाई राम और लक्ष्मणको देखकर सुग्रीवको शंका हुई । तब
 भयसे डरे हुए उस सुग्रीवको वाणी बोलनेमें पंडित हनुमान्
 वचन बोला - ' इस वालीविषयक बड़ी भारी घबराहटका
 त्याग करो । यह पर्वतोंमें श्रेष्ठ मलय पर्वत है । यहाँ वाली-
 का भय नहीं है । ' सुग्रीव हनुमान्के शुभ वचनको सुनकर,
 उससे भी अधिक शुभ वाक्य हनुमान्से बोला । ' लम्बी
 लम्बी बाहुओंवाले, बड़ी बड़ी आँखोंवाले, वाण, धनुष तथा
 तलवारको धारण करते हुए देखके पुत्रोंके सदृश इन दोनों-
 को देखकर किसको डर न लगे ?

राजानः हि बहुमित्राः भवन्ति । तस्मात् अत्र विश्वासः न क्षमः । यदि तु एतौ शुद्धात्मानौ, तर्हि जानीहि त्वम् । सुग्रीवस्य महात्मनः वचो नि-
शम्य हनुमान् ऋष्यमूकात् पर्वतात् रामलक्ष्मणीं
प्राप्तवान् । मारुतात्मजः हनुमान् ततः कपिरूपं
परित्यज्य भिक्षुरूपं भेजे । ततः हनुमान् विनीतवत्
उपागम्य राघवौ प्रणिपत्य श्लक्ष्णया सुमनोज्ञया
वाचा मृदु वाक्यं उवाच- 'भवन्तौ राजर्विदेवप्रतिमौ
तापसी वरवर्णिनौ सांशितव्रतौ इमं देशं कथं प्राप्तौ ?
सुग्रीवः नाम धर्मात्मा कश्चित् वीरः वानरपुङ्गवः
आत्रा विनिष्कृतः दुःस्वितः जगत् भ्रमति । तेन

‘राजाओंके बहुत मित्र होते हैं । इसलिए इसमें विश्वास करना ठीक नहीं । यदि तो ये दोनों शुद्ध आत्मावाले हैं, तो इनका तू पता कर ।’ महात्मा सुग्रीवकी बात सुनकर हनुमान् ऋष्यमूक पर्वतसे रामलक्ष्मणको प्राप्त हुआ । पवनके पुत्र हनुमान्ने तब बन्दरके रूपका त्याग करके भिक्षुका रूप धारण किया । तब हनुमान् विनीतकी तरह पास जाकर रामलक्ष्मण को प्रणाम करके चिकनी और सुन्दर वाणीसे कोमल वाक्य बोला- ‘राजपि देवके सदृश तपस्वी, सुन्दर वर्णवाले, व्रत धारण किये हुए, आप दोनों इस देशमें कैसे आगए ? सुग्रीव नामवाला धर्मात्मा, वानरोंमें श्रेष्ठ वीर, भाईद्वारा तिरस्कार किया हुआ

सुग्रीवेण महात्मना प्रेषितः हनुमान् नाम वानरः
 अहं प्राप्तः । स हि युवाभ्यां सख्यं इच्छति । सुग्रीव-
 प्रियकारणात् भिक्षुरूपप्रतिच्छन्नं ऋष्यमूकात् इह
 प्राप्तं मां तस्य सचिवं विद्धि । ' एतत् तस्य वचः
 श्रुत्वा प्रहृष्टवदनः रामः पार्श्वतः स्थितं भ्रातरं लक्ष्मणं
 अब्रवीत् । ' अयं कपीन्द्रस्य महात्मनः सुग्रीवस्य
 सचिवः इह ममान्तिकं आगतः । नून अनेन कृत्स्नं
 व्याकरणं बहुधा श्रुतं यतः बहु व्याहरता तेन न
 किञ्चित् अपि अपशब्दितम् । अनया चित्रया वाचा
 कस्य उद्यतासेः अरेः अपि चित्तं नाराध्यते ? '

दुःखित होकर संसारमें घूम रहा है । उस सुग्रीव महात्माद्वारा
 भेजा हुआ मैं हनुमान् नामवाला वानर आपके पास आया
 हूँ । वह आप दोनोंसे मित्रता करना चाहता है । सुग्रीवके प्रिय
 करनेके कारणसे भिक्षुके रूपमें छिपे हुए ऋष्यमूकसे यहाँ आए
 हुए मुझे उसका मन्त्री जान । ' यह उसका वचन सुनकर
 प्रसन्नमुख राम एक तरफ पार्श्वमें खड़े हुए भाई लक्ष्मणसे
 बोला—'यह महात्मा कपियोंके स्वामी सुग्रीवका सचिव यहाँ
 मेरे पास आया है । निश्चयसे इसने सारा व्याकरण अनेक
 बार सुना है । क्योंकि बहुत बोलते हुए भी उसने कोई भी
 अपशब्द नहीं कहा । इस आश्चर्यकारक वाणीसे किम
 तलवारको ऊठाये हुए शत्रुका भी चित्त प्रसन्न न हो ?

‘ यस्य पार्थिवस्य एवंविधाः दूताः न भवेयुः, तस्य कार्याणि कथं सिद्ध्येयुः ? ’ एवं उक्तः वाक्यज्ञः सौमित्रिः वाक्यज्ञं सुग्रीवसचिवं पवनात्मजं अभ्यभाषत- ‘ विद्वन् ! सुग्रीवस्य गुणाः विदिताः । सुग्रीववचनाद् यथा त्वं ब्रवीषि तत्तथा आवां कारिष्यावः, ततः परमसंहृष्टः लवगोत्तमः हनुमान् वाक्यविशारदं रामं प्रत्युवाच- ‘ पंपामण्डितकाननं नानाव्यालमृगैः युतं घोरं वनं सानुजः श्रीमान् किमर्थं आगतः ? ’ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रामचोदितः लक्ष्मणः आचचक्षे- ‘ द्युतिमान् धर्मवत्सलः दशरथः नाम राजा । ’

‘ जिस राजाके इस प्रकारके दूत न हों उसके कार्य कैसे सिद्ध होंगे ? इस प्रकार कहा हुआ, बातको समझनेवाला लक्ष्मण वाक्यको जाननेवाले सुग्रीवके सचिव, पवनके पुत्रसे बोला- ‘ ॥ विद्वान् ! सुग्रीवके गुण हमने जान लिये । सुग्रीवके कथनसे जैसा तू कहता है वैसा हम करेंगे । ’ तब अत्यन्त प्रसन्न हुआ चन्द्रसेन श्रेष्ठ हनुमान् वाक्य पोलनेमें होशियार रामसे बोला- ‘ पंपानामक सरोवरसे शोभित, जो नाना मर्ष पशु आदियोंमें युक्त है, ऐसे भयंकर वनमें भाईसहित अपि क्यों आये हैं ? ’ उसकी यह बात सुनकर रामसे प्रेरणा किया हुआ लक्ष्मण कहने लगा- ‘ तेजस्वी, धर्म जिसको प्यारा है, ऐसा दशरथ नामका राजा है । ’

‘तस्य अयं जनैः श्रुतः रामः नाम पूर्वजः पुत्रः ।
 राजलक्षणसंयुक्तः राज्यसंपदा च संयुक्तः राज्यात्
 भ्रष्टः मया सार्धं, हे महाभाग ! सीतया भार्यया
 अनुगतः वने वस्तुं इह आगतः । अहं गुणैः दास्यं
 उपागतः अस्य नामतः लक्ष्मणः नाम अवरः भ्राता ।
 अस्य भार्या रक्षसां अपहृता । केन कुत्र हृता इति न
 ज्ञायते । यस्य सीता स्नुषा आसीत्, यश्च धर्मवत्सलः
 शरण्यः आसीत्, तस्य शरण्यस्य पुत्रः सुग्रीवं शरणं
 गच्छति । यस्य प्रसादे सततं इमाः प्रजाः प्रसीदियुः
 स रामः वानरेन्द्रस्य प्रसादं अभिकांक्षते ।’

‘उसका यह प्रसिद्ध राम नामका सबसे बड़ा लड़का है । हे
 बड़े भाग्यवाले ! राजचिह्नोंसे युक्त होता हुआ और राज्य-
 संपत्तिसे युक्त होता हुआ यह राज्यसे भ्रष्ट होकर मेरे साथ
 और सीतानामक अपनी पत्नीके साथ वनमें रहनेके लिए
 यहां आया है । मैं गुणाके कारण इसका दास हूं । मैं नामसे
 लक्ष्मण ऐसा प्रसिद्ध इसका छोटा भाई हूं । इसकी स्त्री
 राक्षसने हरण कर ली है । कौन कहां हर ले गया, यह ज्ञात
 नहीं है । जिसकी सीता पुत्रवधू थी और जो धर्मवत्सल
 सबको शरण देनेवाला था, उस शरण्यका पुत्र आज सुग्रीव
 की शरणमें जाता है ! जिसकी कृपामें निरन्तर ये प्रजाएं
 प्रसन्न होती हैं, वह राम वानरोंके राजाकी कृपाकी अभि-
 लाष करता है !’

एवं करुणं साश्रुपातं ब्रुवाणं सौमित्रिं हनुमान् प्रत्यु-
 घाच । 'स हि राज्यात् विभ्रष्टः वालिना कृतवैरः,
 हृतदारः, भ्रात्रा विनिकृतः, भास्करात्मजः सुग्रीवः
 अस्माभिः सह सीतायाः परिमार्गणे युवयोः साहाय्यं
 करिष्यति ।' ततः भिक्षुरूपं परित्यज्य वानरं रूपं
 आस्थितः तौ वीरौ पृष्ठं आरोप्य कपिकुञ्जरः ऋण्यमूकात्
 मलयं गिरिं जगाम । तदा च सः कपिराजाय राघवौ
 वीरौ आचक्षते । वानराधिपः सुग्रीवः हनुमतो वाक्यं
 श्रुत्वा दर्शनीयतमो भूत्वा राघवं प्रीत्या उवाच ।

इस प्रकार करुणापूर्ण आंसुओंको बहाते हुए बोलते हुए
 लक्ष्मणको हनुमान् उत्तर देने लगा- 'राज्यसे गिराया हुआ,
 वालीसे जिसने वैर किया है, जिसकी स्त्री हरी गई है, जो
 भाईसे निकाला गया है, ऐसा वह सूर्यका पुत्र सुग्रीव हमारे
 साथ मिलकर सीताकी खोजमें तुम दोनोंकी सहायता
 करेगा ।' तब भिक्षारीके रूपका त्याग करके वानरके रूपमें
 आया हुआ उन दोनों वीरोंको पीठपर बैठाकर वह कपियोंमें
 श्रेष्ठ ऋण्यमूकसे उस मलय पर्वतको गया । और तब कपि-
 राजसे उन दोनों वीर रामलक्ष्मणके विषयमें कहा । वानरोंका
 राजा सुग्रीव हनुमान्की बात सुनकर अपने आपको देखने
 योग्य बनाकर रामसे प्रीतिपूर्वक बोला ।

पाठ १६

‘यदि मे सख्यं रोचते तर्हि एषः बाहुः प्रसारितः ।
 पाणिना पाणिः गृह्यतां, ध्रुवा मर्यादा च बध्यताम् ।’
 सुग्रीवस्य एतत् सुभाषितं वचनं श्रुत्वा संप्रहृष्टमना
 रामः पाणिना हस्तं पट्टियामास । ततः तौ दीप्यमानं
 अग्निं प्रदक्षिणां चक्रतुः । सुग्रीवः राघवः च वयस्य-
 त्वं उपागता । सुग्रीवः राघवं उवाच-- ‘त्वं मे हृद्यः
 वयस्यः असि । नौ एकं दुःखं सुखं च अस्ति । हे राम!
 सेवकः मन्त्रिसत्तमः अयं ते आरुणाति यत् त्वया
 धीमता लक्ष्मणेन च वियुक्ता रुदती जनकात्मजां
 रक्षसा अपहृता ।’

‘यदि मेरी दोस्ती अच्छी लगती है तो यह हाथ मैं फैलाता
 हूँ । हाथसे हाथ पकड़कर निश्चित सीमाको बांधो, अर्थात्
 प्रतिज्ञा करो ।’ सुग्रीवकी इस अच्छी बातको सुनकर प्रसन्नमन
 राम हाथसे हाथको दवाने लगा । तब उन दोनोंने प्रकाशित
 अग्निकी प्रदक्षिणा की । सुग्रीव और राम मित्रताको प्राप्त
 हुए । सुग्रीव रामसे बोला-‘तु मेरा अति प्यारा मित्र है, हम
 दोनोंका सुख दुःख समान है । हे राम ! सेवक, मन्त्रियोंमें
 श्रेष्ठ यह कहता है कि तुझ धीमान तथा लक्ष्मणसे बिलुडी
 हुई, रोती हुई, जनककी पुत्री राक्षसद्वारा हरी गई है ।’

‘तस्य पापक्षसः निलयं सर्वथा न जाने । तस्य
सामर्थ्यं विक्रमं कुलं वा न जानामि । तथापि अरिन्दम !
शोकं त्यज । सत्यं प्रतिजानामि यत् तथा करिष्यामि
यथा मैथिलीं प्राप्स्यसि । सगणं रावणं हत्वा आत्म-
पौरुषं परितोष्य तथा कर्ता अस्मि, यथा न विरात् ।
प्रीतः भाविष्यसि । मया अपि भार्याविरहजं व्यसनं
प्राप्तं, न च अहं एवं शोचामि, न च धैर्यं परित्यजे,
तस्मात् वैक्लव्यं मा स्म गमः, आत्मगतं धैर्यं स्मर ।
ये शोकं अनुवर्तन्ते तेषां सुखं न विद्यते, तेषां तेजः
क्षयते ।’

‘उस पापी राक्षसके निवासस्थानको सर्वथा नहीं जानता,
उसके सामर्थ्य पराक्रम और कुलको नहीं जानता । तो भी हे
शत्रुओंके दमन करनेवाले ! शोकको छोड़ । मैं सत्य प्रतिज्ञा
करता हूँ कि मैं वैसा करूँगा जिससे कि तू मैथिलीको प्राप्त
करेगा । रावणको उसके सपूहसहित मारकर अपने पौरुषको
सन्तुष्ट करके वैसा करूँगा जिससे कि तू शीघ्र ही प्रसन्न हो
जायगा । मुझे भी स्त्रीवियोगसे होनेवाला कष्ट प्राप्त है तो
भी मैं वैसा शोक नहीं करता और नहीं धैर्यका त्याग
करता हूँ । अतः अन्यन्त दुःखी मत हो । अपने अन्दर वर्त-
मान धैर्यका स्मरण कर । जो शोकके पीछे पड़े रहते हैं उन्हें
सुख प्राप्त नहीं होता, उनका तेज क्षीण होता है ।’

अंक ९

संस्कृत-पाठ-माला ।

(संस्कृत भाषाका अध्ययन करनेका सुगम उपाय)

नवमो भागः ।

लेखक

पं. श्रीपाद दामोदर सातवळेकर

अध्यक्ष - स्वाध्याय-मंडल,

सप्तम वार

संवत् २००७, शक १८७२, सत १९५१

व्यञ्जनान्त शब्दोंके रूप ।

इस पुस्तकमें व्यञ्जनान्त पुल्लिङ्ग शब्दोंके रूप बताये हैं । यदि पाठक इन शब्दोंकी विशेषताका स्मरण रखेंगे, तो उनको प्रायः सभी व्यञ्जनान्त शब्दोंके सब विभक्तियोंके रूप बनानेका ज्ञान प्राप्त हो सकता है ।

ये रूप कण्ठ करनेकी आवश्यकता नहीं है, प्रत्युत किस विभक्तिके किस रूपमें क्या विशेषता है, यही ध्यानपूर्वक देखना चाहिये ।

यदि पाठक इतनी ही विशेषता ध्यानपूर्वक देखेंगे और स्मरण रखेंगे, तो उनका प्रवेश आगे अति सुगमतासे हो सकता है । आशा है कि पाठक इस बातकी ओर विशेष ध्यान देंगे ।

स्वाध्याय—मण्डल	}	लेखक
किल्हा-पारडी (जि. सूरत)		श्रीपाद दामोदर सातवलेकर
ता ४-१-५१		

मुद्रक और प्रकाशक

चसंत श्रीपादसातवलेकर, बी. ए.,

भारत मुद्रणालय, स्वाध्याय—मण्डल,

‘आनन्दाश्रम’ किल्हा-पारडी, (जि. सूरत)

संस्कृत-पाठ-माला ।

नवमो भागः

पाठ १

इस पाठमें निम्नलिखित श्लोकोंका पाठ कीजिये —
विरखानुवाच ।

यत्तेऽभिलषितं किञ्चित्त्वं सर्वमवाप्स्यसि ।

अहमन्नं प्रदास्यामि सप्त पञ्च च ते समाः ॥

(म. भारत वन. ३।७१)

अन्वयः— यत् किञ्चित् ते अभिलषितं तत् सर्वं त्वं
अवाप्स्यसि । सप्त पञ्च च समाः अहं ते अन्नं प्रदास्यामि ।

संस्कृत-टीका— यत् किञ्चित् ते तत्र अभिलषितं अभीष्टं
अस्ति तत् सर्वं त्वं अवाप्स्यसि प्राप्स्यसि । सप्त पञ्च च
द्वादश समाः वर्षाणि पर्यन्ते अहं ते तुभ्यं अन्नं प्रदास्यामि
दास्यामि ।

अर्थ— जो कुछ तेरा इच्छित हो वह सत्र तू प्राप्त करेगा ।
चारह वर्षपर्यन्त मैं तुझे अन्न दूंगा ।

गृहीष्व पिठरं ताम्रं मया दत्तं नराधिप ।
 यावद्वत्स्यति पाञ्चाली पात्रेणानेन सुव्रत ॥
 फलमूलामिषं शाकं संस्कृतं यन्महानसे ।
 चतुर्विधं तदन्नाद्यमध्वर्यं ते भविष्यति ॥

(महा० भा० वन० ३।७२-७३)

अन्वयः — हे नराधिप ! मया दत्तं ताम्रं पिठरं गृहीष्व ।
 हे सुव्रत ! अनेन पात्रेण यावत् पाञ्चाली वत्स्यति तावत्
 यत् महानसे संस्कृतं फलमूलामिषं शाकं चतुर्विधं तत् ते
 अन्नाद्य अध्वर्यं भविष्यति ।

संस्कृत-टीका — हे नराधिप ! नराणां मनुष्याणां आधिप
 राजन् ! मया दत्तं ताम्रं ताम्रनिर्मितं पिठरं पात्रं गृहीष्व
 गृहाण । सुव्रत ! हे उत्तमव्रतचारिन् ! अनेन पात्रेण पिठरेण
 यावत् पाञ्चाली द्रौपदी वत्स्यति धृतिं जनजीविकारूपां करि-
 ष्यति तावत्कालपर्यन्तं यत् तव महानसे पाकगृहे संस्कृतं कृतं
 फलमूलामिषं फलं च मूलं च आमिषं च शाकं च चतुर्विधं अन्नं
 तत् ते तव अन्नाद्य अन्नादिकं असव्यं ध्यरहितं भविष्यति ।

अर्थ— हे राजा ! मेरा दिया हुआ ताम्रका पात्र लो । हे
 उत्तम नियमोंका पालन करनेवाले ! इस पात्रमे जबतक
 द्रौपदी परोमती रहेगी, तबतक तेरे पाकगृहमें बना हुआ
 फल मूल आमिष सब अन्न अध्वर्य होगा ।

लब्ध्वा वरं तु कौन्तेयो जलादुत्तीर्य धर्मवित् ।

जग्राह पादौ धौम्यस्य भ्रातृन् च परिषस्वजे ॥

(म० भारत वन० ३।८१)

अन्वयः — धर्मवित् कौन्तेयः तु वरं लब्ध्वा, जलात् उत्तीर्य, धौम्यस्य पादौ जग्राह, भ्रातृन् च परिषस्वजे ।

संस्कृत-टीका — धर्मवित् धर्म वेत्ति जानाति इति धर्मवित् धर्मज्ञानी कौन्तेयः कुन्तीपुत्रः धर्मराजः तु वरं लब्ध्वा प्राप्य जलात् सलिलात् उत्तीर्य निष्क्रम्य धौम्यस्य धौम्य-नामकस्य आचार्यस्य पादौ चरणौ जग्राह गृहीतवान् । भ्रातृन् बंधून् च परिषस्वजे आलिलिग ।

अर्थ — धर्म जाननेवाले कुन्तीपुत्र धर्मराजने वर प्राप्त कर जलसे उतरकर धौम्यके पांव पकडे और भाइयोंको आलिंगन दिया ।

द्रौपद्या सह संगम्य वन्द्यमानस्तथा प्रभुः ।

महानसे तदानीं तु साधयामास पाण्डवः ॥

(म० भारत वन० ३।८२)

अन्वयः — द्रौपद्या सह संगम्य, तथा वन्द्यमानः, प्रभुः पाण्डवः तदानीं महानसे साधयामास ।

संस्कृत-टीका- द्रौपद्या पाञ्चाल्या सह संगम्य मिलित्वा, तथा द्रौपद्या वन्द्यमानः नमास्क्रियमाणः प्रभुः राजा पाण्डवः

धर्मराजः तदानीं तदा एव महानसे पाकगृहे साधयामास
पाकक्रियां आरब्धवान् ।

अर्थ — द्रौपदीको मिलकर, उससे नमन किया हुआ राजा
धर्मराज तब पाकगृहमें पाककर्मको आरंभ करने लगा ।

संधि ।

यत्तेऽभिलषितं — यत् ते अभिलषितं ।

यावद्वत्स्यति — यावत् वत्स्यति ।

यन्महानसे — यत् महानसे ।

तदन्नाद्यं — तत् अन्नाद्यं ।

कौन्तेयो जलात् — कौन्तेयः जलात् ।

जलादुत्तीर्य -- जलात् उत्तीर्य ।

भ्रातृश्च — भ्रातृन् च ।

पाठक इस पाठके श्लोकोंका बहुत अच्छा अभ्यास करें ।

संधि किये हुए वाक्य ।

यत्किञ्चित्तेऽभिलषितं तत्सर्वं त्वमवाप्स्यसि । हे नराधिप !
मया दत्तं ताम्रं पिठरं गृहीष्व । हे सुव्रत ! अनेन पात्रेण
यावत्पाञ्चाली वत्स्यति तावद्यन्महानसे संस्कृतं फलमूलामिषं
न्नाकं चतुर्विधं यत्तेऽन्नाद्यमक्षय्यं भविष्यति ।

पाठ ३

इस पाठमें निम्नलिखित शब्दके रूप देखिये—

चकारान्तः पुल्लिङ्गः 'सुवाच्' शब्दः ।

(सुवाच् = उत्तम भाषण करनेवाला)

१ सुवाक्,	सुवाग्	सुवाचौ	सुवाचः
सं० सुवाक्,	सुवाग्	सुवाचौ	सुवाचः
२ सुवाचम्		सुवाचौ	सुवाचः
३ सुवाचा		सुवाग्भ्याम्	सुवाग्भिः
४ सुवाचे		सुवाग्भ्याम्	सुवाग्भ्यः
५ सुवाचः		सुवाग्भ्याम्	सुवाग्भ्यः
६ सुवाचः		सुवाचोः	सुवाचाम्
७ सुवाचि		सुवाचोः	सुवाक्ष्

इसी रीतिसे निम्नलिखित शब्दोके रूप बनते हैं—

शब्द ।

पयोधुच्- जल देनेवाला, मेघ	कुवाच्- बुरे शब्द बोलनेवाला
पर्णधुच्- पत्ते गिरानेवाला	दुर्वाच्- बुरे शब्द बोलनेवाला
विवाच्- विविध भाषा बोलने- वाला ।	प्रवाच्- वक्ता, उत्तम भाषण करनेवाला ।

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ पयोधुचा जलं वर्पितम् । ३ स दुर्वाचं पुरुषं निन्दति ।

३ सुवाचे मनुष्याय पारितोषिकं देहि ।

(८)

भाषा-वाक्य

१ मेघने जलकी वृष्टि की। २ वह घुरे शब्द बोलनेवाले पुरुषकी निंदा करता है। ३ उत्तम शब्द बोलनेवाले मनुष्यको इनाम दो।

जकारान्तः पुल्लिङ्गो 'राज्' शब्दः।

(राज् = राजा)

१ राट्, राड्	राजौ	राजः
सं० राट्, राड्	राजौ	राजः
२ राजं	राजौ	राजः
३ राजा	राड्भ्यां	राड्भिः
४ राजे	राड्भ्यां	राड्भ्यः
५ राजः	राड्भ्यां	राड्भ्यः
६ राजः	राजोः	राजाम्
७ राजि	राजोः	राट्सु

इसी प्रकार निम्नलिखित शब्दोंके रूप होते हैं—
शब्द।

परैतराज्-यम	विभ्राज्-तेजस्वी
यमराज्-यम	विश्वसृज्-विश्व उत्पन्न करने- वाला
यक्षराज्-यक्षोंका राजा	जनराज्-लोगोंका राजा
परिव्राज्-संन्यासी	पक्षिराज्-गरुड, पक्षियोंका राजा
विराज्-उत्तम क्षत्रिय	
सम्राज्-सार्वभौम राजा	

संस्कृत-वाक्यानि ।

अस्य देशस्य सम्राजं नमस्कुरु । २ ज्योतिषा विभ्राजं
सूर्यं पश्य । ३ इदानीं जनराड् अत्र न आगमिष्यति । ४ यक्ष-
राट्भिः किं कृतम् ? ५ परित्रोजः कदा तत्र गमिष्यन्ति ?
६ विश्वसृजं देवाधिदेवं ईश्वरं भज । ७ यथा पक्षिराट् आकाशे
भ्रमति, तथा न कः अपि अन्यः भ्रमितुं शक्नोति ।

भाषा-वाक्य ।

१ इस देशके सम्राट्को नमन कर । २ ज्योतिसे तेजस्वी
सूर्यको देख । ३ अब जनोका राजा यहाँ नहीं आवेगा ।
४ यक्षोंके राजाओंने क्या किया ? ५ संन्यासी लोग कब वहाँ
जावेंगे ? ६ विश्व उत्पन्न करनेवाले देवोंके अधिदेव ईश्वरका
भजन कर । ७ जिस प्रकार पक्षियोंका राजा गरुड आकाशमें
घूमता है, उस प्रकार कोई भी दूसरा भ्रमण करनेको समर्थ
नहीं है ।

जकारान्तः पुष्टिद्वयो 'हुतभुज्' शब्दः ।

१ हुतभुग्, हुतभुज्	हुतभुजौ	हुतभुजः
सं० हुतभुज्, हुतभुग्	हुतभुजौ	हुतभुजः
२ हुतभुजं	हुतभुजौ	हुतभुजः
३ हुतभुजा	हुतभुग्याम्	हुतभुग्मिः
४ हुतभुजे	हुतभुग्याम्	हुतभुग्यः

५ हुतभुजः हुतभुग्भ्याम् हुतभुग्भ्यः

६ हुतभजः हुतभुजोः हुतभुजाम्

७ हुतभुजि हुतभुजोः हुतभुक्षु

इस पद्धतिसे निम्नलिखित शब्दोंके रूप होते हैं।

शब्द ।

फलभुज्- फल खानेवाला

महीभुज्- राजा

भूभुज्- राजा

हुतभुज्- अग्नि

अन्नभुज्- अन्न खानेवाला

ऋत्विज्- यज्ञ करनेवाला,
याजक

भिषज्- वैद्य

वणिज्- व्यापारी, बनिया

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ महीभुजा किं न कृतम् ? ऋत्विग्भिः यज्ञः कृतः ।
२ यज्ञसमये हुतभुजे हव्यं देहि । ४ वणिग्भिः अस्मिन्
वर्षे बहु धनं संपादितम् । ४ अन्नभुजः मनुष्याः विविधं अन्नं
प्रातः मायं भक्षयन्ति ।

भाषा-वाक्य ।

१ राजाने क्या नहीं किया ? २ ऋत्विजोंने यज्ञ किया ।
३ यज्ञके समय अग्निके लिये हवनीय पदार्थ दो । ४ वनियोंने
इस वर्षमें बहुत धन प्राप्त किया । ५ अन्न खानेवाले मनुष्य
अनेक प्रकारका अन्न सचेरे और शामको भक्षण करते हैं ।

पाठ ५

संस्कृत-वाक्यानि ।

- १ यत्र तौ वणिजौ संस्थितौ तत्रैव अहं हुतभुजं नयामि ।
 २ ऋत्विजां यागविषयकं ज्ञानं अतीव शोभनं अस्ति ।

भाषा-वाक्य

- १ जहाँ वे दो वनिये हैं, वहीं मैं अग्नि ले जाता हूँ ।
 २ ऋत्विजोंका यज्ञविषयक ज्ञान अत्यंत उत्तम है ।

पाठक इस रीतिसे इस प्रकारके शब्दोंके रूप बनाकर वाक्य करें और अपना अभ्यास बढ़ावें ।

संधि किये हुए वाक्य ।

वणिग्भिरस्मिन्वर्षे बहु धनं संपादितम् । बहु धनं संपादितं वणिग्भिरस्मिन्वर्षे । वर्षेऽस्मिन्संपादितं वणिग्भिर्बहु धनम् । अन्नभुजो मनुष्या विविधमन्नं प्रातः सायं भक्षयन्ति । विविधमन्नं सायं प्रातर्भक्षयन्त्यन्नभुजो मनुष्याः । मनुष्या अन्नभुजो भक्षयन्त्यन्नं, विविधं सायं प्रातः । अन्नं विविधं भक्षयन्त्यन्नभुजो मनुष्याः सायं प्रातः । ऋत्विजां याग-विषयकं ज्ञानमतीव शोभनमस्ति । यागविषयकमृत्विजां ज्ञानमतीवास्ति शोभनम् । शोभनमतीवास्ति ज्ञानमृत्विजां यागविषयकम् ।

पाठ ६

संस्कृत-वाचन-पाठः ।

१ विलपतीं जननीं कौसल्यां धर्मसहितं वचः धर्मात्मा
 रामः उवाच । नास्ति मे शक्तिः पितुः वाक्यं समतिक्रामितुम् ।
 प्रसादये त्वां शिरसा । २ अस्माकं एव कुले पितुः सगरस्य
 आज्ञया भूमिं खनद्भिः सगरपुत्रैः सुमहान् वधः प्राप्तः ।
 जामदग्न्येन रामेण स्वयं जननी अपि पितुर्वचनकारणात्
 कृत्ता । ३ धर्मो हि लोके परमः । धर्मे सत्यं प्रतिष्ठितम् ।
 सनातनः अयं धर्मः, पितुः नियोगे स्थातव्यं इति । तत्
 अनुमन्यस्व वनं गमिष्यन्तं माम् ।

भाषा-वाक्य ।

१ रोनेवाली माता कौसल्याको धर्मयुक्त भाषण धर्मात्मा
 रामने कहा । नहीं है मेरी शक्ति पिताके वाक्यका उल्लंघन
 करनेके लिये । प्रसन्न करता हूं तुझे सिरसे (अर्थात् सिर नम्र
 करके) २ हमारे कुलमें पिता सगरकी आज्ञासे भूमिको
 खोदनेवाले सगरके पुत्रोंने बड़ा वध (अपना ही मृत्यु) प्राप्त
 किया । जमदग्निपुत्र परशुरामने स्वयं अपनी माताको भी पिता-
 के वचनके कारण काट डाला । ३ धर्म ही लोकमें श्रेष्ठ है ।
 धर्ममें सत्य ठहरा है । सनातन यही धर्म है कि पिताकी आज्ञामें
 ठहरना । इसलिये अनुमति दो वनको जानेवाले मुझको ।

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ पितुः निदेशपालने एवं व्यवसितं तं रामं समीक्ष्य चाष्पसंरुद्धनयना कौसल्या अब्रवीत् । पुत्र ! गच्छ त्वं एकाग्रेण मनसा । भद्रं ते अस्तु । अभिरक्षतु त्वां स एव धर्मो यं त्वं पालयसि । सत्येन धर्मेण अभिरक्षितः चिरंजीव इति । ५ रामः पुनः मातुः चरणौ अभिवाद्य सीतानिलयं जगाम । ६ तत् सर्वं अजानती तपस्विनी वैदेही यौवराज्याभिपेक्षनं एव प्रतीक्षती तस्यौ । अवाङ्मुखे पत्यौ प्रविष्टे शोकमन्तसे च वेपमाना उदपतत् सीता ।

भाषा-वाक्य ।

४ पिताकी आज्ञाका पालन करनेमें इस प्रकार तैयार उस रामको देखकर आंसुओंसे भरे हुए आंखवाली कौसल्या बोली । हे पुत्र ! जा तू एकाग्र मनसे । कल्याण तेरा हो । रक्षा करे तेरी वही धर्म जिसका तू पालन करता है । सत्य धर्मसे रक्षित होता हुआ तू चिरकाल जीवित रह । ५ राम फिर माताके चरणोंका अभिवन्दन कर सीताके निवासस्थानको गय । ६ यह सब न जाननेवाली तपस्विनी सीता यौवराज्यके अभिपेक्षकी ही प्रतीक्षा करती हुई ठहरी थी । नीचे मुख करते पति प्रविष्ट हुआ और शोकसे संतप्त (है यह देखकर) कांपती हुई सीता उठ खड़ी हुई ।

पाठ ७

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ दृष्ट्वा तां सीतां धर्मात्मा रामः मनोगतं शोकं सोढुं न शक्नुवत् । २ विवृत्ततां च गतः स शोकः । दृष्ट्वा च तत् सा अपि दुःखाभिसंतप्ता अश्रुच्छत् । किमिदं प्रभो ! केन असि दुर्मनाः ? न विराजते छत्रं तव उपरि । नापि व्यजने । अहो अपूर्वश्च मुखवर्णः । ३ इति विलपतीं तां सीतां प्रोवाच राघवः । प्रव्राजयति मां तत्र भवान् तातः । चतुर्दश हि वर्षाणि वस्तव्यं मया दण्डके । मोऽहं विजनं वनं प्रस्थितो त्वां द्रष्टुं इदानीं आगतोऽसि ।

समाप्त ।

- १ सगरपुत्रः— सगरस्य पुत्रः (सगरका लडका)
- २ निदेशपालनं— निदेशस्य पालनं (आज्ञाका पालन)
- ६ बाष्पसंरुद्धनयना— बाष्पैः संरुद्धः बाष्पसंरुद्धः ।
बाष्पसंरुद्धे नयने यस्याः सा बाष्पसंरुद्धनयना ।
(आंसुओंसे रुके नेत्रवाली)
- ४ सीतानिलयं— सीतायाः निलयं (सीताका घर)
- ५ अजानती— न जानती (न जाननेवाली)
- ६ यौवराज्याभिषेचनं— यौवराज्यस्य अभिषेचनं
(यौवराज्यका अभिषेक)
- ७ शोकमंतप्तः— शोकेन मंतप्तः (शोकसे संतप्त)
- ८ दुःखाभिसंतप्ता— दुःखेन अभिमंतप्ता (दुःखसे संतप्त)
- ९ मुरगवर्णः— मुरगस्य वर्णः (मुरगका रंग)
- १९ विजनं— विजिताः जनाः यस्मात् (ज़िममे लोग बाहर
गये हैं, जनोंमे बिहीन)

मंघि किये हुए राक्य ।

धर्मा हि लोके परमोऽस्ति । सनातनोऽयं धर्मः यः
परमोऽस्ति । पितुर्नियोगे स्थातव्यमिति । तदनुमन्यस्य वनं
गमिष्यन्तं माम् । पितुर्निदेशपालन एवं व्यवस्थितं तं रामं
समीक्ष्य बाष्पसंरुद्धनयना वीर्यवत्याऽव्ययीत् ।

पाठ ८

इस पाठमें तकारान्त शब्दोंके रूप बताते हैं—

तकारान्तः पुल्लिंगो 'भूमृत्' शब्दः ।

(भूमृत् = राजा)

१ भूमृत्	भूमृता	भूमृतः
सं० भूमृत्	भूमृता	भूमृतः
२ भूमृतम्	भूमृता	भूमृतः
३ भूमृता	भूमृद्भ्याम्	भूमृद्भिः
४ भूमृते	भूमृद्भ्याम्	भूमृद्भ्यः
५ भूमृतः	भूमृद्भ्याम्	भूमृद्भ्यः
६ भूमृतः	भूमृतोः	भूमृताम्
७ भूमृति	भूमृतोः	भूमृत्सु

इसी रीतिसे निम्नलिखित शब्दोंके रूप बनते हैं—
शब्द ।

मरुत् — मरुत् देवता, वायु

महीधित् — राजा /

विपश्चित् — ज्ञानी, विद्वान्

कपालमृत् — कटोरी धारण

अग्निचित् — आगिको प्रज्व-

करनेवाला

लित करनेवाला

क्षमामृत् — राजा

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ हे अग्ने ! त्वं मरुद्भिः सह आगच्छ । भूमृता संगमेन
किं फलं भवति ?

३ यत्र सर्वे विपश्चितः भवन्ति तत्र धर्मस्य निर्णयः भवति । ४ मरुद्भ्यः हव्यं देहि । ५ क्षमामृतौ यत्र गच्छतः तत्र विपश्चितौ न भवतः । ६ एतत् भवनं पूर्वेण महीक्षिता निर्मितं अस्ति । ७ विपश्चिद्भूतोः कः श्रेष्ठतरः ? स्वदेशे राजा पूज्यते, परन्तु विपश्चित् सर्वत्र पूज्यते ।

भाषा-वाक्य ।

१ हे अग्ने ! तू मरुतोंके साथ आ । २ राजाओंकी संगतिसे क्या फल होता है ? ३ जहाँ सब ज्ञानी होते हैं वहाँ धर्मका निर्णय होता है । ४ मरुतोंके लिये हव्य पदार्थ दो । ५ दो राजे जहाँ जाते हैं वहाँ दो ज्ञानी नहीं होते । ६ यह गृह पाहिले राजाने बनाया है । ७ ज्ञानी और राजा इनमें श्रेष्ठ कौन है ? ८ अपने देशमें राजाका सत्कार होता है, परन्तु ज्ञानीका सत्कार सर्वत्र होता है ।

तान्तः पुष्टिगो 'महत्' शब्दः ।

(महत् = बड़ा)

१ महान्	महान्तौ	महान्तः
सं० हे महन्	हे महान्तौ	हे महान्तः
२ महान्तम्	महान्तौ	महतः
३ महता	महद्भ्याम्	महद्भिः

४ महते	महद्भ्याम्	महद्भ्यः
५ महतः	महद्भ्याम्	महद्भ्यः
६ महतः	महतोः	महताम्
७ महति	महतोः	महत्सु

महत् शब्द वास्तविक विशेषण है और इस कारण इसका कोई लिङ्ग नहीं है, तथापि जिस समय यह किसी पुल्लिङ्गी विशेष्यका गुण बतानेके लिये उसके विशेषणके स्थानमें आता है, तो उस समय इसके रूप पुल्लिङ्गके समान होते हैं। इसलिये ये रूप यहां दिये हैं।

वाक्य ।

१ महद्भ्यः रुद्रेभ्यः नमो नमः—बड़े रुद्रोंके लिये नमस्कार है।

२ यथा पशुषु सिंहः महान्तं शब्दं करोति न तथा अन्यः कः आप पशुः महान्तं शब्दं कर्तुं शक्तः—जैसा पशुओंमें सिंह बड़ा शब्द करता है वैसा कोई भी अन्य पशु शब्द करनेमें समर्थ नहीं है।

तकारान्तः पुल्लिङ्गो 'मगवत्' शब्दः ।

(मगवत् = मगवान्)

१ मगवान्	मगवन्तौ	मगवन्तः
सं० हे मगवन्	हे मगवन्तौ	हे मगवन्तः
२ मगवन्तम्	मगवन्तौ	मगवतः

३ भगवता	भगवद्भ्याम्	भगवद्भिः
४ भगवते	भगवद्भ्याम्	भगवद्भ्यः
५ भगवतः	भगवद्भ्याम्	भगवद्भ्यः
६ भगवतः	भगवतोः	भगवताम्
७ भगवति	भगवतोः	भगवत्सु

इसी रीतिसे निम्नलिखित शब्दोंके रूप होते हैं —

शब्द ।

नभस्वत् = वायु /	राजन्वत् — उत्तम राजासे चलाया हुआ राज्य
धीमत् = बुद्धिमान्	बुद्धिमत् — बुद्धियाला
ज्ञानवत् = ज्ञानी	उदन्वत् = समुद्र
क्रियावत् = पुरुषार्थी /	आत्मवत् — आत्मिक बलसे
विवस्वत् = सूर्य	युक्त, ज्ञानी
गरुत्मत् = गरुड /	

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ भगवान् अत्र आगच्छतु । २ धीमता पुरुषेण एव
अन्यस्य रचना कर्तुं योग्या । ३ क्रियावता मनुष्याणां मध्ये
आत्मवान् एव श्रेष्ठतरः । ४ विवस्वान् आकाशे तपाति ।
५ बुद्धिमता वीरेण एव स्वदेशस्य हिताय युद्धं कर्तव्यम् ।
६ गरुत्मतः अन्यत् नाम गरुडः इति अस्ति ।

भाषा-वाक्य

१ भगवान् यहाँ आवे । २ बुद्धिमान् मनुष्यनेही ग्रंथकी रचना करना योग्य है । ३ पुरुषार्थी मनुष्योंके मध्यमें आत्मिक बलवाला पुरुष श्रेष्ठ है । ४ सूर्य आकाशमें तपता है । ५ बुद्धियुक्त शूर पुरुषनेही अपने देशके हितके लिये युद्ध करना चाहिये । ६ गरुत्मत्का दूसरा नाम गरुड ऐसा है ।

पाठक इस रीतिसे अन्यान्य तकारान्त शब्दोंके रूप बनाकर उनका उपयोग विविध वाक्योंमें करें और प्रत्येक रूपका उपयोग करके वाक्य अवश्य बनावें । इसीसे उनका अभ्यास अच्छी प्रकार बढ़ सकता है ।

संधि किये हुए वाक्य ।

१ भगवान् प्रागच्छतु । आगच्छत्वत्र भगवान् । अत्रागच्छतु भगवान् । भगवानागच्छत्वत्र ।

२ धीमता पुरुषेणैव ग्रन्थस्य रचना कर्तुं योग्या । ग्रन्थस्य रचना धीमता पुरुषेणैव कर्तुं योग्या ।

३ यथा पशुषु सिंहो महान्तं शब्दं करोति, न तथाऽन्यः कोऽपि पशुर्महान्तं शब्दं कर्तुं शक्तः । यथा महान्तं शब्दं पशुषु सिंहः करोति, तथा न कोऽप्यन्यः पशुर्महान्तं शब्दं कर्तुं शक्तः । ४ महद्भ्यो रुद्रेभ्यो नमो नमः । नमो नमो महद्भ्यो रुद्रेभ्यः ।

पाठ ९

संस्कृत-वाक्यानि।

१ एवं उक्ता तु वैदेही प्रणयात् एव संक्रुद्धा भर्तारं इदं
 व्रजवीत् । अस्त्रास्त्रविदुषां वीराणां राजपुत्राणां अनहं त्वया
 उदितम् । न श्रोतव्यं तत् । २ आर्यपुत्र ! पिता माता तथा च
 पुत्रः पुण्यानि भुञ्जानाः स्वं स्वं भाग्यं उपासते । नारी तु
 एका भर्तुः भाग्यं प्राप्नोति । अतः अहं अपि आदिष्टा एव
 अस्मिन्वने वस्तव्यं इति । इह प्रेत्य च नारीणां सदा एकः
 पतिः एव गतिः । हे राघव ! यदि त्वं दुर्गमं वनं प्रस्थितः
 तर्हि अहमपि कुशकण्टकान् मृदन्ती ते अग्रतः गमिष्यामि ।

भाषा-वाक्य ।

१ इस प्रकार कही गई सीता प्रीतिसेही क्रोधित होकर
 पाविसे यह बोली । अस्त्र और अस्त्र जाननेवाले वीर राजपुत्रोंके
 अयोग्य तूने कहा । नहीं सुनने योग्य है वह । २ हे आर्य-
 पुत्र ! पिता माता तथा पुत्र अपने पुण्योंका भोग करते हुए
 अपने अपने भाग्यको ही प्राप्त करते हैं । पत्नी ही केवल अकेली
 पतिके भाग्यको प्राप्त करती है । इसलिये मुझे भी आज्ञा हुई ही
 है वनमें वसनेके लिये । यहाँ तथा परलोकमें पत्नियोंके
 लिये पति ही गति है । हे राम ! यदि तू दुर्गम वनको जाता
 है; तो मैं भी दर्भ और कांटोंको हटाती हुई तेरे आगे चलूंगी ।

संस्कृत-वाक्यानि ।

३ भुक्तवति त्वयि अहं भोक्ष्ये । वनेऽपि त्वं मम परिपालनं कर्तुं शक्तः । त्वया वियुक्ता अहं मरणे निश्चिता अस्मि । ४ सान्त्वयित्वा तु तां सीतां धर्मात्मा रामः उवाच । सीते ! त्वं कुलीना धर्मनिरता च सदा असि । अतः त्वं इहैव स्वधर्मं समाचर । येन मम मनसः सुखं भवेत् । ५ बहुदोषं हि वनं । तत्र सिंहानां व्याघ्राणां च दुःखदाः निनादाः, सरितः सग्राहाः, भक्षाः गजाः, कण्टकिताः लताश्च । मार्गा अपि निरपाः सुदुःखाश्च । अतः सीते दुःखं वनम् ।

भाषा-वाक्य ।

३ तेरे भोजन करनेपर मैं भोजन करूंगी । वनमें भी तू मेरा पालन करनेको समर्थ है । तेरेसे वियुक्त हुई मैं मरनेमें निश्चित हूँ । ४ शांत करके उस सीताको धर्मात्मा राम बोले । हे सीते ! तू कुलीन और धर्ममें रत सदासे हो । इसलिये तू यहां ही स्वधर्मका आचरण कर जिससे मेरे मनको सुख होगा । ५ बहुत दोष हैं वनमें । वहां सिंह और घाघोंके दुःखदायी शब्द, मगरमच्छोंसे युक्त नदियाँ, मतवाले हाथी, कांटोंसे युक्त लताएँ होती हैं । मार्ग भी (निः-अपाः) जलरहित और बड़े दुःखदायी हैं । इसलिये हे सीते ! दुःखदायी वन है ।

पाठ १०

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ तत्र च अतीव तिमिरं, महान् वातः, नित्या बुभुक्षा, महान्ति च भयानि सन्ति । २ एतत् श्रुत्वा दुःखिता सीता रामं उवाच । ये त्वया वने वस्तव्यतां प्रति दोषत्वेन परिकीर्तिताः तान् तव स्नेहेन पुरस्कृतान् गुणान् एव विद्धि । अदृष्टपूर्वं तव रूपं दृष्ट्वा सर्वे वनचारिणः दूरं अपसर्पेयुः । गुरुजनाज्ञया मया त्वया सह वनं अवश्यं गन्तव्यं एव । हे राम ! त्वद्वियोगेन तु मया जीवितमेव त्यक्तव्यम् ।

भाषा-वाक्य ।

१ वहाँ बड़ा अन्धेरा, बड़ा वायु, हमेशा भूख और घड़े भय हैं । २ यह सुनकर दुःखी सीता रामसे बोली । जो तूने वनके निवासके प्रति दोष करके कहे, वे तेरे स्नेहसे युक्त होकर गुण ही हैं ऐसा समझ । पाहिले न देखा हुआ तेरा रूप देख कर सब वनचारी दूर भागेंगे । गुरुजनोंकी आज्ञा लेकर तेरे साथ मैंने भी अवश्य वनमें जाना ही है । हे राम ! तेरे वियोगसे तो मैंने जीवन भी छोड़ना है ।

समाप्त ।

१ शस्त्रास्त्रविद्वान्-शस्त्राणि च अस्त्राणि च शस्त्रास्त्राणि ।
शस्त्रास्त्राणि वेत्तीति शस्त्रास्त्रविद्वान् । (शस्त्रास्त्र जाननेवाला)

- २ राजपुत्रः — राज्ञः पुत्रः (राजाका बेटा)
 ३ अनहं — न अहं (योग्य नहीं)
 ४ कुशकण्टकाः—कुशाः च कण्टकाः च (दर्भ और कांटे)
 ५ धर्मनिरतः — धर्मे निरतः (धर्ममें रत)
 ६ स्वधर्मः — स्वस्य धर्मः (अपना धर्म)
 ७ बहुदोषं — बहवः दोषाः यस्मिन् तत् (बहुत हैं दोष
जिसमें वह)
 ८ दुःखदः — दुःखं ददाति इति (दुःख देता है जो)
 ९ संग्राहा — ग्राहैः सहिता (मगरोंसे युक्त)
 १० निरपाः — अग्निः रहिताः (जलसे रहित)
 ११ दोषत्वं — दोषस्य भावः (दोषका भाव)
 १२ वनचारिन् — वने चरतीति वनचारी (वनमें संचार
करनेवाला)

संधि किये हुए वाक्य

एवमुक्ता तु वैदेही प्रणयादेव संक्रुद्धा भर्तारमिदमब्रवीत् ।
 सखास्रचिदुषां वीराणां राजपुत्राणामनहं त्वयोदितं, न
 श्रोतव्यं तत् । आर्यपुत्र ! पिता माता तथा च पुत्रः पुण्यानि
 भुञ्जानाः स्वं स्वं भाग्यमुपासते । नारी त्वेका मर्तुर्भाग्यं
 प्राप्नोति ।

पाठ-१८

अब यहां दकारान्त शब्दोंके रूप बताते हैं —

दकारान्तः पुल्लिङ्गः 'क्रव्यात्' शब्दः

(क्रव्यात् = मांस खानेवाला)

सं०	१ क्रव्यात्, क्रव्याद्	क्रव्यादौ	क्रव्यादः
	क्रव्यात् क्रव्याद्	क्रव्यादौ	क्रव्यादः
२	क्रव्यादम्	क्रव्यादौ	क्रव्यादः
३	क्रव्यादा	क्रव्याद्भ्याम्	क्रव्याद्भिः
४	क्रव्यादे	क्रव्याद्भ्याम्	क्रव्याद्भ्यः
५	क्रव्यादः	क्रव्याद्भ्याम्	क्रव्याद्भ्यः
६	क्रव्यादः	क्रव्यादोः	क्रव्यादाम्
७	क्रव्यादि	क्रव्यादोः	क्रव्यात्सु

इस रीतिसे निम्नलिखित शब्दोंके रूप बनते हैं ।

शब्द ।

सुहृद्-मित्र, उत्तम दिलवाला	तमोनुद्-अंधकारका नाश
दुर्हृद्-शत्रु, दुष्ट दिलवाला	करनेवाला
	अन्नाद्-अन्न खानेवाला

वाक्य ।

१ प्राज्ञेन सुहृदा एव मित्रता कर्तव्या ।—ज्ञानीको उमत्त दिलवाले मनुष्यसे ही मित्रता करनी योग्य है ।

२ दुर्हृदां शत्रूणां सर्वैः अवश्यं निवारणं कर्तव्यं—दुष्ट

हृदयवाले शत्रुओंका सबको अवश्य निवारण करना योग्य है ।

दकारान्तः पुल्लिङ्गः ' सुपाद् ' शब्दः ।

(सुपाद् = उत्तम पाँववाला)

१ सुपात्, सुपाद्	सुपादौ	सुपादः
सं० हे सुपात्, सुपाद्	हे सुपादौ	हे सुपादः
२ सुपादम्	सुपादौ	सुपदः
३ सुपदा	सुपद्भ्याम्	सुपद्भिः
४ सुपदे	सुपद्भ्याम्	सुपद्भ्यः
५ सुपदः	सुपद्भ्याम्	सुपद्भ्यः
६ सुपदः	सुपदोः	सुपदाम्
७ सुपदि	सुपदोः	सुपात्सु

मूल ' पाद् ' शब्द होते हुए भी द्वितीया विभक्तिके बहुवचनके पथात्के रूपोंमें ' पाद् ' के स्थानपर ' पद् ' हुआ है । यह पाठक यहाँ देखें । केवल सप्तमीके बहुवचनमें ही ' सुपात्सु ' रहा है । शेष रूपोंमें ' पद् ' ही है । यह विशेषता पाठक देखें ।

१ सपात् पुरुषः महता वेगेन चलति— उत्तम पाँववाला मनुष्य बड़े वेगके साथ चलता है ।

२ सुपदा मानवानां पथा गतिः अस्ति तथा तव गमनं भवतु—उत्तम पाँववाले मनुष्योंकी जैसी गति है वैसे तेरा गमन होवे ।

पाठ १२

धकारान्तः पुल्लिङ्गो 'बुध्' शब्दः ।

१ धत्, धृद्	बुधौ-	बुधः
सं० हे धत्, भुव्	हे बुधौ	हे बुधः
२ बुधम्	बुधौ	बुधः
३ बुधा	भुङ्क्ष्याम्	भुङ्क्षिः
४ बुधे	भुङ्क्ष्याम्	भुङ्क्ष्यः
५ बुधः	भुङ्क्ष्याम्	भुङ्क्ष्यः
६ बुधः	बुधोः	बुधाम्
७ बुधि	बुधोः	भुत्सु

एक अकारान्त पुल्लिङ्ग 'बुधः' शब्द है वह और है, उसके रूप 'देव' शब्दके समान होते हैं। उस शब्दके साथ पाठकों-का परिचय है ही। इस स्थानपर (अन्तमें अकाररहित) धकारान्त 'बुध्' शब्दके रूप बताये हैं। इन रूपोंमें 'बु' के स्थानपर कई रूपोंमें 'भु' हुआ है, यही विशेषता इसमें है।

वाक्य ।

१ बुधा तुभ्यं किं पाठितम् ?—ज्ञानी मनुष्यने तुझे क्या पढ़ाया ?

२ बुधे एव दक्षिणां देहि—ज्ञानीको ही दक्षिणा दो ।

३ भुत्सु विशेषं ज्ञानं भवति — ज्ञानियोंमें विशेष ज्ञान होता है ।

हृदयवाले शत्रुओंका सबको अवश्य निवारण करना योग्य है ।

दकारान्तः पुल्लिङ्गः ' सुपाद् ' शब्दः ।

(सुपाद् = उत्तम पांववाला)

१ सुपात्, सुपाद्	सुपादौ	सुपादः
सं० हे सुपात्, सुपाद्	हे सुपादौ	हे सुपादः
२ सुपादम्	सुपादौ	सुपदः
३ सुपदा	सुपद्भ्याम्	सुपद्भिः
४ सुपदे	सुपद्भ्याम्	सुपद्भ्यः
५ सुपदः	सुपद्भ्याम्	सुपद्भ्यः
६ सुपदः	सुपदोः	सुपदाम्
७ सुपदि	सुपदोः	सुपात्सु

मूल ' पाद् ' शब्द होते हुए भी द्वितीया विभक्तिके बहुवचनके पश्चात्के रूपोंमें ' पाद् ' के स्थानपर ' पद् ' हुआ है । यह पाठक यहाँ देखें । केवल सप्तमीके बहुवचनमें ही ' सुपात्सु ' रहा है । शेष रूपोंमें ' पद् ' ही है । यह विशेषता पाठक देखें ।

१ सपात् पुरुषः महता वेगेन चलति— उत्तम पांववाला मनुष्य बड़े वेगके साथ चलता है ।

२ सुपदां मानवानां यथा गतिः अस्ति तथा तव गमनं भवतु—उत्तम पांववाले मनुष्योंकी जैसी गति है वैसा तेरा गमन होवे ।

पाठ १२

बकारान्तः पुल्लिङ्गो 'बुध्' शब्दः ।

१ बुध्, बुद्ध	बुधौ-	बुधः
सं० हे बुध्, मुद्	हे बुधौ	हे बुधः
२ बुधम्	बुधौ	बुधः
३ बुधा	भुङ्क्ष्याम्	भुङ्क्षिः
४ बुधे	भुङ्क्ष्याम्	भुङ्क्ष्यः
५ बुधः	भुङ्क्ष्याम्	भुङ्क्ष्यः
६ बुधः	बुधोः	बुधाम्
७ बुधि	बुधोः	भुत्सु

एक अकारान्त पुल्लिङ्ग 'बुधः' शब्द है वह और है, उसके रूप 'देव' शब्दके समान होते हैं। उस शब्दके साथ पाठकों-का परिचय है ही। इस स्थानपर (अन्तमें अकाररहित) बकारान्त 'बुध्' शब्दके रूप बताये हैं। इन रूपोंमें 'बु' के स्थानपर कई रूपोंमें 'भु' हुआ है, यही विशेषता इसमें है।

वाक्य ।

१ बुधा तुभ्यं किं पाठितम् ?—ज्ञानी मनुष्यने तुझे क्या पढ़ाया ?

२ बुधे एव दक्षिणां देहि—ज्ञानीको ही दक्षिणा दो ।

३ भुत्सु विशेषं ज्ञानं भवति—ज्ञानियोंमें विशेष ज्ञान होता है ।

४ बुधां समूहे एव सर्वं धर्मतत्त्वं निश्चितं भवति—
ज्ञानियोंके समाजमें ही सब धर्मका तत्त्व निश्चित होता है।

नकारान्तः पुल्लिङ्गः 'राजन्' शब्दः ।

१ राजा	राजानौ	राजानः
सं० हे राजन्	हे राजानौ	हे राजानः
२ राजानम्	राजानौ	राज्ञः
३ राज्ञा	राजभ्याम् -	राजभिः
४ राज्ञे	राजभ्याम्	राजभ्यः
५ राज्ञः	राजभ्याम्	राजभ्यः
६ राज्ञः	राज्ञोः	राज्ञाम्
७ राज्ञि, राजनि	राज्ञोः	राजसु

शब्दः ।

मूर्धन् — सिर	ग्रीहन् — ग्रीहा, पानथरी
ग्राघन् — पत्थर —	मज्जन् — मज्जा
तक्षन् — तर्पण —	अर्यमन् — अर्यमा
पूषन् — पूषा देव —	परिज्मन् — चंद्र, अग्नि
उक्षन् — बैल —	सुग्रामन् — रक्षक, इन्द्र

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ अराजकः राजानं न नमति । २ मार्गे ग्रावाणः
पाथिकस्य जनस्य दुःखाय एव भवन्ति । ३ उक्षाणः कृपि
क्षुर्यन्ति, अश्वं च उत्पादयन्ति ।

४ तक्षा काष्ठस्य गृहं निर्माति । ५ अस्माकं गृहं तक्षाभिः निर्मितम् । ६ राज्ञः पदं सर्वेषां भूर्नि भवति किम् ? ७ राज्ञां अपि राजा ईश्वरः । ८ राज्ञां पूजा राष्ट्रे भवति । ९ सुत्रामा इन्द्रः सर्वस्य रक्षकः ।

भाषा-वाक्यः

१ अराजकः राजाको नमस्कार नहीं करता । २ मार्गमें पत्थर पथिक मनुष्यके दुःखके लिये ही होने हैं । ३ घैल खेती करते और अन्न उत्पन्न करते हैं । ४ तर्खाणि लकड़ीका घर निर्माण करता है । ५ हमारा घर तर्खाणोंने निर्माण किया । ६ राजाका पांव सबके सिरपर होता है क्या ? ७ राजाओंका राजा ईश्वर है । ८ राजाओंकी पूजा राष्ट्रमें होती है । ९ रक्षक इन्द्र सबका पालक है ।

संक्षिप्त किये हुए वाक्य ।

अस्माकं गृहं तक्षाभिर्निर्मितम् । तक्षाभिरस्माकं गृहं निर्मितम् । निर्मितमस्माकं तक्षाभिर्गृहम् । राज्ञामपि राजेश्वरः । राज्ञामपीश्वरो राजा । ईश्वरो राज्ञामपि राजा । बुधां समूह एव सर्व धर्मतत्त्वं निश्चितं भवति । मार्गे ग्रावाणः पथिकस्य जनस्य दुःखायेव भवन्ति ।

(३०)

पाठ १३

अब इस पाठमें आये हुए ही वाक्योंका संक्षिप्त संस्कृत देते हैं—

(१)

संस्कृत-वाचन-पाठः ।

यत्किञ्चित्तेऽभिलाषितं तत्सर्वं त्वमवाप्स्यसि । सप्त पञ्च
च समा अहं तेऽन्नं प्रदास्यामि । हे नराधिप ! मया दत्तं
ताम्रं पिठरं गृहीष्व । हे सुव्रत ! अनेन पात्रेण यावत्पाञ्चाली
वर्त्यति तावद्यन्महानसे संस्कृतं फलमूलामिषं शाकं चतुर्विधं
तत्तेऽन्नाद्यमक्षय्यं भविष्यति । धर्मवित् कौन्तेयस्तु वरं लब्ध्वा
जलादुत्तीर्य धौम्यस्य पादौ जग्राह । आतृश्व परिपस्वजे ।
द्रीपद्या सह संगम्य तया बन्धमानः प्रभुः पाण्डवस्तदानीं
महानसे साधयामास पाकक्रियां च आरब्धवान् ।

इसमें कुछ कठिनता समझनेमें हुई तो इसी पुस्तकका
प्रथम और द्वितीय पाठ देखें, वहाँ ये ही वाक्य अर्थके साथ
दिये हैं । अब कुछ रामायणकी कथा दी जाती है—

(२)

विलपन्तीं जननीं कौसल्यां धर्मसहितं वचो धर्मात्मा राम
उवाच । नास्ति मे शक्तिः पितुर्याक्यं समतिक्रामितुम् ।
प्रसादये त्वां शिरसा । अस्माकमेव कुले पितुः सगरस्याज्ञया
भूमिं खनद्भिः सगरपुत्रैः सुमहान्वधः प्राप्तः । जामदग्न्येन

रामेण स्वयं जनन्यपि पितुर्वचनकारणात्कृत्ता । धर्मो हि
लोके परमः । धर्मे सत्त्वं प्रतिष्ठितम् । सनातनोऽयं धर्मः पितु-
नियोगे स्थातव्यमिति । तदनुमन्यस्व वनं गमिष्यन्तं माम् ।

पितुर्निदेशपालने एवं व्यवसितं तं रामं समीक्ष्य बाष्प-
संरुद्धनयना कौसल्याऽब्रवीत् । पुत्र ! गच्छ त्वमेकाग्रेण
मनसा । भद्रं तेऽस्तु । अभिरक्षतु त्वां स एव धर्मो यं त्वं
पालयसि । सत्येन धर्मेणाभिरक्षितश्चिरं जीवेति ।

रामः पुनर्मातुश्चरणावभिवाद्य सीतानिलयं जगाम । तत्स-
र्वमजानती तपस्विनी वैदेही यौवराज्याभिषेचनमेव प्रतीक्षती
तस्थौ । अवाङ्मुखे पत्न्यौ प्रविष्टे शोकसंतप्ते च वेपमानो-
दपतत्सीता । दृष्ट्वा तां सीतां धर्मात्मा रामो मनोगतं सोढुं
न शक्नाक । विवृततां च गतः स शोकः । दृष्ट्वा च तत्साऽपि
दुःखाभिसन्तप्ताऽपृच्छत् । किमिदं प्रभो ! केनासि दुर्मनाः ? न
विराजते छत्रं तवोपरि । नापि व्यजने । अहो ! अपूर्वश्च
मुखवर्णः ।

इति विलपन्ती तां सीतां प्रोवाच राघवः । प्रव्राजयति
मां तत्रभवान्तातः । चतुर्दश हि वर्षाणि वस्तव्यं मया
दण्डके । सोऽहं विजनं वनं प्रस्थितः । त्वां द्रष्टुमिदानी-
मागतोऽस्मि ।

इसके समझनेमें कुछ कठिनता हुई तो पाठकें पाठ ६ और ७ में देखें, वहां ये ही वाक्य पदच्छेदपूर्वक अर्थके साथ दिये हैं । अब इसीका उत्तरार्ध देखिये —

(३)

एवमुक्ता तु वैदेही प्रणयादेव संकुद्धा भर्तारमिदमब्रवीत् ।
 शस्त्रास्त्रविदुषां धीराणामनर्हं त्वयोदितम् । न श्रोतव्यं तत् ।
 आर्यपुत्र ! पिता माता तथा च पुत्रः पुण्यानि भुञ्जानाः स्वं
 स्वं भागमुपासते । नारी त्वैका भर्तुर्भाग्यं प्राप्नोति । ततोऽहम-
 प्यादिष्टैवास्मि वने वास्तव्यमिति । इह प्रेत्य च नारीणां
 सदैकः पतिरेव गतिः । हे राघव ! यदि त्वं दुर्गमं वनं प्रस्थित-
 स्तर्ह्यहमपि कुशकण्टकामृन्द्रती तेऽग्रतो गमिष्यामि ।
 मुक्तयति त्वय्यहं मोक्ष्ये । वनेऽपि त्वं मम परिपालनं कर्तुं
 शक्तः । त्वया विपुक्ताऽहं मरणे निधिताऽस्मि ।

सान्त्वयित्वा तु तां सीतां धर्मान्मा राम उवाच । सीते !
 त्वं कुलीना धर्मेनिरता च सदाऽमि । अतस्तमिहेव स्वधर्मं
 समाचर । येन मम मनसः सुखं भवेत् । बहुदोषं हि वनम् ।
 तत्र सिंहानां व्याघ्राणां च दुःखदा निनादाः, सरितः
 सग्राहाः, मघा गजाः, कण्टकिताः लताः, मार्गाः अपि
 निरपाः सुदुःखाश्च । अतः मीते ! दुःखं वनम् । तत्र चातीव
 तिमिरं, महान्वातः, नित्याबुध्मथा, महान्ति च मयानि मन्ति ।

पाठ १४

अब इस पाठमें और नकारान्त शब्दोंके रूप देखिये-
नकारान्तः पुल्लिङ्गो 'ब्रह्मन्' शब्दः ।

१ ब्रह्मा	ब्रह्माणौ	ब्रह्माणः
सं० हे ब्रह्मन्	हे ब्रह्माणौ	हे ब्रह्माणः
२ ब्रह्माणम्	"	ब्रह्माणः
३ ब्रह्मणा	ब्रह्मभ्याम्	ब्रह्मभिः
४ ब्रह्मणे	"	ब्रह्मभ्यः
५ ब्रह्मणः	"	"
६ "	ब्रह्मणोः	ब्रह्मणाम्
७ ब्रह्मणि	"	ब्रह्मसु
इसी शब्दके रूपोंके समान निम्नलिखित शब्दोंके रूप होते हैं- शब्द ।		

आत्मन् — आत्मा	अग्रजन्मन् — ब्राह्मण, बड़ा भाई
अध्वन् — मार्ग	पाप्मन् — पापी, पाप
अश्मन् — पत्थर	जित्त्वन् — विजयी
मातरिश्वन् — वायु	सुन्वन् — सोमयाग करनेवाला, रस निकालनेवाला ।
यज्यन् — याजक	
अर्वन् — षोढा	
सुपर्वन् — देव	धन्वन् — रेतीला प्रदेश

संस्कृत-वाक्यानि ।

- १ यज्ञे ब्रह्मा सर्वेषु ऋत्विक्षु मुख्यः अथर्ववेदं पठति ।
 २ एते सर्वे अपि अश्वानः एकं एव स्थानं प्रति गच्छन्ति ।
 ३ आकाशे मातरिश्वा सर्वत्र संचरति । ४ अर्वा अर्बुदेशात्
 अस्मिन् देशे आनीयते । ५ यज्वभिः यज्ञे यजनं क्रियते ।
 ६ धन्वनि वृक्षाः न भवन्ति । ७ अश्वनि शीतस्य निवार-
 णार्थं वस्त्रं ग्रहाण । ८ सैनिकाः युद्धे भ्रान्ताः अश्वनि एव
 निद्रिताः ।

भाषा-वाक्य

- १ यज्ञमें सब ऋत्विजोंमें मुख्य ब्रह्मा अथर्ववेद पढ़ता है ।
 २ ये सबही मार्ग एकही स्थानके प्रति जाते हैं । ३ आकाशमें
 वायु सर्वत्र संचार करता है । ४ घोड़ा अरबदेशसे इस
 देशमें लाया जाता है । ५ याजकोंके द्वारा यज्ञमें यजन
 किया जाता है । ६ रेतीले मरुदेशमें वृक्ष नहीं होते हैं ।
 ७ मार्गमें शीतनिवारणके लिये वस्त्र लो । ८ सैनिक सिपाही
 युद्धमें थके हुए मार्गमें ही सोये हैं ।

नकारान्तः पुल्लिङ्गो 'वृत्रहन्' शब्दः ।

१ वृत्रहा	वृत्रहणौ	वृत्रहणः
सं० हे वृत्रहन्	हे ”	हे ”
२ वृत्रहणम्	”	वृत्रघ्नः
३ वृत्रघ्ना	वृत्रहभ्याम्	वृत्रहभिः

४ वृत्रघ्ने	वृत्रहम्याम्	वृत्रहभ्यः
५ वृत्रघ्नः	"	"
६ "	वृत्रघ्नोः	वृत्रघ्नान्
७ वृत्रघ्नि, वृत्रहाणि	"	वृत्रहसु

इसी प्रकार निम्नलिखित शब्दोंके रूप बनते हैं —

✓ मातृहन् = माताका वध करनेवाला ।

गुरुहन् = गुरुका वध करनेवाला ।

पितृहन् = पिताका वध करनेवाला ।

ब्राह्महन् = ब्राह्मणका वध करनेवाला ।

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ पितृहभिः अस्मिन् यज्ञे न आगन्तव्यम् — पिताका वध करनेवालोंने इस यज्ञमें नहीं आना चाहिये ।

२ गुरुघ्ने उचितं दण्डं देहि — गुरुका वध करनेवालेको योग्य दंड दे ।

नकारान्तः पुल्लिङ्गः ' श्वन् ' शब्दः ।

१ श्व	श्वानौ	श्वानः
सं० हे श्वन्	हे "	हे "
२ श्वानम्	"	श्वानः
३ श्वाना	श्वान्याम्	श्वानिः
४ श्वाने	"	श्वान्यः
५ श्वानः	"	"

६ शुनः   शुनोः   शुनाम्

७ शुनि   "   श्वसु

‘श्वन्’ शब्दके ‘श्व’ के स्थानपर कई रूपोंमें ‘शु’ होता है और कइयोंमें ‘श्व’ ही रहता है । पाठक इस विशेषताको स्मरणमें रखें ।

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ त्वया स्वकीयः श्वा कुत्र स्थापितः ?-तूने अपना कुत्ता कहाँ रखा

२ अहं मदीयं श्वानं पुनः अत्र न आनेष्यामि — मैं अपने कुत्तेको फिर यहाँ नहीं लाऊंगा ।

३ श्वभिः एव एष कोलाहलः कृतः—कुत्तोंनेही यह कोलाहल मचाया है ।

४ श्वभ्यः पक्षिभ्यः च अन्नं देहि—कुत्तों और पक्षियोंके लिये अन्न दो ।

नकारान्तः पुल्लिङ्गो ‘युवन्’ शब्दः ।

१ युवा	युवानौ	युवानः
सं० हे युवन्	हे " "	हे " "
२ युवानम्	" "	यूनः
३ यूना	युवभ्याम्	युवभिः
४ यूने	" "	यवभ्यः
५ यूनः	" "	" "

६ यूनः   यूनोः   यूनाम्

७ यूनि   ”   युवसु

यहाँ भी कई रूपोंमें 'युव' रहा है और कई रूपोंमें 'युव' के स्थानपर 'यू' हो गया है। इस विशेषताका स्मरण रखिये।

१ युवा पुरुषः ब्रह्मचारी भवितुं अर्हति— तरुण पुरुष ब्रह्मचारी होनेयोग्य है।

२ युवाभिः मनुष्यैः एव स्वदेशार्थं युद्धं कर्तव्यम् — तरुण मनुष्योंनेही अपने देशके लिये युद्ध करना चाहिये।

३ युवसु अविचारः मदः च भवति — तरुणोंमें अविचार और घमंड होती है।

४ युवस्यः नरेभ्यः वसुं देहि — तरुण मनुष्योंके लिये धन दे।

संधि किये हुए संस्कृत वाक्य।

(१) युवा पुरुषो ब्रह्मचारी भवितुमर्हति। ब्रह्मचारी भवितुमर्हति युवा पुरुषः। (२) युवाभिर्मनुष्यैरेव स्वदेशार्थं युद्धं कर्तव्यम्। युद्धं स्वदेशार्थं युवाभिर्मनुष्यैरेव कर्तव्यम्। (३) युवस्यविचारो मदश्च भवति। भवति मदश्चाविचारश्च युवसु। अविचारो मदश्च युवसु भवति।

पाठ १५

इस पाठमें निम्नलिखित श्लोकोंका अध्ययन कीजिये—

न श्रेयः सततं तेजो न नित्यं श्रेयसी क्षमा ।

इति तात विजानीहि द्वयमेतदसंशयम् ॥५॥

(म० भारत वन० अ० ५८)

अन्वयः— तेजः सततं श्रेयः न, नित्यं क्षमा श्रेयसी न ।

हे तात ! इति एतत् द्वयं असंशयं विजानीहि ।

संस्कृतटीका— तेजः तेजस्विता सततं नित्यं सदा श्रेयः न, कल्याणकारिणी न भवति । तथा च नित्यं सततं क्षमा अपि श्रेयसी श्रेयस्करी न भवति । हे तात ! हे प्रिय ! इति एवं प्रकारेण एतत् द्वयं असंशयं संशयरहितं विजानीहि जानीहि ।

अर्थ— स्वभावकी तेजी भी सदा कल्याणकारक नहीं होती और स्वभावका क्षमाभाव भी हमेशा लाभदायक नहीं होता । हे प्रिय ! यह दोनों बातें तुम संशय छोड़कर जान लो ।

यो नित्यं क्षमते तात बहून्दोषान्स विन्दति ।

मृत्याः परिभवन्त्येनमुदासीनास्तथाऽरयः ॥३॥

(म० भारत वन० अ० २८)

अन्वयः — हे तात ! यः नित्यं क्षमते सः बहून् दोषान् विन्दति । एनं मृत्याः परिभवन्ति तथा अरयः उदासीनाः ।

संस्कृतटीका — हे तात ! हे प्रिय ! यः पुरुषः नित्यं

सदा एव क्षमते क्षमां करोति सः पुरुषः बहून् अनेकान्
दोषान् अगुणान् विन्दति प्राप्नोति । के ते दोषाः ? एनं
क्षमायन्तं पुरुषं तस्य एव भृत्याः दासाः परिचारकाः
परिभवन्ति अपमानयन्ति । तथा च तस्य अरयः शत्रवः
उदासीनाः भवन्ति । शत्रवः अपि तं न गणयन्ति इत्यर्थः ।

अर्थ— हे प्रिय ! जो नित्य क्षमा करता है उसको बहुत
दोष प्राप्त होते हैं । नौकर भी उसका अपमान करते हैं और
उसके शत्रु भी उदासीन हो जाते हैं । अर्थात् उसका कोई
सन्मान नहीं करता ।

सर्वभूतानि चाप्यस्य न नमन्ते कदाचन ।

तस्मान्नित्यं क्षमा तात पण्डितैरपवादिता ॥८॥

अन्वयः— च अपि अस्य सर्वभूतानि कदाचन न नमन्ते ।
तस्मात् हे तात ! नित्यं क्षमा पण्डितैः अपवादिता ।

मंस्कृतटीका— च अपि अस्य क्षमायुक्तस्य पुरुषस्य
सर्वभूतानि सर्वाणि प्राणिजातानि, सर्वे मनुष्याः कदाचन
कदापि न नमन्ते न नम्रीभवन्ति । हे तात ! हे प्रिय !
तस्मात् कारणान् नित्यं क्षमा पण्डितैः विबुधैः जनैः अप-
वादिता अपरादेन दोषेण युक्ता अभि इति प्राप्ता ।

अर्थ— और इसके नामने सब लोग कदापि नम्र नहीं

होते । इसलिये हे प्रिय ! नित्य क्षमा करना दोषयुक्त है, ऐसा पंडितोंका मत है ।

अवज्ञाय हि तं भृत्याः भजन्ते बहुदोषताम् ।

आदातुं चास्य वित्तानि प्रार्थयन्तेऽल्पचेतसः ॥९॥

(म० भारत वन० अ० २८)

अन्वयः — हि तं भृत्याः अवज्ञायं बहुदोषतां भजन्ते । च अस्य वित्तानि आदातुं अल्पचेतसः प्रार्थयन्ते ।

संस्कृतटीका — हि तं क्षमाशीलं पुरुषं भृत्याः तस्य एव परिचारकाः अवज्ञाय तस्य अपमानं कृत्वा, बहुदोषतां गृह्णन् दोषान् भजन्ते सेवन्ते । च अस्य क्षमाशीलस्य पुरुषस्य वित्तानि धनानि आदातुं स्वीकर्तुं अल्पचेतसः अल्पमतयः जनाः प्रार्थयन्ते इच्छन्ति ।

अर्थ — क्योंकि नौकर उसका अपमान करके बहुत दोषोंसे युक्त होते हैं और इसके धनको मंदबुद्धि लोग छीनना चाहते हैं ।

यानं वस्त्राण्यलंकाराञ्छयनान्यासनानि च ।

भोजनान्यथ पानानि सर्वोपकरणानि च ॥१०॥

आददीरन्नधिकृता यथाकाममचेतसः ।

प्रदिष्टानि च देयानि न दद्युर्मर्तृशासनात् ॥११॥

अन्वयः — यानं, वस्त्राणि, अलंकारान्, शयनानि, आसनानि च भोजनानि अथ पानानि सर्वोपकरणानि च

अचेतसः अधिकृताः यथाकामं आददरिन् । भर्तृशासनाव
प्रदिष्टानि देयानि च न दद्युः ॥

अर्थ — गाढी, वस्त्र, अलंकार, बिछोने, आसन, भोजन और पीनेके रस तथा सब साधन अल्पबुद्धिवाले अधिकारी अपनी इच्छाके अनुसार ले लेते हैं । स्वामीकी आज्ञासे जिसकी आज्ञा हुई है वह देनेयोग्य पदार्थ भी नहीं देंगे (अर्थात् सदा क्षमा करनेवालेके व्यवहारमें ऐसी दुर्दशा होती है ।)

पाठक इस पाठको अच्छी प्रकार तैयार करें और संभव हुआ तो इन श्लोकोंको कण्ठस्थ करें तथा स्वयं संस्कृत अर्थ लिखनेका यत्न करें ।

ममाम ।

- १ असंशयं — संशयः न भवति तथा (मंशयरहित)
- २ सर्वभूतानि — सर्वाणि च तानि भूतानि (सब प्राणी)
- ३ अल्पचेतसः — अल्पचेतः यस्य (जिसका चित छोटा है)
- ४ सर्वोपकरणानि — सर्वाणि च तानि उपकरणानि ।
(सब साधन)
- ५ यथाकामं — कामं अनतिक्रम्य यथा भवति तथा
(इच्छाका अतिक्रमण करनेके बिना, इच्छानुसार)
- ६ भर्तृशामनं — भर्तुः शामनं (स्वामीकी आज्ञा)

पाठ १६

अब नकारान्त शब्दोंके रूप देखिये—

नकारान्तः पुल्लिङ्गो 'ज्ञानिन्' शब्दः ।

१ ज्ञानी	ज्ञानिनौ	ज्ञानिनः
सं० हे ज्ञानिन्	हे ”	हे ”
२ ज्ञानिनम्	”	”
३ ज्ञानिना	ज्ञानिन्याम्	ज्ञानिभिः
४ ज्ञानिने	”	ज्ञानिभ्यः
५ ज्ञानिनः	”	”
६ ”	ज्ञानिनोः	ज्ञानिनाम्
७ ज्ञानिनि	”	ज्ञानिषु

इसी रीतिसे निम्नलिखित शब्दोंके रूप बनते हैं—

शब्द ।

ब्रह्मचारिन् -- ब्रह्मचारी	वाग्मिन् -- वक्ता
दन्तिन् -- हाथी	अतिचारिन् -- अत्याचारी
शशिन् -- चांद, चंद्रमा	शिखरिन् -- शिखरवाला
योगिन् -- योगी	दूरदर्शिन् -- दूरदर्शी
त्यागिन् -- त्यागी	गृहिन् -- गृहस्थी

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ ज्ञानिनं पुरुषं राज्ञः समीपं नय । २ ब्रह्मचारी विद्यां समाप्य गृही भवति । ३ दन्तिना विष्णुदत्तस्य

पुत्रः इतः । ४ पूर्णिमायां शशिनः प्रकाशः वर्णनीयः भवति । ५ योगिनां अचिन्त्या शक्तिः भवति । अस्मिन् संभाषणे तेन वाग्मिना किं प्रतिपादितम् ? ७ दूरदर्शिना पुरुषेण प्रथमे वयसि ब्रह्मचर्यं अवश्यं पालनीयम् । ८ गृहिभिः पञ्चमहायज्ञाः अवश्यं करणीयाः ।

भाषा-वाक्य

१ ज्ञानी पुरुषको राजाके पास ले जा । २ ब्रह्मचारी विद्या समाप्त कर गृहस्थी होता है । ३ हाथीने विष्णुदत्तका पुत्र मारा । ४ पूर्णिमामें चांदका प्रकाश वर्णन करनेयोग्य होता है । ५ योगियोंकी अचिन्त्य शक्ति होती है । ६ इस भाषणमें उस वक्ताने क्या प्रतिपादन किया ? ७ दूरदर्शी पुरुषने पहिली आयुमें ब्रह्मचर्यका पालन अवश्य करना चाहिये । ८ गृहस्थियोंने पञ्चमहायज्ञ अवश्य करने योग्य हैं ।

उक्त रीतिको छोड़कर अन्य प्रकारसे निम्नलिखित नकारान्त शब्दके रूप होते हैं—

नकारान्तः पुल्लिङ्गः 'पथिन्' शब्दः ।

१ पन्थाः	पन्थानौ	पन्थानः
सं० हे ,,	हे ॥	हे ,,
२ पन्थानम्	पन्थानौ	पथः

३ पथा	पाथिम्यां	पाथिभिः
४ पथे	पाथिम्यां	पाथिम्यः
५ पथः	”	”
६ ”	पथोः	पथाम्
७ पाथि	”	पाथिषु

पूर्वोक्त नकारान्त शब्दके रूपोंसे जो भिन्नता इस शब्दके रूपोंमें है, वह पाठक देखें ।

इसी प्रकार निम्नलिखित शब्दोंके रूप होते हैं —

शब्द ।

मथिन्- मंथन करनेका दंड । ऋभुक्षिन्- इंद्र, मरुत् ✓

वाक्य ।

१ मम ग्रामस्य कः पंथाः ?- मेरे ग्रामका कौनसा मार्ग है ?

२ तं मथानं अत्र आनय- उस मंथन-दंडको यहां ला ।

३ ऋभुक्षा ऋभूणां राजा भवति - ऋभुक्षा ऋभुओंका राजा होता है ।

४ अनेन एव पथा तं नगर गच्छ - इसी मार्गसे उस नगरको जा ।

५ दिव्यैः पाथिभिः देवाः ऊर्ध्वं गच्छन्ति - दिव्य मार्गोंसे देव ऊपर जाते हैं ।

पाठ १७

अब शकारान्त शब्दोंके रूपोंकी विधि बताते हैं —

शकारान्तः पुल्लिंगो 'विश्' शब्दः ॥

१	विद्, विद्	विशौ	विशः
सं०	हे,, ,,	,,	,,
२	विशं	,,	,, ।
३	विशा	विद्भ्यां	विद्भिः
४	विशे	,,	विद्भ्यः
५	विशः	,,	,,
६	,,	विशोः	विशाम्
७	विशि	,,	विद्त्सु, विद्सु

इस रीतिसे शकारान्त पुल्लिङ्ग शब्दोंके रूप होते हैं । अब इनका वाक्योंमें उपयोग देखिये —

वाक्य ।

१ विद्भिः राजा नमस्कृतः सत्कारितः च — प्रजाओंने राजाको नमस्कार किया और उसका सत्कार किया ।

२ विशि राजा प्रतिष्ठितः — प्रजाओंमें राजा प्रतिष्ठित है ।

३ विशां राजानं पश्य — प्रजाओंके राजाको देख ।

४ विद्भ्यः धनं राजा गृह्णाति-प्रजाओंसे धन राजा लेता है ।

अब शकारान्त शब्दोंके रूप बनानेकी विधि बताई जाती है—

सकारान्तःपुल्लिङ्गो 'विद्वत्' शब्दः ।

१ विद्वान्	विद्वान्सौ	विद्वान्सः
सं० हे विद्वान्	हे ,,	हे ,,
२ विद्वान्सं	,,	विदुषः
३ विदुषा	विद्वद्भ्यां	विद्वद्भिः
४ विदुषे	विद्वद्भ्यां	विद्वद्भ्यः
५ विदुषः	,,	,,
६ ,,	विदुषोः	विदुषाम्
७ विदुषि	,,	विद्वत्सु

इसी प्रकार 'वत्' प्रत्ययान्त सकारान्त शब्दोंके रूप होते हैं ।

वाक्य ।

- १ तौ विद्वान्सौ पुरुषौ कस्मात् देशात् आगतौ ? = वे दो विद्वान् पुरुष किस देशसे आगये ?
- २ विदुषां सकाशात् एव विद्या प्राप्यते = विद्वानोंके पाससेही विद्या प्राप्त की जाती है ।
- ३ विद्वद्भिः एष सर्वं जगत् याथातथ्येन ज्ञायते = विद्वानोंने ही सब जगत् यथायोग्य रीतिसे जाना जाता है ।
- ४ एतत्पुस्तकं तेन एव विदुषा रचितं = यह पुस्तक उमी ज्ञानीने रचा है ।

नावमन्ये न गहँ च धर्मं पार्थ कथंचन ।

ईश्वरं कुत एवाहमवमंस्ये प्रजापतिम् ॥१॥

(म० भारत वन० अ० ३२)

अन्वयः—हे पार्थ ! अहं धर्म न अवमन्ये च कथंचन गहँ । कुतः प्रजापतिं ईश्वरं एव अहं अवमंस्ये ?

संस्कृतटीका—हे पार्थ ! हे पृथानंदन ! अहं धर्म न अवमन्ये धर्मस्य अपमानं न करोमि । न च कथंचन धर्म गहँ निंदयामि । कुतः कथं प्रजापतिं प्रजापालकं ईश्वरं च अहं अवमंस्ये ? अहं कथमपि तस्य अपमानं न करोमि ।

अर्थ—हे पृथापुत्र ! मैं धर्मका अपमान नहीं करती और न उसकी निंदा करती हूँ । तो कैसे प्रजापालक ईश्वरकी निंदा करूंगी ?

आर्ताऽहं प्रलपामीदमिति मां विद्धि भारत ।

भूयश्च विलपिष्यामि मुमनास्त्वं निबोध मे ॥२॥

(म० भारत वन० अ० ३२)

अन्वयः—हे भारत ! अहं आर्ता प्रलपामि इति मां विद्धि भूयः च विलपिष्यामि । त्वं मुमनाः मे निबोध ।

संस्कृतटीका—हे भारत ! हे भारतकुलोत्पन्न ! अहं

आर्ता दुःखिता अस्मि इति अतः एवं प्रलपामि वदामि
इति मां त्वं विद्धि जानीहि । इतः अस्मादपि भूयः अधिकं
विलपिष्यामि वदिष्यामि । त्वं सुमनाः शोभनमनोयुक्तः
भूत्वा मे मम भाषणं निबोध जानीहि ।

अर्थ— हे भरतकुलोत्पन्न ! मैं दुःखी हूं अतः एव ऐसा
बोलती हूं यह तू समझ । और भी अधिक बोलूंगी । तू
उत्तम मन लगाकर सुन ।

कर्म खल्विह कर्तव्यं जानताऽमित्रकर्शन ।

अकर्माणो हि जीवन्ति स्थावरा नेतरे जनाः ॥३॥

(म० भारत वन० अ० ३२)

अन्वयः— हे अमित्रकर्शन ! जानता इह खलु कर्म कर्त-
व्यम् । अकर्माणः स्थावराः हि जीवन्ति इतरे जनाः न ।

संस्कृत-टीका— हे अमित्रकर्शन ! न मित्रः अमित्रः शत्रुः
तस्य अमित्रस्य शत्रोः कर्शनः नाशकः अमित्रकर्शनः तस्य
संघुद्धो अमित्रकर्शन शत्रुनाशक वीर ! जानता प्राज्ञेन विदुषा
बुद्धिमता पुरुषेण इह अभिन् जगति खलु निश्चयेन कर्म
पुरुषार्थः कर्तव्यः अवश्यं करणीयः एव । अकर्माणः कर्महीनाः
पुरुषार्थहीनाः स्थावराः वृक्षादयः एव जीवन्ति इतरे जनाः
वृक्षपाषाणादिभ्यः अन्ये जनाः पशवः पक्षिणः च न जीवन्ति ।
एते प्राणिनः कर्म कृत्वा एव जीवितुं समर्थाः भवन्ति ।

जङ्गमेषु विशेषेण मनुष्या-भरतर्पम ।

इच्छन्ति कर्मणा वृत्तिमवाप्तुं प्रेत्य चेह च ॥२॥

(म० भारत वन० अ० ३२)

अन्वयः—हे भरतर्पम ! जङ्गमेषु विशेषेण मनुष्याः इह च प्रेत्य च कर्मणा वृत्तिं अवाप्तुं इच्छन्ति ।

संस्कृत-टीका—हे भरतर्पम ! हे भरतश्रेष्ठ ! जंगमेषु गतिमत्सु भूतेषु विशेषेण विशेषतः मनुष्याः मानवाः इह अस्मिन् जगति प्रेत्य परलोके च कर्मणा पुरुषार्थेन एव वृत्तिं आजीविकां अवाप्तुं प्राप्तुं इच्छन्ति ।

अर्थ—हे भरतोंमें श्रेष्ठ ! जंगम अर्थात् चलने फिरनेवाले प्राणियों अर्थात् मनुष्योंमें यहां और मरनेके पश्चात् कर्मसेही आजीविकाकी प्राप्ति करनेकी इच्छा करते हैं ।

उत्थानमभिजानन्ति सर्वभूतानि भारत ।

प्रत्यक्षं फलमश्नन्ति कर्मणां लोकसाधिकम् ॥

(म० भारत वन० अ० ३२)

अन्वयः—हे भारत ! सर्वभूतानि उत्थानं अभिजानन्ति । कर्मणां लोकसाधिकं प्रत्यक्षं फलं अश्नन्ति ।

संस्कृत-टीका—हे भारत ! हे भरतकुलोत्पन्न ! सर्वभूतानि सर्वाणि भूतानि सर्वे प्राणिनः उत्थानं अभ्युत्थानं जानन्ति ।

- तथा च कर्मणां स्वकीयानां पुरुषार्थानां लोकसाक्षिकं जनसाक्षिकं प्रत्यक्षं साक्षात् फलं अश्नन्ति भक्षयन्ति ।

अर्थ- हे भारत ! सब प्राणी उठना जानते हैं (अर्थात् अपने उद्धारके लिये उठकर कार्य करना जानते हैं ।) क्यों- कि कर्मोंका लोकोंकी साक्षीमें प्रत्यक्ष (फल वे प्राप्त करते हैं किन्ना) फल खाते हैं ।

पाठक इन श्लोकोंका अच्छी प्रकार अध्ययन करें । पद, अन्वय और अर्थ स्वयं करनेका प्रयत्न करें और संभव हुआ तो एक बार पढ़नेके पश्चात् संस्कृत-टीका स्वयं मनसेही लिखनेका यत्न करें । ऐसा प्रयत्न करनेसेही बड़ा लाभ हो सकता है ।

संधि किये हुए वाक्य ।

हे पार्थ ! नाहं धर्ममवमन्ये न च कथंचन धर्मं गह्मे ।
 वृतः प्रजापतिमीश्वरमेवाहमवमंस्ये ? हे भारत ! अहमार्ता
 प्रलपामीति मां विद्धि । भूयश्च विलापिष्यामि । त्वं सुमना
 मे निबोध । हे अमित्रकर्शन ! जानतेह खलु कर्म कर्तव्यम् ।
 अकर्माणः स्थावराः हि जीवन्ति, नेतरे जनाः । हे भरतर्षभ !
 जङ्गमेषु विशेषेण मनुष्या इह च त्रेत्य च कर्मणा वृत्तिमवा-
 मुमिच्छन्ति ।

पाठ १९

अब सर्वसाधारण सकारान्त शब्दोंके रूप बनानेकी विधि बताते हैं ।

सकारान्तः पुलिङ्गः ' चन्द्रमस् ' शब्दः ।

१ चन्द्रमाः	चन्द्रमसौ	इन्द्रमसः
सं० हे चन्द्रमः	हे " "	हे " "
२ चन्द्रमसम्	"	"
३ चन्द्रमसा	चन्द्रमोभ्याम्	चन्द्रमोभिः
४ चन्द्रमसे	चन्द्रमोभ्याम्	चन्द्रमोभ्यः
५ चन्द्रमसः	"	"
६ "	चन्द्रमसोः	चन्द्रमसाम्
७ चन्द्रमसि	"	चन्द्रमस्तु

साधारण रीतिसे इस शब्दके समान सकारान्त शब्दोंके रूप होते हैं । इसी प्रकार निम्नलिखित शब्दोंके रूप बनते हैं-
शब्द ।

वैद्यम् = विश्व बनानेवाला

सुमनम् = उत्तम मनवाला

जातवेदम् = अग्नि

प्रचेतम् = ज्ञानी, चरुण

कृत्तियामम् = महादेव

अंगिरम् = अंगिरा ऋषि

उशनम् = शुक्र

सुतपस् = उत्तम तपवाला

वयोधस् = तरुण मनुष्य

पुरोधम् = पुरोहित

पुरुरवस् = राजा पुरुरवा

नृचक्षम् = मनुष्योंका नेता

विश्ववेदस् = सब धनसे युक्त, | अनेहस् = पापराहित
 सब ज्ञानसे युक्त ।
 वाक्य ।

१ आकाशे प्रकाशमानं चन्द्रमसं बालकः पश्यति = आ-
 काशमें प्रकाशमान चांदको बालक देखता है ।

२ रात्रौ सर्वं जगत् चन्द्रमसा एव प्रकाशितम् = रात्रिके
 समय सब जगत् चांदसेही प्रकाशित होता है ।

३ जातवेदसा काष्ठानि दग्धानि-अग्निने लकड़ियां जला दीं ।

४ अंगिरसा ऋषिणा एतत्स्तोत्रं निर्मितम् = अंगिरा ऋषिने
 यह स्तोत्र बनाया ।

५ उशनाः राक्षसानां पुरोहितः—शुक्र राक्षसोंका पुरोहित ।

६ पुरुरवाः स्वर्गं गतः = पुरुरवा स्वर्गको गया ।

पूर्वोक्त शब्दकी अपेक्षा निम्नलिखित शब्दके रूपोंमें
 थोड़ीसी विशेषता है, देखिये—

सकारान्तः पुल्लिङ्गः ' पुंस् ' शब्दः ।

१ पुमान्	पुमांसौ	पुमांसः
सं० हे पुमान्	हे "	हे "
२ पुमांसम्	"	पुंसः
३ पुंसा	पुंभ्याम्	पुंभिः
४ पुंसे	"	पुंभ्यः
५ पुंसः	"	"
६ पुंसः	पुंसौ	पुंसाम्

७ पुंसि

पुंसोः

पुंसु

१ यत्र पुमान् भवति तत्र स्त्री अपि भवति — जहां पुरुष होता है, वहां स्त्री भी होती है ।

२ पुंसा यत् कर्तुं शक्यते तत् त्वंकुरु — पुरुषने जो करना होता है वह तू कर ।

३ पुंसु पौरुषं भवतु — पुरुषोंमें पौरुष रहे ।

४ नगरेषु पुंसां निवासः भवति — नगरोंमें पुरुषोंका निवास होता है ।

अब हकारान्त शब्दोंके रूप बताते हैं —

हकारान्तः पुल्लिङ्गः ' अनङ्हुः ' शब्दः ।

१ अनङ्वान्	अनङ्वाही	अनङ्वाहः
सं० हे अनङ्वन्	हे ”	हे ”
२ अनङ्वाहम्	”	अनङ्हुहः
३ अनङ्हुहा	अनङ्हुह्याम्	अनङ्हुहिः
४ अनङ्हुहे	”	अनङ्हुह्यः
५ अनङ्हुहः	”	”
६ ”	अनङ्हुहोः	अनङ्हुहाम्
७ अनङ्हुहि	”	अनङ्हुत्सु

वाक्य ।

१ अनङ्वान् यवसं भक्षयति = बैल जो खाता है ।

२ अनङ्हुहा जलं किं न पीतं? = बैलने जल क्यों नहीं पिया?

पाठ २०

पूर्वपाठोंमें दिये श्लोकोंका सरल संस्कृत संधिपूर्वक इस पाठमें दिया जाता है । अब इसका अध्ययन पाठक करें—

१ तत्र अनङ्गुलिः क्षेत्रस्य विनाशः कुतः— वहां बैलोंने खेतका विनाश किया ।

२ अनङ्गुहां चर्मणा चर्मकरैः पादत्राणं क्रियते = बैलोंके चमड़ेसे चमारोंद्वारा जूता किया जाता है ।

संस्कृत वाचन-पाठः ।

सततं तेजो न श्रेयः, नित्यं क्षमाऽपि न श्रेयसी, हे तात ! इत्येतद् द्वयमसंशयं विजानीहि ।

हे तात ! यो नित्य क्षमते स बहुन्दोषान् विन्दति ! एन भृत्याः परिभ्रमन्ति तथाऽरय उदासीना भवन्ति ।

अपि चास्य सर्वभूतानि कदाचन न नमन्ते । तस्माद्धे तात ! नित्य क्षमा पण्डितैरपवादिता ।

ते हि भृत्या अवज्ञाय बहुदोषता भजन्ते । अस्य च वित्तान्यादातुमल्पचेतसः प्रार्थयन्ते ।

यानं वस्त्राण्यलंकाराञ्छयनान्यासनानि च भोजनान्यथ पानानि सर्वोपकरणानि चाचेतसोऽधिकृता यथाकाममाददी-
रन् । भर्तृशासनात् प्राविष्टानि देयानि च न दद्युः ।

हे पार्थ ! धर्म नावमन्ये, न च कथंचन गर्हे । कुतः जापतिमीश्वरमेवाहमवमंस्ये ?

हे भारत ! अहमार्ता प्रलपामीति मां विद्धि ।। भूयश्च
विलापिष्यामि । त्वं सुमना मे निबोध ।

हे अमित्रकर्शन ! जानतेह खलु कर्म कर्तव्यम् । अकर्माणः
स्थावरा हि जीवन्ति, नेतरे जनाः ।

हे भरतर्षभ ! जङ्गमेषु विशेषेण मनुष्या इह च प्रेत्य च
कर्मणा वृत्तिमवामुमिच्छन्ति ।

हे भारत ! सर्वभूतान्युत्थानमभिजानन्ति । कर्मणा लोक-
साक्षिकं प्रत्यक्षं फलमश्नन्ति ।

पाठक इन वाक्योंको चार चार पढ़ें और उनका अर्थ
जाननेका यत्न करें । यदि प्रयत्न करनेपर भी किसी वाक्यका
अर्थ न समझा तो पूर्व पाठोंमें उस वाक्यका अर्थ देखें और
समझें । वहाँ इन वाक्योंके पूर्ण अर्थ दिये हैं । अब इस पाठमें
इन वाक्योंके सामान्य दिये जाते हैं, उनका अच्छी प्रकार
अभ्यास करें—

समासाः ।

१ असंशयं — न विद्यते संशयः यत्र तद् असंशयं
(संशयराहित)

२ सर्वभूतानि — सर्वाणि च तानि भूतानि । (सर्व भूत)

३ बहुदोषता — बहवः दोषाः बहुदोषाः । बहुदोषाणां
भावः बहुदोषता । (बहुत दोष होना)

४ अल्पचेताः — अल्पं चेतः यस्य सः अल्पचेताः ।
(छोटे दिलवाला)

५ सर्वोपकरणानि — सर्वाणि च तानि उपकरणानि सर्वोपकरणानि । (सब साधन)

६ अचेतसः — न अस्ति चेतः अस्य सः अचेताः । (बुद्धिहीन); ७ यथाकाम — कामं अनतिक्रम्य इति यथाकामं । (इच्छानुकूल); ८ भर्तृशासन — भर्तुः शासनं भर्तृशासन । (स्वामीकी आज्ञा); ९ प्रजापतिः-प्रजायाः पतिः । (प्रजाका पालक), १० ईश्वरः-ईशेषु वरः । (ईशोंमें श्रेष्ठ); ११ सुमनाः-सुष्ठु मनः यस्य सः । (उत्तम है मन जिसका); १२ अमित्र-कर्शनः- न मित्रः अमित्रः अमित्राणां कर्शनः । (शत्रुओंका नाशक); १३ भरतर्पमः-भरतपु ऋषभः (भरतोंमें श्रेष्ठ)

पाठक इन समासोंका उत्तम अभ्यास करें । यह अभ्यास अत्यावश्यक है, इसीलिये दिया जाता है । किस सामासिक पदका किम ढंगसे विवरण किया जाता है, यह ध्यानपूर्वक देखकर उसको ठीक प्रकार स्मरण रखें ।

संस्कृतमें स्थानस्थानपर सामासिक पद आते हैं, इस कारण हम अभ्यासकी अत्यंत आवश्यकता है । हम अभ्याससे पाठक यह जान सकेंगे कि समासोंका अर्थ किम प्रकार होता है और उसको खोलना कैसा चाहिये ।

पाठ २२

तस्मात् न त्वं एवं शोचितुं अर्हसि । वयस्यभावेन ते हितं
ब्रवीमि, न उपदिशामि । स राघवः एवं मधुरं सान्त्वितः
सुग्रीवेण, अश्रुपरिक्लिन्नं मुखं वस्त्रान्तेन प्रमार्जयत् । तदा
सुग्रीववचनात् प्रकृतिस्थः काकुत्स्थः सुग्रीवं संपरिष्वज्य इदं
अब्रवीत् । हे सुग्रीव ! स्निग्धेन हितेन वयस्येन यत् कर्तव्यं
तत् अनुरूपं युक्तं च त्वया कृतम् । एषः अहं च त्वया
प्रकृतिस्थः नीतः । किन्तु मैथिल्याः परिमार्गणे त्वया यत्नः
कार्यः ।

अतः तुझे इस प्रकार शोक नहीं करना चाहिये । मित्रताके
भावसे तेरे हितकी यात करता हूँ । उपदेश नहीं दे रहा ।
इस प्रकार सुग्रीवसे पिठासपूर्वक सान्त्वन दिये हुए उस
राघवने आंसुओंसे भीगे हुए मुखको वस्त्रके किनारेसे पोंछा ।
तब सुग्रीवके वचनसे अपने स्वभावको प्राप्त हुआ हुआ राम
सुग्रीवको आलिङ्गन करके यह बोला । हे सुग्रीव ! प्रिय ।
हितकारी मित्रको जो करना चाहिये उमके लायक तूने किया ।
यह मैं तेरेद्वारा अपनी प्रकृति अर्थात् स्वभावको-वास्तविक
स्थितिको-लाया गया हूँ । परन्तु सीताकी खोजमें तूने
प्रयत्न करना चाहिये ।

मया च त्वत्प्रियार्थं यत् कर्तव्यं तत् विस्रब्धेन उच्य-
ताम् । ततः प्रहृष्टः सुग्रीवः शुभया गिरया उवाच । अहं
आत्रा विनिकृतः हृतभार्यः ऋष्यमूकं चरामि । ततः अनाथ-
स्य मम अपि त्वं प्रसादं कर्तुं अर्हसि । ततः काकुत्स्थः
प्रहसमानः 'अद्य एव तव भार्यापहारिणं आत्मशरैः वधिष्यामि'
इति सुग्रीवं सान्त्वयन् प्राह ।

और मुझे जो तेरा प्रिय करना चाहिए, वह तू बिना
संकोचके कह । तब प्रसन्न हुआ हुआ सुग्रीव शुभ वाणीसे
बोला- 'मैं भाईसे निकाला हुआ, जिसकी स्त्री हरण कर ली
गई है ऐसा ऋष्यमूकपर विचर रहा हूं । इसलिए अनाथ
मुझपर तू कृपा करनेयोग्य है ।' तब राम हंसता हुआ
'आजही तेरी स्त्रीके हरनेवालेको अपने बाणोंसे मार डालूंगा'
इस प्रकार सुग्रीवको सान्त्वना देता हुआ बोला ।

संधि किये हुए वाक्य ।

१ गृहिभिः पञ्चमहायज्ञा अवश्यं करणीयाः । गृहिभि-
रवश्यं करणीयाः पञ्चमहायज्ञाः । पञ्चमहायज्ञा गृहभिरवश्यं
करणीयाः । २ पूर्णिमायां शशिनः प्रकाशो वर्णनीयो भवति ।
शशिनः प्रकाशो वर्णनीयो भवति पूर्णिमायाम् । भवति पूर्णि-
मायां वर्णनीयः प्रकाशः शशिनः ।

पाठ २२

शूर्पणखायाः पञ्चवट्यां आगमनम् ।

ततः पञ्चवटीं गत्वा रामः दीप्ततेजसं भ्रातरं उवाच । अयं देशः समः पुष्पितैः तरुभिः वृतः । इह रम्यं आश्रमपदं कर्तुं अर्हसि । इयं गोदावरी पुष्पितैः तरुभिः वृता रम्या हंसकारण्ड-
वाकीर्णा चक्रवाकोपशोभिता नातिदूरे दृश्यते । मयूर-
नादिताः रम्याः प्रांशवः बहुकुन्दराः सौम्याः फुल्लैः तरुभिः
आवृताः गिरयः अदूरे दृश्यन्ते ।

शूर्पणखाका पञ्चवटीमें आना ।

तब पञ्चवटीको जाकर राम तेजस्वी भाईसे बोला । यह भूमि ऊंची नीची न होकर एकमी सिले हुए पुष्पोंवाले वृक्षोंसे युक्त है । यहाँ सुन्दर आश्रमस्थान बनाना चाहिए । यह गोदावरी नदी सिले हुए फूलोंवाले वृक्षोंमें युक्त, सुन्दर, हंस-
कारण्डव पक्षियोंमें घना, चक्रवाकमें शोभित, पामटीमें दिखाई देती है । मयूर जिनमें घोल रहे हैं, जो रम्य हैं, ऐसे ऊंचे ऊंचे तथा जिनमें बहुतसी गुफायें हैं, तथा जो सुन्दर हैं, जो गिले हुए फूलोंमें युक्त वृक्षोंमें ढके हुए हैं, ऐसे पहाड़ पामटीमें दिखाई देते हैं ।

एवं रामेण उक्तः सुमहाबलः लक्ष्मणः अचिरेण भ्रातुः
 आश्रमं चकार । तस्मिन् बहुफले देशे स धर्मात्मा सुखी
 सीतया लक्ष्मणेन च सह कंचित् कालं न्यवसत् । अथ एकदा
 दशग्रिवस्य रक्षसः भगिनी शूर्पणखा नाम तं देशं आसाद्य,
 महाबाहुं, पद्मपत्रायतेक्षणं, गजविक्रान्तयमनं, जटामण्डल-
 धारिणं, सुकुमारं, महासत्त्वं, इन्दीवररूप्यामं, इन्द्रोपमं रामं
 दृष्ट्वा काममोहिता बभूव । तां तू शूर्पणखां रामः अवगता-
 न्तर्भावः स्मितपूर्वं श्लक्ष्णया वाचा इदं अब्रवीत्—

इस प्रकार रामद्वारा कहे गये बहुत बलवाले लक्ष्मणने
 शीघ्रही भाईका आश्रम बना दिया । उस बहुत फलवाले
 देशमें धर्मात्मा, सुखी, सीता और लक्ष्मणके साथ कुछ समय-
 तक रहा । इसके बाद एक दिन राक्षस दशग्रीवकी शूर्पणखा
 नामवाली बहिन उस देशको प्राप्त होकर, लम्बी लम्बी
 भुजाओंवाले, कमलके पत्तेके समान बड़ी बड़ी आंखोंवाले,
 शार्ङ्गाकी चालके समान गतिवाले, जटामूढ़को धारण किए
 हुए, छोटी उमरवाले, बहुत पराक्रमवाले, नील कमलके
 सदृश श्याम, इन्द्रकी उपमाके योग्य रामको देखकर
 काममोहित हो गई । जिसने अन्दरका भाव जान लिया
 है ऐसा राम उस शूर्पणखाको मुस्कराकर चिकनी चाणीसे
 यह बोला—

पाठ २३

‘कृतदारः आसि । इयं दयिता मम भार्या भवति । अतः हे विशालाक्षि ! एनं भ्रातरं भर्तारं भज ।’ इति रामेण सा काममोहिता राक्षसी प्रोक्ता रामं विसृज्य सहसा लक्ष्मणं अत्रवीत् । ‘ते अस्य रूपस्य अहं चरवर्णिना भार्या युक्ता । मया सह सुखं सर्वान् दण्डकान् विचरिष्यसि ।’ वाक्य-कोविदः सौमित्रिः ततः शूर्पणखां स्मित्वा युक्तं उवाच- ‘कथं मे दासस्य त्वं दासी भार्या भवितुं इच्छसि ?’ इति । सा लक्ष्मणेन उक्ता परिहासविचक्षणा तद्वचः सत्यं मेने ।

‘मैंने स्त्री की हुई है । यह प्यारी मेरी स्त्री है । अतः हे विशाल आँखोंवाली ! उस भाईको भर्ता प्राप्त कर ।’ इस प्रकार वह काममोहित राक्षसी रामद्वारा कही गई उसे छोड़कर एकदम लक्ष्मणसे बोली—‘तेरे इस रूपके लायक मैं सुन्दर-वर्णवाली भार्या होनेयोग्य हूँ । मेरे साथ तू सुखपूर्वक सारे दण्डकारण्यमें विचरण कर सकेगा ।’ वाणी बोलनेमें पांडित्य सुमित्राका पुत्र तब हँसकर शूर्पणखाको उचित बोला—‘क्यों मुझ दासकी स्त्री बनकर दासी बनना चाहती है ?’ इस प्रकार वह हँसीको न समझनेवाली लक्ष्मणसे कही गई, उसके वचनको सत्य मानने लगी ।

पर्णशालायां उपविष्टं रामं च गत्वा उवाच-- ' इमां विरूपां असतीं करालां भार्यां वहन् न मां त्वं बहुमन्यसे, तस्मात् अद्य इमां मानुषीं तव पश्यतः एव भक्षयिष्यामि । ततः निःसपत्ना त्वया सह यथासुखं विचरिष्यामि । ' इत्युक्त्वा सुसंकुद्धा मा अभ्यधात् । तां मृत्युपाशप्रतिमां आपतन्ती महाबलः रामः निगृह्य कुपितः लक्ष्मणं अब्रवीत् । 'सौमित्रे ! क्रूरैः अनायैः कथंचन अपि परिहासः न कार्यः । पुरुषव्याघ्र ! इमां राक्षसीं विरूपयितुं अर्हसि । '

और पर्णशालामें बैठे हुए रामके पास जाकर बोली--
' कुरूप, जो सती नहीं है, भयकर है, ऐसी इस भार्याके होते हुए तू मेरा आदर नहीं करता, इसलिये इस मानुषीको आज तेरे देखते देखते ही खा जाऊंगी । तब सपत्नीसे रहित हुई हुई तेरे साथ सुखपूर्वक विचरण करूंगी । ' यह कहकर बहुत क्रोधमें आई हुई वह दौड़ी । उस मृत्युके जालके सदृश आ पड़ती हुईको अति बलवान् रामने पकड़कर क्रोधमें आकर लक्ष्मणसे कहा- ' हे सौमित्रे ! क्रूर अनायोंमें किसी प्रकारमें भी हंसी नहीं करनी चाहिये । हे पुरुषव्याघ्र ! इस राक्षसीको विरूप कर दे । '

इत्युक्तः लक्ष्मणः क्रुद्धस्य रामस्य पश्यतः खड्गं उद्धृत्य
तस्याः कर्णनासे चिच्छेद । निकृत्तकर्णनासा घोरा सा
विस्वरं विनद्य यथागतं प्रदुद्राव ।

इस प्रकार कहे गये लक्ष्मणने क्रोधित रामके देखते हुए
तलवार उठाकर उसके नाक कान काट डाले । नाक कान
जिसके कट गए हैं ऐसी भयानक वह बुरी तरह चिल्लाती
हुई जहाँसे आई थी वहाँ दौड़ गई ।

समासाः ।

१ दीप्ततेजाः — दीप्तं तेजः यस्य सः- (अति तेजस्वी)

२ हंसकारण्डवाकीर्णा- हंसाश्च कारण्डवाश्च हंसकारण्डवाः ।

हंसकारण्डवैः अवकीर्णा — (हंस-कारण्डवसे व्याप्त)

३ चक्रमाफोपशोभिता — चक्रमाकैः उपशोभिता (चक्र
वाक पक्षियोंसे मुशोभित)

४ मयूरनादिताः- मयूरैः नादिताः (मोरोंके शब्दोंसे युक्त)

५ बहुफले- बहूनि फलानि यस्मिन् (बहुत फलवाले)

६ दशग्रीवः- दश ग्रीवा यस्य सः (दश मुखवाला)

७ महाबाहुं- महान्तौ बाहु यस्य (लम्बी भुजाओंवाला)

८ पद्मपत्रापतेक्षण- पद्मपत्रमिव आयते अक्षिणी यस्य

(कमलके पत्तेके समान घड़ी आँखोंवाला)

अक १०

संस्कृत-पाठ-माला ।

(संस्कृत भाषाका अध्ययन करनेका सुगम उपाय)

दशमो भागः ।

लेखक

पं. श्रीपाद दामोदर सातवळेकर

अध्यक्ष - स्वाध्यायमंडल,

अष्टम वार

संवत् २००७, शक १८७२, सन १९५१

स्त्रीलिंगी शब्दोंके रूप ।

इस पुस्तकमें स्त्रीलिंगी शब्दोंके रूप बनानेकी विधि बताई है ।

शब्दोंके रूप कंठ करनेकी बहुतसी आवश्यकता नहीं है; परंतु विविध रूपोंकी तुलना करके उनमें जो विशेषता है, उसका स्मरण करनेकी आवश्यकता है ।

यह कार्य रूपोंको बारबार देखनेसे भी हो सकता है । पाठक यदि इस पुस्तकका अध्ययन उत्तम रीतिसे करेंगे तो उनकी स्त्रीलिंगी शब्दोंके रूप बनाना अत्यंत सुगम होगा ।

स्वाध्याय-मण्डल,	}	लेखक
आनंदाश्रम		श्रीपाद दामोदर सातयळेकर
फिल्हा-पारडी (जि. सुरत)		

ॐ

संस्कृत-पाठ-माला ।

दशम भाग

पाठ १

अथ इस पुस्तकमें स्त्रीलिङ्गी नामोंके रूप दिये जाते हैं—

आकारान्तः स्त्रीलिङ्गो 'रमा' शब्दः ।

१ रमा	रमे	रमाः

सं० हे रमे	”	”

२ रमाम्	”	”

३ रमया	रमाभ्याम्	रमाभिः

४ रमायै	”	रमाभ्यः

५ रमायाः	”	”

६ ”	रमयोः	रमाणाम्

७ रमायाम्	”	रमाभ्यु

इसी रीतिसे निम्नलिखित शब्दोंके रूप बनते हैं—

शब्द

विद्या = विद्या	लता = बेल
देवता = देवी	अवला = स्त्री, बलहीन
घनिता = स्त्री	चपला = चंचल, बिजली
कान्ता = पत्नी	महिला = स्त्री
तारा = तारका	प्रपा = प्याऊ
ज्योत्स्ना = चांदना	याज्वा = याचना
पाठशाला = पाठशाला	शाला = घर

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ विद्यया मनुष्याः शोभन्ते । २ लताभिः वृक्षः
आच्छादितः । ३ महिलाभिः विद्याध्ययनं अवश्यं
कर्तव्यम् । ४ तां प्रपां भत्वा यथेच्छं जलं विष ।
५ महिला विद्यया शोभने । ६ याज्ञया मनुष्यः
पतति । ७ कथं आकाशे ताराः सन्ति । ८ तासु लतासु
व्याघ्रः पतति ।

पाठ २

आकारान्तः स्त्रीलिङ्गो ' नासिका ' शब्दः ।

१ नासिका	नासिके	नासिकाः
सं० नासिके	„	„
२ नासिकाम्	„	नासिकाः, नसः
३ नासिकया, नसा	नासिकाभ्यां, नोभ्यां	नासिकाभिः, नोभिः
४ नासिकायै, नसे	नासिकाभ्यां, नोभ्यां	नासिकाभ्यः, नोभ्यः
५ नासिकायाः, नसः	नासिकाभ्यां, नोभ्यां	„
६ नासिकायाः, नसः	नासिकयोः, नसोः	नासिकानाम् नसाम्
७ नासिकायां, नसि	नासिकयोः, नसोः	नासिकासु, नस्तु

वास्तविक “रमा” शब्दके समान ही यह नासिका शब्द आकारान्त है । परंतु इसके रूप द्वितीयाके बहुवचनके बाद जैसे होते हैं वे ऊपर दिये हैं । इन रूपोंमें एक ‘ रमा ’ शब्दके समान है और दूसरा भिन्न है । पाठक इसका अवश्य ध्यान रखें ।

वाक्यानि ।

१ नासिकया प्राणः संचरति-

नासिकासे प्राण संचारता है ।

२ चोरेण तस्य नासिका कृत्ता-

चोरने उसकी नासिका काटी ।

३ तस्य नासि व्रणः संजातः-

उसके नाकमें व्रण हुआ है ।

४ वनिताभिः नासिकासु आभूषणानि धार्यन्ते-

स्त्रियोंने नाकोंमें भूषण धारण किये जाते हैं ।

५ रात्रौ ज्योत्स्ना भवति, तथा दिने सूर्यप्रकाशः

भवति-रात्रीमें चांदनी होता है, वैसा दिनमें सूर्य-

प्रकाश होता है ।

६ यौवने कान्ता प्रिया भवति-

यौवनमें स्त्री प्रिय होती है ।

आकारान्तः स्त्रीलिङ्गो ' निशा ' शब्दः ।

१ निशा निशे निशाः

सं० निशे " "

२ निशाम् " निशाः, निशः

३ निशया, निशाभ्यां, निशाभिः,

निशा निद्भ्यां निद्भिः

४ निशायै, निशे " निशाभ्यः, निद्भ्यः

५ निशायाः,	निशाभ्यां,	निशाभ्यः,
निशः	निड्भ्यां	निड्भ्यः
६ " "	निशयोः,	निशानाम्,
	निशोः	निशाम्

७ निशायाम्, निशि ,, ,, निशास्तु निड्-सु

‘ निशा ’ शब्द भी ‘ रमा ’ शब्दके समान ही है ।

परंतु पूर्ववत् द्वितीयाके बहुवचनके बाद इसके प्रत्येकमें दो दो रूप होते हैं। एक ‘ रमा ’ शब्दके समान रूप है और दूसरा भिन्न है । पाठक इसके विशेष रूपोंका निरीक्षण करें-

वाक्यानि ।

१ निशि चंद्रमाः प्रकाशते-रात्रीमें चांद प्रकाशता है ।

२ कृष्णपक्षस्य निशास्तु चोराणां भयं भवति—
कृष्णपक्षकी रात्रियोंमें चोरोंका भय होता है ।

३ द्वाभ्यां निशाभ्यां त्वं तत्र गमिष्यसि—
दो रात्रियोंसे तू वहां जायेगा ।

४ चंद्रमाः निशायाः पतिः-चांद रात्रिका पति है ।

आकारान्तः स्त्रीलिंगो ‘ जरा ’ शब्दः ।

१ जरा जरमौ, जरे जरसः, जराः

सं० हे जरे " " " "

२ जरसम्, जराम् ,, " " " "

३ जरसा, जरया जराभ्याम् जराभिः

४ जरसे, जरार्थ	जराभ्याम्	जराभ्यः
५ जरसः, जरायाः	”	”
६ ” ”	जरसोः,	जरसाम्,
	जरयोः	जराणाम्
७ जरसि, जरायाम्	” ”	जरास्तु

यद्यपि 'जरा' शब्द 'रमा' के समान ही आकारान्त है, तथापि इसके कई रूप 'रमा' शब्दके रूपोंके समान होते हैं और कई भिन्न होते हैं। पाठक इन रूपोंको इस पाठमें देखें और इसकी विशेषताका स्मरण रखें।

वाक्यानि ।

१ जरसः पुरा मा मृथाः- वृद्धावस्थाके पूर्व न मर ।

२ हे मनुष्य ! त्वं जरसे यत--

हे मनुष्य ! तू वृद्धावस्थाके लिये यत्न कर ।

३ देवाः जरया रहिताः भवन्ति-

देव जरासे रहित होते हैं ।

पाठकोंको स्मरण रहे, कि इन शब्दोंके कंठ करनेकी कोई आवश्यकता नहीं है। परंतु इन रूपोंकी विशेषताको ध्यानमें धरना चाहिये। किसी किसी स्थानपर ये रूप आते हैं तो इनको अच्छी प्रकार पहचानना चाहिये।

पाठ ३

इस पाठमें निम्नलिखित श्लोकोंका अभ्यास कीजिये—
वैशम्पायन उवाच ।

ततः संप्रस्थितो राजा कौन्तेयो भूरिदक्षिणः ।

अगस्त्याश्रममासाद्य दुर्जयायामुवास ह ॥ १ ॥

अन्वयः— वैशम्पायनः उवाच— ततः भूरिदक्षिणः कौन्तेयः राजा संप्रस्थितः अगस्त्याश्रमं आसाद्य दुर्जयायां उवास ह ।

संस्कृत-टीका—ततः तस्मात् स्थानात् भूरिदक्षिणः बहुदक्षिणः कौन्तेयः कुन्तीपुत्रः राजा युधिष्ठिरः संप्रस्थितः सम्यक् प्रस्थितः चलितः । स राजा अगस्त्याश्रमं आसाद्य प्राप्य दुर्जयायां उवास दुर्जया-नामके स्थाने स्थितः ।

अर्थ— पश्चात् उस स्थानसे बहुत दक्षिणा देनेवाला कुन्ती-पुत्र राजा युधिष्ठिर चला । वह राजा अगस्त्यके आश्रमको प्राप्त होकर दुर्जया नामक स्थानमें रहा ।

तत्रैव लोमशं राजा पप्रच्छ वदतां वरः ।

अगस्त्येनेह वातापिः किमर्थमुपशामितः ॥ २ ॥

अन्वयः—तत्र एव वदतां वरः राजा लोमशं पप्रच्छ इह वातापिः अगस्त्येन किमर्थं उपशामितः ?

संस्कृत-टीका-- तत्र एव तस्मिन् दुर्जयानामके स्थाने एव वदतां वरः वक्तॄणां श्रेष्ठः राजा युधिष्ठिरः लोमशं मुनिं पप्रच्छ पृष्ठवान् । इह अस्मिन् स्थाने वातापिः नामकः राक्षसः अगस्त्येन मुनिना किमर्थं किं उद्देशेन उपशामितः मारितः ?

अर्थ—वहां ही वक्ताओंमें श्रेष्ठ राजा युधिष्ठिर लोमश मुनिसे पूछने लगा कि यहां वातापिको अगस्त्य मुनिने क्यों मारा था ?

आसीद्वा किं प्रभावश्च स दैत्यो मानवान्तकः ।

किमर्थं चोदितो मन्युरगस्त्यस्य महात्मनः ॥ ३ ॥

अन्वयः—मानवान्तकः दैत्यः च किं प्रभावः आसीत् ? महात्मनः अगस्त्यस्य मन्युः किमर्थं च उदितः ?

संस्कृत-टीका-- सः मानवान्तकः मानवानां मनुष्याणां अन्तकः दैत्यः असुरः किं प्रभावः कीदृश-प्रभाववान् आसीत् ? महात्मनः अगस्त्यस्य मुनेः मन्युः क्रोधः किमर्थं किं कारणेन च उदितः उत्पन्नः ।

अर्थ—वह मनुष्योंका नाश करनेवाला राक्षस किस प्रभावसे युक्त था और महात्मा अगस्त्यको क्रोध किस कारण उत्पन्न हुआ था ?

लोमश उवाच ।

इल्वलो नाम दैतेय आसीत्कौरवनन्दन ।

मणिमत्यां पुरि पुरा वातापिस्तस्य चानुजः ॥ ४ ॥

अन्वयः-- लोमशः उवाच--हे कौरवनन्दन ! इल्वलः नाम दैतेयः पुरा मणिमत्यां पुरि आसीत् । तस्य च अनुजः वातापिः ।

संस्कृत टीका--लोमशः उवाच-- हे कौरवनन्दन ! हे धर्मराज ! इल्वलः नाम दैत्यः पुरा पूर्वकाले मणिमत्यां मणिमतीनामकायां पुरि नगर्यां आसीत् । तस्य च अनुजः भ्राता वातापिः वानापिनामकः आसीत् ।

अर्थ--लोमश-भुनि बोले--हे धर्मराज ! इल्वल नामक राक्षस पूर्व समयमें मणिमती नामक नगरीमें था और उसका भाई वातापि नामक था ।

समाप्त ।

१ भूरिदक्षिणः--भूरि दक्षिणा यस्य सः- (बहुत दक्षिणा देनेवाला)

२ अगस्त्याश्रमः--अगस्त्यस्य आश्रमः-- (अगस्त्यका आश्रम)

३ मानयान्तकः--मानवानां अंतकः--(मनुष्योंका अंतक)

४ अन्तकः-- अन्तं करोति इति- (नाश करनेवाला)

५ कौरवनन्दनः-- कौरवस्य नन्दनः-- (कौरवका पुत्र)

वेदिः = वेदी	भूतिः = ऐश्वर्य
औषधिः = औषधि	भूमिः = जमीन
तिथिः = तारीख	अवनिः = भूमी

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ प्रकृत्या यत् वक्रं तत्समं न भनति । २ विशुद्ध्या बुद्ध्या युक्तः मनुष्यः बन्धनात् मुक्तः भवति । ३ जातिभिः बान्धवैः च सह धर्मसमाचर । ४ सतां उक्तिः सदा एव हितकारिणी भवति । ५ भूतिं इच्छन्निः मनुष्यैः श्रुत्या विहितं कर्म कर्तव्यम् । ६ तारकाणां शुतौ यत् तेजः भवति तत् न कुत्र अपि अन्यत्र दृश्यते । ७ यदा आकाशं धूल्या व्याप्यते तदा विद्यार्थिभिः अध्ययनकर्म न कर्तव्यम् ।

भाषा-वाक्य ।

१ स्वभावमे जो तेढा है वह सीधा नहीं होता । २ शुद्ध बुद्धिसे युक्त मनुष्य बन्धनसे मुक्त होता है । ३ जातियों और भाइयोंके साथ धर्मका आचरण कर । ४ साधुओंकी उक्ति सदा ही हितकारी होती है । ५ उन्नति चाहनेवाले मनुष्योंको श्रुतिसे विहित कर्म करना चाहिये । ६ ताराओंके प्रकाशमें जो तेज होता है, वह नहीं कहीं भी अन्यत्र दिखाई देता है । ७ जब आकाश धूलिसे व्याप्त होता है, तब विद्यार्थियोंको अध्ययनका काम नहीं करना चाहिये ।

पाठ ५

अत्र दीर्घ ईकारान्त शब्दोंके रूप देखिये—

ईकारान्तः स्त्रीलिङ्गो ' गौरी ' शब्दः ।

१ गौरी	गौर्याँ	गौर्यः
सं० गौरि	"	"
२ गौरीम्	"	गौरीः
३ गौर्या	गौरीभ्याम्	गौरीभिः
४ गौर्यै	"	गौरीभ्यः
५ गौर्याः	"	"
६ "	गौर्योः	गौरीणाम्
७ गौर्याम्	"	गौरीषु

इसके समान निम्नलिखित शब्दोंके रूप बनते हैं—

खर्जूरी = खजूर वृक्ष	पुरी = नगर
केतकी = केतकी "	नारी = स्त्री
कदली = केल	जननी = माता
भारती = वाणी	धरणी = पृथ्वी
वाणी = भाषा	धरीत्री = "
सरस्वती = नदी	मेदिनी = "
नगरी = शहर	सौदामिनी = विजली

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ तव खर्जूरीणां वनं दर्शनीयं वर्तते । २ केत-
क्याः पुष्पं त्वया अत्र न स्थापितम् । ३ तस्य राज्ञः
नगरीषु मर्कट्यः बहवः सन्ति । ४ जननीभिः पुत्राणां
पालनं क्रियते । ५ प्रेममय्या चाण्या मित्राणि वशे
कुरु । ६ मेदिन्यां शूराः एव विजयन्ते । ७ मेघ-
मण्डलात् सौदामिनी पतिता । ८ जननी जन्मभूमिः
च स्वर्गात् अपि गरीयसी ।

भाषा-वाक्य ।

१ तेरा खजूरीयोंका वन देखनेयोग्य है । २ केतकीका
फूल तूने यहां नहीं रखा । ३ उस राजाकी नगरियोंमें बंद-
रियां बहुत हैं । ४ माताओंद्वारा लड़कोंका पालन किया
जाता है । ५ प्रेमयुक्त भाषणसे मित्रोंको वशमें कर । ६
पृथ्वीमें शूर ही विजय करते हैं । ७ मेघमण्डलसे पिजली
गिर पड़ी । ८ माता और जन्मभूमि स्वर्गसे भी श्रेष्ठ हैं ।

ईकारान्त स्त्रीलिङ्गो 'स्त्री' शब्दः ।

१ स्त्री	स्त्रियौ	स्त्रियः
सं० हे स्त्रि	"	"
२ स्त्रियम्, स्त्रीम्	"	स्त्रियः, स्त्रीः
३ स्त्रिया	स्त्रीभ्याम्	स्त्रीभिः
४ स्त्रियै	"	स्त्रीभ्यः

५ स्त्रियाः, स्त्रियः	स्त्रीभ्याम्	स्त्रीभ्यः
६ " "	स्त्रियोः	स्त्रीणाम्
७ स्त्रियाम्	"	स्त्रीषु

पूराक्त शब्दके रूपोंमें और इस शब्दके रूपोंमें जो भेद है वह पाठक स्मरणमें रखें, द्वितीयाके रूपोंमें भेद विंशत्य है।

वाक्य ।

१ स्त्रीणां स्वभावः प्रेममयः भवति-स्त्रियोंका स्वभाव प्रेममय होता है।

२ स्त्रीषु जीवित्सु पुत्राणां कल्याणं भवति-स्त्रियोंके जीवित रहनेतक पुत्रोंका हित होता है।

३ श्रूयन्ते पुराणेषु स्त्रीणां अपि शौर्यस्य कथाः— सुनी जाती हैं पुराणोंमें स्त्रियोंकी भी शौर्यकी कथाएँ।

४ एकान्ते परकीयाभिः स्त्रीभिः सह भाषणं न कर्तव्यम्—एकान्तमें परकीय स्त्रियोंके साथ भाषण नहीं करना चाहिये।

ईकारान्तः स्त्रीलिङ्गः ' स्त्री ' शब्दः ।

१ स्त्रीः	स्त्रियाँ	स्त्रियः
२ स्त्रियम्	"	"
३ स्त्रिया	स्त्रीभ्याम्	स्त्रीभिः

४	अ्रियै, अ्रिये	अ्रीभ्याम्	अ्रीभ्यः
५	अ्रियाः, अ्रियः	"	"
६	" "	अ्रियोः	अ्रीणां; अ्रियाम्
७	अ्रियाम्, अ्रियि	"	अ्रीषु

इसी प्रकार निम्नलिखित शब्दोंके रूप होते हैं—

शब्द ।

धीः = बुद्धि	तंत्रीः = वीणा
ह्रीः = लज्जा	लक्ष्मीः = संपत्ति
तरीः = नौका	अ्रीः = शोभा

वाक्य ।

१ मनुष्यः धिया ज्ञानं गृह्णाति—मनुष्य बुद्धिसे ज्ञान लेता है ।

२ तंत्रीणां मधुरः शब्दः श्रूयते—वीणाओंका मधुर शब्द सुना जाता है ।

३ विद्या लक्ष्म्या सह प्रकाशते—विद्या, लक्ष्मीके साथ प्रकाशती है ।

मंघि किये हुए वाक्य ।

मनुष्यो धिया ज्ञानं गृह्णाति । श्रूयते शब्दो मधुर-
स्तंत्रीणाम् । विद्या लक्ष्म्या सह प्रकाशते ।

पाठ ६

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ सीता उवाच-हे राम ! सुव्रतां स्वकां नारीं पति-
व्रतां मां केन हेतुना वनं नेतुं न रोचयसे ? यदि एवं
दुःखितां मां नेतुं न इच्छसि, तर्हि विषं पास्यामि
मरिष्यामि च । हे अनघ राम ! अहं मनसा अपि
त्वद्वत्ते अन्यं पुरुषं न द्रष्टुं इच्छामि । त्वया विना एष
निरयः स्यात् । इति मम परां प्रीतिं जानन् मया सह
एव वनं गच्छ । विरहशोकं मुहूर्तं अपि सहितुं न
उत्सहे । किं पुनर्वर्षाणि चतुर्दश ? २ राम उवाच—
हे देवि ! तव दुःखेन स्वर्गं अपि न रोचये । अतः

भाषा-वाक्य ।

१ सीता बोली-हे राम ! उत्तम व्रतवाली अपनी स्त्री मुझ
पतिव्रताको किस हेतुसे वनको ले जाना पसंत नहीं करता है ?
यदि ऐसी दुःखिता मुझको ले जाना तू नहीं चाहता, तो विष
पीऊंगी और मरूंगी । हे निष्पाप राम ! मैं मनसे भी तेरे विना
दूसरे पुरुषको देखना नहीं चाहती । तेरे विना यह नरक ही
होगा । ऐसी मेरी श्रेष्ठ प्रीति जानकर मेरे साथही वनको तू
जा । विरहशोकको थड़ीभर भी सहन करनेका उत्साह नहीं है ।
फिर कैसे चौदह वर्ष ? २ राम बोला-हे देवि ! तेरे दुःखके

वनाय मां अनुगच्छस्व । हे सीते ! आरभस्व वनवास-
क्षमाः क्रियाः । देहि ब्राह्मणेभ्यः विविधानि रत्नानि ।
मा चिरय । संत्वरस्व । ३ लक्ष्मणः अपि सर्वं श्रुत्वा
शोकं सोढुं असमर्थः रामं उवाच--अहं धनुर्धरः त्वां
वनं अनुगमिष्यामि । मया समेतः अरण्यानि विच-
रिष्यासि । त्वया विना अहं देवलोकं अपि न घृणे ।
न अमरत्वं न च अपि लोकानां ऐश्वर्यं कामये । ४ एवं
वनवासाय निश्चितः सौमित्रिः सान्त्वैः बहुभिः
रामेण निपिद्धः । परंतु सः पुनः उवाच--अनुज्ञातः अहं
भवता पूर्वं एष । किं पुनः इदानीं निवारणं क्रियते ?

कारण स्वर्ग भी मैं पसंद नहीं करता हूं । इसलिये वनके लिये
मेरे पीछे चल । हे सीते ! आरंभ कर वनवासके योग्य क्रिया
एं । दो ब्राह्मणोंके लिये विविध रत्न । देरी न कर । त्वरा कर ।
३ लक्ष्मण भी सब सुनकर शोक सहन करनेके लिये असमर्थ
होकर रामसे बोला मैं धनुर्धर तेरे पीछे वनको जाऊंगा । मेरे
साथ तू अरण्यमें मंचार करेगा । तेरे बिना मैं स्वर्गको भी
नहीं चाहता । अमरत्व तथा लोकोंका ऐश्वर्य भी नहीं चाहता
४ इस प्रकार वनवासके लिये निश्चय करनेवाले लक्ष्मणका
बहुतज्ञांतिके वचनोंमें रामने निवारण किया । परंतु वह फिर
बोला । आज्ञा दी है मुझको आपने पहिले ही । क्यों फिर अब

५ अनेन सुप्रीतः रामः उवाच—हे सौमित्रे ! ब्रज, आपृच्छस्व सर्वं सुहृज्जनं । हे लक्ष्मण ! राज्ञः जनकस्य महायज्ञे ये दिव्ये धनुषी, अभेदे कवचे, अक्षयसायकौ तूणीरौ, द्वौ ग्वङ्गौ च, सर्वं तत् आयुधं आदाय क्षिप्रं आगच्छ । ६ वैदेह्या सह ब्राह्मणेभ्यः बहुधनं दत्त्वा रामलक्ष्मणौ पितरं द्रष्टुं जग्मतुः । तदा रामं सीतां लक्ष्मणं च पदार्तिं एव दृष्ट्वा शोकोपहतचेतसः जनाः ऊचुः । आकाशगैः अपि भूतैः या सीता द्रष्टुं न शक्या, तां एव सीतां अद्य राजमार्गगताः जनाः पश्यन्ति । रामःसूतं उवाच आख्याहि मां पितुः ।

निवारण किया जाता है ? इससे आनंदित हुआ राम बोला, हे लक्ष्मण ! जा और पूछ अपने मित्रजनोंसे । हे लक्ष्मण ! राजा जनकके बड़े यज्ञमें जो (दो) दिव्य धनुष्य, (दो) अभेद्य कवच, (दो) अक्षय तूणीर, और (दो) तलवारें (रखी हैं) वह सब शस्त्र लेकर शीघ्र आ । ६ सीताके साथ ब्राह्मणोंको बहुत धन देकर राम और लक्ष्मण पिताको देखनेके लिये गये । तब राम, सीता और लक्ष्मणको पैदल चलते देखकर शोकसे व्याकुलचित्त होकर लोग बोले कि आकाशके भूतों—प्राणियोंसे भी जो सीता देखना असमभव थी, वही सीता आज मार्गके ऊपरसे चलनेवाले लोग भी देखते हैं । रामने

सः अपि रामप्रेषितः क्षिप्रं निश्वसन्तं नृपतिं दृष्टवान् ।
 कथितं च तेन अस्मै । अयं अत्र रामः सत्यपराक्रमः
 ते सुतः द्वारि तिष्ठति । सर्वान्सुहृदः आपृच्छ्य त्वां
 इदानीं द्रष्टुं इच्छति । हे जगतीपते ! इदानीं तं रामं
 पश्य ।

सूतसे कहा-कह मेरे विषयमें पितासे । उसने भी रामसे प्रेषित
 होकर शीघ्रही श्वास जोरसे करनेवाले राजाको देखा । और
 उसने उससे कहा । यहाँ यह सत्यपराक्रमी राम तेरा पुत्र
 द्वारमें खड़ा है । सब मित्रोंसे पूछकर अब तुझे देखनेके लिये
 आया है । हे राजा ! उस राजाको देख ।

संधि किये हुए वाक्य ।

राम उवाच- हे देवि ! तव दुःखेन स्वर्गमपि न
 रोचये । अतो वनाय मामनुगच्छस्व । हे सीते ! आर-
 भस्व वनवासक्षमाः क्रियाः । देहि ब्राह्मणेभ्यो वि-
 विधानि रत्नानि । मा चिरय । सन्त्वरस्य । लक्ष्मणो
 ऽपि सर्वं श्रुत्वा शोकं साधुमसमर्थो राममुवाच । अहं
 धनुर्धरस्त्वां वनमनुगमिष्यामि । मया समताऽरण्या-
 नि विचरिष्यासि । त्वया विनाऽहं देवलोकमपि न
 वृणे । नामरत्वं, न चापि लोकानामैश्वर्यं कामये ।
 एवं वनवासाय निश्चितस्सौमित्रिस्सान्त्वैर्षद्भुभिः
 रामेण निपिन्द्रः ।

पाठ ७

इस पाठमें उकारान्त स्त्रीलिंग शब्दोंके रूप देखिये—
 उकारान्तः स्त्रीलिंगो 'धेनु' शब्दः ।

१ धेनुः	धेनू	धेनवः
सं० ह धेनो	"	"
२ धेनुम्	"	धेनूः
३ धेन्वा	धेनुभ्याम्	धेनुभिः
४ धेन्वे, धेनवे	"	धेनुभ्यः
५ धेन्वाः धेनोः	"	"
६ " "	धेन्वोः	धेनूनाम्
७ धेन्वां, धेनौ	"	धेनुषु

इसी प्रकार निम्नलिखित शब्दोंके रूप होते हैं।

शब्द ।

रज्जुः = रस्सी	हनुः = ठोड़ी
रेणुः = धूलि	तनुः = शरीर
शतद्रुः = नदी	कुः = पृथ्वी

१ रज्ज्वा हस्ती बध्यते-रस्सीसे हाथी बांधा जाता है।

२ रेणुभिः गृहं आच्छिन्नं-धूलिसे घर आच्छादित है।

३ तनूनां रक्षणं कार्यम्-शरीरोंकी रक्षा करनी चाहिये।

अब दीर्घ उकारान्त स्त्रीलिंग शब्दके रूप देखिये—

ऊकारान्तः स्त्रीलिङ्गो ' वधू ' शब्दः ।

१ वधूः	वध्वौ	वध्वः
सं० हे वधु	”	”
२ वधूम्	”	वधूः
३ वध्वा	वधूभ्याम्	वधूभिः
४ वध्वै	”	वधूभ्यः
५ वध्वाः	”	वधूभ्यः
६ ”	वध्वोः	वधूनाम्
७ वध्वाम्	”	वधूपु

इस रीतिसे निम्नलिखित शब्दोंके रूप होते हैं—

शब्द ।

तनूः = शरीर

चमूः = सैन्य ✓

सरयूः = एक नदी

घनूः = घनुष्य

अलाचूः = कद्दू ✓

दिधिषूः = पुनर्विवाहित स्त्री ✓

१ राज्ञः चम्व्वा अथ महान् विजयः संपादितः—

राजाके सैन्यने आज बड़ा विजय प्राप्त किया ।

२ सरय्वाः नद्याः जलं पिव-- सरयू नदीका जल पी ।

३ दिधिषूं पितुः गृहं नय--पुनर्विवाहित स्त्रीको पिताके

घर ले जा ।

पाठ ८

ऊकारान्तः स्त्रीलिङ्गो 'भ्रू' शब्दः ।

१ भ्रूः	भ्रूवौ	भ्रूवः
सं० हे ,,	„	„
२ भ्रूवम्	„	„
३ भ्रूवा	भ्रूम्याम्	भ्रूभिः
४ भ्रूवै भ्रूवे	„	भ्रूम्यः
५ भ्रूवाः भ्रूवः	„	„
६ „ „	भ्रूवोः	भ्रूणाम्, भ्रूवाम् ।
७ भ्रूवां, भ्रूवि	„	भ्रूपु

इस प्रकार निम्नलिखित शब्दोंके रूप बनते हैं—

शब्द ।

वीरेंद्रः— वीरपुत्र प्रसवनेवाली स्त्री

भूः—पृथ्वी

१ वीरसूनां स्त्रीणां आभूषणानि—वीरपुत्र प्रसवने-
वाली स्त्रियोंके गहने ।

२ तव भ्रूवौ शोभने स्तः— तेरी भौएँ उत्तम हैं ।

३ भ्रुवः पतिः राजा इति उच्यते— भूमिका पति
राजा कहा जाता है ।

४ वीरसू मातरं नमस्क्रु-वीर प्रसवनेवाली माताको
नमन कर ।

अब ऋकारान्त शब्दोंके रूप देखिये—

ऋकारान्तः स्त्रीलिङ्गो 'मातृ' शब्दः ।

१ माता	मातरौ	मातरः
सं० हे मातः	"	"
२ मातरम्	"	मातृः
३ मात्रा	मातृभ्याम्	मातृभिः
४ मात्रे	"	मातृभ्यः
५ मातुः	"	"
६ "	मात्रोः	मातृणाम्
७ मातरि	"	मातृषु

इसी प्रकार निम्नलिखित शब्दोंके रूप बनते हैं ।

शब्द ।

दुहितृ- पुत्री

ननान्द-पतिकी बहिन ।

१ दुहिता मातुः गृहे न वसति-पुत्री माताके घर नहीं रहती ।

२ ननान्दुः पतिः अत्र न आगतः-- पतिकी बहिनका पति यहां नहीं आया ।

३ पृच्छ त्वं स्यां दुहितरम्- पूछ तू अपनी पुत्रीको ।

४ मातुः माना मातामही इति कथ्यते-- माताकी माता मातामही कही जाती है ।

५ सा प्रियंवदा मम दुहितुः दुहिता अस्ति- वह
प्रियंवदा मेरी पुत्रीकी पुत्री है ।

प्रकारातः स्त्रीलिङ्गः 'स्वसृ' शब्दः ।

१ स्वसा स्वसारौ स्वसारः

सं० हे स्वसः " "

२ स्वसारम् " स्वसृः

शेष रूप मातृ शब्दके रूपोंके समानही होते हैं । प्रथमाका
द्विवचन और बहुवचन 'स्वसृ' शब्दका 'स्वसारौ-स्वसारः'
ऐस होता है और 'मातृ' शब्दका 'मातरौ-मातरः'
ऐसा होता है । इतनी भिन्नता ध्यानमें रखना आवश्यक है ।

चाक्य ।

१ तव मातुः स्वसा कुत्र गता ? -तेरी माताकी
बहिन कहां गई ?

२ मम स्वसारः अद्य एव अत्र आगमिष्यन्ति-
मेरी बहिनें आजही यहां आवेगीं ।

३ मम पितुः स्वसा तव मातुः स्वसा सह न गमि-
ष्यति-मेरे पिताकी बहिन तेरी माताकी बहिनके साथ
नहीं जावेगी ।

४ इदं फलं तव मातामह्याः स्वस्ये देहि- यह फल
तेरी मातामहीकी बहिनके लिये दे ।

पाठ ९

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ आकाश इव निष्कंपः दशरथः गंभीरतया तं
 सूतं प्रत्युवाच । हे सुमंत्र ! मे दारान् अत्र आनय ।
 ये इह मागकाः सन्ति तान् अपि अत्र आनय । सर्वैः
 परिवृतः एव राघवं द्रष्टुं इच्छामि । २ तथा राजा
 आज्ञापितः सूतः राजदारान् रामं लक्ष्मणं मैथिलीं
 च आदाय अभिमुखः जगाम । कृताञ्जलिं आयान्तं
 पुत्रं रामं दृष्ट्वा राजा वेगेन तं अभिदुद्राव । परन्तु
 दुःस्वार्तः राजा रामं असंप्राप्य एव मूर्च्छितः भूत्वा
 भुवि पपात । तदा राजवेश्मनि ' हा राम ' इति

भाषा-व्याख्य ।

१ आकाशके समान न कांपनेवाला दशरथ गंभीरतासे
 उस सूतको बोला । हे सुमंत्र ! मेरी स्त्रियोंको यहाँ लेआ ।
 जो यहाँ मेरे संबंधी हैं उनको भी यहाँ ला । सबसे परिवेष्टित
 होकर रामको देखना चाहता हूँ । २ उस प्रकार राजासे आज्ञा
 पा कर उस राजस्त्रियों और रामलक्ष्मण तथा सीताको लेकर
 सामने गया । हाथ जोड़कर आनेवाले पुत्र रामको देखकर
 राजा बेगसे उसके पास दौड़ा । परन्तु दुःखी राजा रामको न
 पाकरही मूर्छित होकर भूमिपर गिर गया । तब राजमंदिरमें
 " हे राम " ऐसा स्त्रियोंका विलाप हुआ । रामलक्ष्मणोंने तो

स्त्रीणां विलापः संजज्ञे । रामलक्ष्मणौ तु सीतिषा सा-
 कं शोकार्तं नृपं परिष्वज्य तं पर्यङ्के समवेशितवन्तौ ।
 ३ अथ रामः लब्धसंज्ञं महीपतिं उवाच-- हे महा-
 राज ! त्वां आपृच्छे । पश्य मां दंडकारण्यं प्रस्थितम् ।
 लक्ष्मणं च अनुजानीहि । मां अन्वेतु सीता अपि
 वनम् । हे राजन् ! शोकं उत्सृज्य नः सर्वान् अनुजा-
 नीहि । ४ राजा दशरथः उवाच-- हे राम मां निगृह्य
 अद्य एव त्वं अयोध्यायां राजा भव । अहं कैकेय्या
 वरदानेन मोहितः । ५ एवं उक्तः रामः पितरं उवाच-
 भवान् हि पृथिव्याः पतिः । अहं अरण्ये वत्स्यामि ।
 न मे राज्यस्य इच्छा । वने चतुर्दश वर्षाणि विहृत्य
 पुनः ते पादौ गृहीष्यामि । ६ आर्तः राजा रुदन

सीताके साथ शोक करनेवाले राजाको आलिंगन देकर उसे
 पलगपर रख दिया । ३ पश्चात् राम जागे हुए राजासे बोला ।
 हे महाराज ! तुझे पूछता हूँ । देख मैं दंडकारण्यको जाता
 हूँ । लक्ष्मणको आज्ञा दो । मेरे साथ सीता भी वनको चले ।
 हे राजा ! शोक छोड़कर हम सबको आज्ञा दो । ४ राजा
 दशरथ बोला हे राम ! मुझे बांधकर आज ही तू अयोध्यामे
 राजा हो जाओ । मैं कैकेयिके वर देनेसे मोहित हुआ हूँ ।
 ५ इस प्रकार कहा हुआ राम पितासे बोला । आपही पृथ्वीके
 पालक हैं । मैं वनमें रहूंगा । नहीं मेरी राज्यकी इच्छा । वनमें

प्रियं पुत्रं अब्रवीत् । श्रेयसे वृद्धये पुनरागमनाय च
 अव्यग्रः भूत्वा अकृतोभयं अरिष्टं पन्थानं गच्छ ।
 न शक्यते धर्माभिमानसः सत्यात्मनः च ते बुद्धिः
 सन्निवर्तयितुम् । हे पुत्र ! अद्य तु इदानीं रजनीं न
 गच्छ । एकाहं तव दर्शनेन तावत् साधु चराभि अहम् ।
 वस, मां अद्य मातरं च संपश्यन् शर्वरीं इमाम् ।
 साधयिष्यसि कल्पे श्वः सर्वकामैः तर्पितः । ७ अथ
 आर्तस्य पितुः भाषणं श्रुत्वा रामः अब्रवीत् । हे पितः ।
 यान् गुणान् अद्य प्राप्स्यामि तान् श्वः मे कः प्रदा-
 स्यति ? यः वरः त्वया युद्धे कैकेय्ये दत्तः सः निखिल

चौदह वर्ष विहार कर फिर तेरे पावोंको ग्रहण करूंगा । ६
 दुःखी राजा रोता हुआ प्रिय पुत्रसे बोला । कल्याण बुद्धि
 और वापस आनेके लिये दुःखी न होकर भयरहित कष्टरहित
 मार्गको जा । नहीं शक्य है धर्माभिमानी सत्यात्मा जैसे तेरी
 बुद्धि बदलनेके लिये । हे पुत्र ! आज तू अब इस रात्रीको न
 जा । एक दिन तेरे दर्शनसे तो आनंदसे चलावेंगे । रह
 मुझे आज और माताको देखता हुआ इस रात्रीको । कल
 सवेरे सब इच्छाओंको तृप्त कर चले जाओगे । ७ पश्चात्
 दुःखी पिताका भाषण सुनकर राम बोला । हे पिता ! जो
 गुण आज मैं प्राप्त करूंगा वे कल मुझे कौन देगा ? जो वर
 तूने युद्धमें कैकेयीको दिया था, वह सब अब उसे दे दें ।

एव इदानीं तस्यै दीयताम् । हे पार्थिव ! त्वं सत्य-
प्रतिज्ञः भव । दीयतां राज्यं भरताय । न मे कांक्षि-
तं राज्यं सुखं वा । ते दुःखं अपगच्छत, बाष्पपारि-
प्लुतः मा भूः । ८ दुःखितः एव राजा रामं आलिंग्य
नष्टसंज्ञः भूत्वा भूमौ पपात । कैकेयीं वर्जयित्वा
समस्ता देव्यः अपि समेताः तत्र रुरुदुः । तत्र सर्व
हा-हा-कृतं यभूव ।

हे राजा । तू सत्यप्रतिज्ञ हो । दे दो राज्य भरतके लिये ।
नहीं मुझे इच्छा है राज्यकी वा सुखकी । तेरा दुःख दूर हो,
आँसुओंसे युक्त न हो । ८ दुःखी राजा रामको आलिंगन देकर
मूर्च्छित होकर भूमिपर गिर पड़ा । कैकेयीको छोड़ सब
रानियाँ मिलकर रोने लगीं । वहाँ सब हाहाकार हुआ ।

संधि किये हुए वाक्य ।

एवमुक्तो रामः पितरमुवाच-भवान्हि पृथिव्याः
पतिः । अहमरण्ये वत्स्यामि । न मे राज्यस्येच्छा ।
वने चतुर्दश वर्षाणि विहृत्य पुनस्ते पादौ गृहीष्यामि ।
आर्तो राजा रुदन्प्रियं पुत्रमब्रवीत् । श्रेयसे वृद्धये
पुनरागमनाय ह्य अव्यग्रो भूत्वाऽकुतोभयमरिष्टं
पंथानं गच्छ ।

पाठ १०

अब इस पाठमें ओकारान्त स्त्रीलिंग शब्दोंके रूप देखिये—

ओकारान्तः स्त्रीलिंगो ' यो ' शब्दः ।

१ यौः	द्यावौ	द्यावः
सं० हे यौः	"	"
२ याम्	"	द्याः
३ द्यावा	द्योभ्याम्	द्योभिः
४ द्यवे	"	द्योभ्यः
५ द्योः	"	"
६ द्योः	द्यवोः	द्यवाम्
७ द्यवि	"	द्योपु

इस प्रकार " गो " शब्दके भी रूप होते हैं—

घाक्व ।

- १ द्यवि सूर्यः भ्राजते— द्यलोकमें सूर्य चमकता है ।
- २ भूमिः अधः तथा द्यौः उपरि अस्ति— भूमि नीचे और द्युलोक ऊपर है ।
- ३ प्रतिदिने गवा दग्धं दीयते— प्रतिदिन गायद्वारा दूध दिया जाता है (अर्थात् गाय दूध देती है)
- ४ गोभ्यः जलं देहि— गौवोंके लिये जल दे ।
- ५ गवां पतिः गोपतिः कथ्यते— गौवोंके पालकको गोपति कहा जाता है ।

औकारान्तः स्त्रीलिङ्गो ' नौ ' शब्दः ।

१ नौः	नावौ	नावः
सं हे ॥	"	"
२ नावम्	"	"
३ नावा	नौभ्याम्	नौभिः
४ नावे	"	नौभ्यः
५ नावः	"	"
६ नावः	नावोः	नावाम्
७ नावि	"	नौषु

वाक्य ।

- १ नावा मनुष्यः सिन्धोः पारं गच्छति- नौकासे
मनुष्य सिन्धु नदीके पार जाता है ।
- २ तस्य राज्ञः सैन्यं नौभिः नदीपारं अगच्छत्-
उस राजाका सैन्य नौकाओंद्वारा नदीपार गया ।
- ३ नावां पतिः कुत्र अस्ति इदानी ? - नौकाओंका
मालिक कहा है अब ?
- ४ द्वौ पुरुषौ नौभ्यां अत्र आगतौ- दो पुरुष दो
नौकाओंसे यहां आगये ।

पाठ ११

चकारान्तः स्त्रीलिंगः 'ऋच्' शब्दः ।

१ ऋक्, ऋग्	ऋचौ	ऋचः
सं० " "	"	"
२ ऋचम्	"	"
३ ऋचा	ऋग्भ्याम्	ऋग्भिः
४ ऋचे	"	ऋग्भ्यः
५ ऋचः	"	"
६ " "	ऋचोः	ऋचाम्
७ ऋचि	"	ऋक्षु

इसी प्रकार निम्नलिखित शब्दोंके रूप होते हैं—

वाच् = वाणी | रुच् = तेज

वाक्य ।

- १ ऋचः अक्षरेषु देवाः निपेदुः— ऋचाओंके अक्षरोंमें देव रहे हैं ।
- २ मनुष्यः वाचा वदति— मनुष्य वाणीसे बोलता है ।
- ३ ऋग्भिः द्विजाः स्तुवन्ति— ऋचाओंद्वारा द्विज स्तुति करते हैं ।
- ४ ऋक्षु सर्वं ज्ञानं विद्यते— ऋचाओंमें सब ज्ञान होता है ।

जकारान्तः स्त्रीलिङ्गः ' स्रज् ' शब्दः ।

सं०	१ स्रक्, स्रग्	स्रजौ	स्रजः
	" "	"	"
२ स्रजम्	"	"	"
३ स्रजा	स्रग्भ्याम्	स्रग्भिः	
४ स्रजे	"	स्रग्भ्यः	
५ स्रजः	"	"	
६ "	स्रजोः	स्रजाम्	
७ स्रजि	"	स्रक्षु	

- १ सः स्रग्भिः स्वकीयं कंठं भूषयति-- वह मालाओं से अपने कंठको भूषित करता है ।
 २ मनुष्यैः पुष्पैः स्रक् निर्मायते-- मनुष्योंने फूलोंसे माला निर्माण की जाती है ।
 ३ स्रजा तं भूषयति--मालासे उसको भूषित करता है ।

तकारान्तः स्त्रीलिङ्गः ' सरित् ' शब्दः ।

सं०	१ सरित्, सरिद्	सरितौ	सरितः
	" "	"	"
२ सरितम्	"	"	"
३ सरिता	सरिद्भ्याम्	सरिद्भिः	
४ सरिते	"	सरिद्भ्यः	

५ सरितः	सरिद्रथाम्	सरिद्रथः
६ " "	सरितोः	सरिताम्
७ सरिति	"	सरित्सु

इसी प्रकार निम्नलिखित शब्दोंके रूप होते हैं—

विद्युत् = विजली ✓	योपित् = स्त्री ✓
तटित् = " ✓	क्षुत् = भूख ✓
वीरुत् = औषधि ✓	समित् = युद्ध ✓

- १ समिति शूराः युध्यन्ते— युद्धमें शूर लड़ते हैं।
- २ सरितां पतिः समुद्रः— नदियोंका पाते समुद्र है।
- ३ तटिता वृक्षः भग्नः— विजलीसे वृक्ष भग्न हुआ।
- ४ वीरुद्भिः रोगस्य निवारणं भवति— औषधियोंसे रोगका निवारण होता है।

संधि किये हुए वाक्य ।

१ लताभिर्वृक्ष आच्छादितः । आच्छादितो वृक्षो लताभिः । वृक्ष आच्छादितो लताभिः । वृक्षो लताभिः आच्छादितः । २ यात्रया पतति मनुष्यः । मनुष्यो यात्रया पतति । मनुष्यः पतति यात्रया । ३ महिलाभिर्विद्याध्ययनमवश्यं कर्तव्यम् । कर्तव्यमवश्यं विद्याध्ययनं महिलाभिः । विद्याध्ययनमवश्यं कर्तव्यं महिलाभिः ।

पाठ १२

पूर्व पाठोंमें जो महामारतके श्लोक और रामायणका गद्य भाग दिया है, उसका संधियुक्त संस्कृत अव यहां देते हैं ।
पाठक इसका उत्तम अभ्यास करें—

(१)

वैशम्पायन उवाच— ततो भूरिदक्षिणः कौन्तेयो राजा संप्रस्थितः । अगस्त्याश्रममासाद्य दुर्जयायामु-
वास ह ।

तत्रैव वदतां वरो राजा लोमशां पप्रच्छ । वाता-
पिरगस्त्येन किमर्थमुपशामितः ?

स मानवान्तको दैत्यश्च किंप्रभाव आसीत् ?
महात्मनोऽगस्त्यस्य मन्युः किमर्थं चोदितः ?

लोमश उवाच— हे कौरवनदन ! इत्वलो नाम
दैतेयः पुरा मणिमत्यां पुर्यासीत् । तस्य चानुजो
वातापिः ।

बारवार पढ़नेपर यदि कोई कठिनता हुई तो उस कठिन-
ताको दूर करनेके लिये इस पुस्तकका तृतीय पाठ देखे ।

(२)

सीतोवाच हे राम ! सुव्रतां स्वकां नारी पतिव्रतां
मां केन हेतुना वनं नेतुं न रोचयसे ? यद्येव दुःखितां

मां नेतुं नेच्छासि तर्हि विषं पास्यामि मरिष्यामि च ।
 हे अनघ राम ! अहं मनसाऽपि त्वद्वत्तेऽन्यं पुरुषं न
 द्रष्टुमिच्छामि । त्वया विनैष निरयः स्यात् । इति
 मम परां प्रीतिं जानन्मया सहैव वनं गच्छ ।
 विरहशोकं मुहूर्तमपि सहितुं नोत्सहे । किं पुनर्वर्षाणि
 चतुर्दश ?

राम उवाच—हे देवि ! तव दुःखेन स्वर्गमपि न
 रोचये । अतो वनाय मामनुगच्छस्व । हे सीते ! आर-
 भस्व वनवासक्षमाः क्रियाः । देहि ब्राह्मणेभ्यो विवि-
 धानि रत्नानि । मा चिरय । संत्वरस्व ।

लक्ष्मणोऽपि सर्वं श्रुत्वा शोकं सोढमसमर्थो राम-
 मुवाच—अहं धनुर्धरस्त्वां वनमनुगमिष्यामि । मया
 समेतोऽरण्यानि विचरिष्यासि । त्वया विनाऽहं देव-
 लोकमपि न धृणे । नामरत्नं, न चापि लोकानामैश्वर्यं
 कामय ।

एवं वनयासाय निश्चितः सौमित्रिः सान्त्वनैर्यदुभिः
 रामेण निषिद्धः । परंतु स पुनरुवाच । अनुज्ञातोऽहं
 भयता पूर्वमेव । किं पुनरिदानीं निवारणं क्रियते ?

अनेन मुप्रीतो राम उवाच— हे सौमित्रे ! व्रज,
 आष्टच्छस्य सर्वं मुहुज्जनम् । हे लक्ष्मण ! राज्ञा जन-

कस्य महायज्ञे ये दिव्ये धनुषी, अभेद्ये कवचे, अक्ष-
यसायकौ तृणरी, द्वौ खड्गौ च सर्वं तदायुधमादाय
क्षिप्रमागच्छ ।

वैदेह्या सह ब्राह्मणेभ्यो बहुधनं दत्त्वा रामलक्ष्मणौ
पितरं द्रष्टुं जग्मतुः । तदा रामं सीतां लक्ष्मणं च
पदातिमेव दृष्ट्वा शोकोपहतचेतसो जना ऊचुः ।
आकाशगैरपि भूतैर्या सीता द्रष्टुं न शक्या तामेव
सीतामद्य राजमार्गगता जनाः पश्यन्ति । रामः सूत-
मुवाच—‘आख्याहि मां पितुः ।’ सोऽपि रामप्रेषितः
क्षिप्रं निःश्वसन्तं नृपतिं दृष्टवान् । कथितं च तेना-
स्मै । ‘अयमत्र रामः सत्यपराक्रमस्ते सुतो द्वारि-
तिष्ठति सर्वान्सुहृद आपृच्छथ त्वामिदानीं द्रष्टु-
मिच्छति । हे जगतीपते ! इदानीं तं रामं पश्य ।’

पाठक इस पाठको दो चार बार पठन करें और यदि
कोई वाक्य समझमें न आया तो पूर्व छठे पाठमें देखें । वहां
ये ही वाक्य पदच्छेदपूर्वक दिये हैं ।

समाप्त ।

शोकोपहतचेतसौ—शोकेन उपहतं शोकोपह-
तम् । शोकोपहतं चेतः यस्य सः शोकोपहतचेताः ।
तौ शोकोपहतचेतसौ ।

पाठ १३

आकाश इव निष्कम्पो दशरथो गंभीरतया तं
सूतं प्रत्युवाच । हे सुमंत्र ! मे दारान्नानय । य इह
मामकाः सन्ति तानप्यन्नानय । सर्वैः परिवृत एव
राघवं द्रष्टुमिच्छामि ।

तथा राज्ञाऽऽज्ञापितः सूतो राजदारान् रामं लक्ष्मणं
मैथिलीं च दद्यादभिमुखो जगाम । कृताञ्जलिमायान्तं
पुत्रं रामं दृष्ट्वा राजा वेगेन तमभिदुद्राव । परंतु दुःखा-
त्तो राजा राममसंप्राप्यैव मूर्च्छितो भूत्वा भुवि पपात ।
तदा राजवेदमनि हा रामेति स्त्रीणां विलापः संजज्ञे ।
रामलक्ष्मणौ तु सीतया साकं शोकान्नं नृपं परिष्वज्य
तं पर्यंके नमवेगितवन्तौ ।

अथ रामो लब्धसंज्ञं महीपतिमुवाच । हे महाराज !
त्वामापृच्छे । पठय मां दंष्टकारण्यं प्रस्थितम् । लक्ष्मणं
चानुजानीहि । मामन्येतु सीताऽपि वनम् । हे राजन् !
शोकमुत्सृज्य नः सर्वाननुजानीहि ।

राजा दशरथ उवाच—हे राम ! मां निगृह्याश्वेव
त्यमयोध्यायां राजा भव । अहं कैकेय्या चरदानेन
मोहितः

एवमुक्तो रामः पितरमुवाच—भवान् हि पृथिव्याः

पतिः । अहमरण्ये वत्स्यामि । न मे राज्यस्येच्छा ।
वने चतुर्दशवर्षाणि विहृत्य पुनस्ते पादौ ग्रहीष्यामि ।

आर्तो राजा रुदन् प्रियं पुत्रमब्रवीत् । श्रेयसे वृद्धये
पुनरागमनाय चाव्यग्रो भूत्वाऽकुतोभयमरिष्टं पन्थानं
गच्छ । न शक्यते धर्माभिमनसः सत्यात्मनश्च ते
बुद्धिः सन्निवर्तयितुम् । हे पुत्र ! अद्य त्विदानीं
रजनीं न गच्छ । एकाहं तव दर्शनेन तावत्साधु
चराम्यहम् । वस, मामद्य मातरं च संपश्यन् शर्वरी-
मिमाम् । साधयिष्यसि कल्ये श्वः सर्वकामैस्तपितः ।

अथार्तस्य पितुर्भाषणं श्रुत्वा रामोऽब्रवीत् । हे
पितः । यान्गुणानद्य प्राप्स्यामितान्श्वो मे कः प्रदा-
स्यति ? यो वरस्त्वया युद्धे कैकेयै दत्तः स निम्बिल
एवेदानीं तस्यै दीयताम् । हे पार्थिव ! त्वं सत्यप्रति-
ज्ञो भव । दीयतां राज्यं भरताय । न मे कांक्षितं राज्यं
सुखं वा । ते दुःखमपगच्छतु, वाप्यपरिप्लुतो मा
भूः ।

दुःखित एव राजा राममालिङ्ग्य नष्टसंज्ञो भूत्वा
भूमौ पपात । कैकेयीं वर्जयित्वा समस्ता देव्योऽपि
समेतास्तत्र रुरुदुः । तत्र सर्वं हाहाकृतं बभूव ।

पाठक अभ्यास करते समय कोई वाक्य समझमें न
आया तो पीछेके नवम पाठमें देखें ।

पाठ १४

दकारान्तः स्त्रीलिङ्गः ' शरद् ' शब्दः ।

१ शरत्, शरद्	शरदौ	शरदः
सं० " "	"	"
२ शरदम्	"	"
३ शरदा	शरद्भ्याम्	शरद्भिः
४ शरदे	"	शरद्भ्यः
५ शरदः	"	"
६ "	शरदोः	शरदाम्
७ शरदि	"	शरत्सु

निम्नलिखित शब्दोंके रूप इसी रीतिसे होते हैं—

आपद् = आपत्ति
 विपद् = विपत्ति
 समिध् = समिधा
 मृद् = मिट्टी

संपद् = संपत्ति
 संसद् = समा
 परिपद् = "
 पथद् = पत्थर

- १ आपदि एव मित्रस्य परीक्षा भवति— आपत्तिमें ही मित्रकी परीक्षा होती है।
 २ संसदि सर्वे पांडिता घदन्ति— समामें सब पंडित घोलते हैं।

पकारान्तः स्त्रीलिंगो नित्यबहुवचन 'अप्' शब्दः ।

१	आपः	४	अद्भ्यः
सं०	"	५	"
२	अपः	६	अपाम्
३	अद्भिः	७	अप्सु

“ आप् ” शब्द सदा बहुवचनमें ही रहता है । इसके एक तथा द्विवचनके रूप प्रयोगमें नहीं होते ।

१ अद्भिः गात्राणि शुद्धयन्ति— पानीसे अंग शुद्ध होते हैं । -

२ अपां पतिः समुद्रः -- जलका पति समुद्र है !

३ अप्सु अमृतं अस्ति-- पानीमें अमृत है ।

४ अपां फेनेन किं भवति ? -- पानीके फेनसे क्या होता है ।

रकारान्तः स्त्रीलिंगो ' द्वार् ' शब्दः ।

१ द्वाः	द्वारौ	द्वारः
सं०	"	"
२ द्वारम्	"	"
३ द्वारा	द्वार्याम्	द्वार्षिः
४ द्वारे	"	द्वार्यः
५ द्वारः	"	"

६ द्वारः	द्वारोः	द्वाराम्
७ द्वारि	द्वारोः	द्वाःसु

१ द्वारपालः द्वारि तिष्ठति- द्वारपाल दरवाजेमें खड़ा रहता है।

२ द्वारं पिधेहि-द्वार बंद कर।

३ त्वं केन द्वारा आगतः ?- तू किस द्वारसे आया ?

४ द्वाःसु उदकं स्थापय-द्वारोंमें जल रख।

यहां ध्यानमें रहे कि यह रकारान्त स्त्रीलिङ्गी 'द्वार' शब्द है। अकारान्त नपुंसकलिङ्गी "द्वारं" शब्द इससे भिन्न है उसके रूप अकारान्त नपुंसकलिङ्गी "ज्ञानं" शब्दके समान होते हैं (ज्ञान शब्दके रूप अंक ८ में पाठ १० में देखिये)

संधि किये हुए वाक्य।

१ मानवान्तको दैत्यः किंप्रभाव आसीत्। किंप्रभाव आसीन्मानवान्तको दैत्यः। दैत्यो मानवान्तक आसीत्किंप्रभावः ? (२) महात्मनोऽगस्त्यस्य मन्युः किमर्थं चोदितः ? किमर्थमुदितश्च मन्युर्महात्मनोऽगस्त्यस्य ? अगस्त्यस्य महात्मनो मन्युः किमर्थमुदितश्च ? मन्युरगस्त्यस्य महात्मन उदितश्च किमर्थम् ? (३) अत्रैव वदतां वरो राजा लोमशं पप्रच्छ। पप्रच्छ वदतां वरो राजा लोमशमत्रैव।

पाठ १५

रकारान्तः स्त्रीलिंगो ' गिर् ' शब्दः ।

१ गीः	गिरौ	गिरः
सं ॥	॥	॥
२ गिरम्	॥	॥
३ गिरा	गीर्भ्याम्	गीर्भिः
४ गिरे	॥	गीर्भ्यः
५ गिरः	॥	॥
६ ॥	गिरोः	गिराम्
७ गिरि	॥	गीर्षु

- १ गिरा ईश्वरं स्तुहि— वाणीसे ईश्वरकी स्तुति कर ।
 २ गीर्भिः मनुष्याः व्यवहरन्ति—वाणियोंसे मनुष्य
 व्यवहार करते हैं ।
 ३ तव गिरि मधुरता भवतु—तेरी वाणीमें मधुरता रहे ।
 ४ तस्य गिरां माधुर्यं वर्णनीयं अस्ति—उसके
 वक्तृताओंकी मधुरता वर्णनीय है ।

रकारान्तः स्त्रीलिंगः ' पुर् ' शब्दः ।

१ पूः	पुरौ	पुरः
सं० ॥	॥	॥
२ पुरम्	॥	॥

३ पुरा	पूर्याम्	पूर्भिः
४ पुरे	”	पूर्यः
५ पुरः	”	”
६ ”	पुरोः	पुराम्
७ पुरि	”	पूरु

इसी प्रकार “ घूर् ” शब्दके रूप बनते हैं ।

१ यः पुरि वसति स पुरुषः भवति-- जो शहरमें रहता है वह पुरुष होता है ।

२ शत्रूणां पुरः कः विदारकः ?-शत्रुओंके नगरियोंका कौन विदारक है ?

३ तासां पुरां कः राजा अस्ति ?- उन नगरियोंका कौन राजा है ।

४ स्वकीयं पुरं गच्छ-- अपने शहरको जा ।

५ यदा पुरि तस्य वासः भवति तदा दुन्दुभिः शब्दं करोति-- जब नगरमें उसका निवास होता है तब ढोल शब्द करता है ।

संधि किये हुए वाक्य ।

पुरि यो वसति स पुरुषो भवति । शत्रूणां पुरः को विदारकः ? तासां पुरां को राजाऽस्ति । यदा पुरि तस्य वासो भवति तदा दुन्दुभिः शब्दं करोति ।

पाठ १६

इस पाठमें आप निम्नलिखित श्लोकोंका अध्ययन कीजिये—
वैशम्पायन उवाच ।

युधिष्ठिरस्तमासाद्य तपसा दग्धकिल्बिषम् ।

अभ्यवादयत प्रीतिः शिरसा नाम कीर्तयन् ॥१॥

(म. भारत वन. अ. १५९)

अन्वयः— युधिष्ठिरः तं तपसा दग्धकिल्बिषं आसाद्य
प्रीतिः नाम कीर्तयन् शिरसा अभ्यवादयत ।

संस्कृतटीका— युधिष्ठिरः धर्मराजा तं आर्ष्टिपेणं
मुनिं तपसा तपश्चरणेन दग्धकिल्बिषं दग्धपातकं
आसाद्य प्राप्य प्रीतिः मनसा संतुष्टः भूत्वा, नाम
कीर्तयन् स्वकीयं नाम कथयित्वा, शिरसा स्वकीय-
शीर्षेण अभ्यवादयत नमस्कृतवान् ।

अर्थ— युधिष्ठिरने उस तपसे निष्पाप बने हुए आर्ष्टिपेण
मुनिको प्राप्त करके संतुष्ट होकर अपना नाम कहके सिरसे
प्रणाम किया ।

ततः कृष्णा च भीमश्च यमौ च सुतपस्विनौ ।

शिरोभिः प्राप्य राजर्षिं परिवार्योपतस्थिरे ॥ २ ॥

संस्कृतटीका— ततः तदनंतरं कृष्णा द्रौपदी, भीमः
च सुतपस्विनौ उत्तमतपोयुक्तौ यमौ नकुलसहदेवौ
शिरोभिः स्वकीयैः शीर्षैः राजर्षिं राजश्रेष्ठं आर्ष्टिपेणं

अन्तर्ज्ञानेन इत्यर्थः । पाण्डोः पुत्रान् पाण्डवान् कुरु-
श्रेष्ठान् इति अन्वजानात् ज्ञातवान् । तथा च तान्
पाण्डवान् आस्यतां उपविशता इति च अब्रवीत् ।

अर्थ—वह धर्म जाननेवाला मुनि आर्ष्टिपेण दिव्य दृष्टिसे
ये पांडुपुत्र कौरवश्रेष्ठ हैं ऐसा जानकर 'बैठ जाय' ऐसा
बोले ।

कुरूणामृषभं पार्थं पूजयित्वा महातपाः ।

सह भ्रातृभिरासीनं पर्यपृच्छदनामयम् ॥ ५ ॥

अन्वयः—महातपाः भ्रातृभिः सह आसीनं कुरूणां
ऋषभं पार्थं पूजयित्वा अनामयं पर्यपृच्छत् ॥

संस्कृतटीका—महातपाः महता तपः सामर्थ्येन
युक्तः आर्ष्टिपेणः ऋषिः भ्रातृभिः भीमादिभिः बंधुभिः
सह आसीनं उपविष्ट कुरूणां कौरवाणां ऋषभं श्रेष्ठं
पार्थं प्रथापुत्र धर्मराजं पूजयित्वा संपूज्य अनामयं
रोगराहित्यं कुशलं पर्यपृच्छत् पृष्ठवान् ।

अर्थ—बड़े तपवाले उस ऋषिने भाइयोंके साथ बैठे हुए
कौरवोंमें मुख्य धर्मराजका सत्कार किया और कुशल पूछा ।

नानृते कुरूपे भाव कच्चिद्धर्मे प्रवर्तसे ।

मातापित्रोश्च ते वृत्तिः कच्चित्पार्थ न सीदति ॥६॥

(म. भारत वन. अ. १५९)

अन्वयः— हे पार्थ ! अनृते भावं न कुरुषे ? कञ्चित् धर्मे प्रवर्तसे ? ते च मातापित्रोः वृत्तिः कञ्चित् न सीदति ?

संस्कृतटीका— हे पार्थ ! हे पृथानन्दन धर्मराज ! अनृते असत्ये भावं स्वकीयां प्रवृत्तिं न कुरुषे त्वं न करोषि ? तथा च त्वं धर्मे स्वधर्मपालने कञ्चित् प्रवर्तसे किम् ? तव मातापित्रोः मातरि पितरि च वृत्तिः वर्तनं कञ्चित् न सीदति, मातापित्रोः सेवां करोषि वा न ?

अर्थ— हे धर्मराज ! असत्यकी ओर तो अपनी प्रवृत्ति तुम नहीं करते हो ? धर्ममें तो प्रवृत्ति तुम्हारी है ? माता-पिताओंके संबंधमें तुम्हारी वृत्ति तो न्यून नहीं हो रही है ?

संधि किये हुए वाक्य ।

युधिष्ठिरस्तं तपसा दग्धाकिल्बिषमासाद्य प्रीतो नाम कीर्तयन् शिरसाऽभ्यवादयत् । ततः कृष्णश्च भीमश्च सुतपस्विनी यमौ च शिरोभी राजर्षिं प्राप्य परियार्योपतस्थिरे । तथैव धर्मज्ञो धौम्यः पाण्डवानां पुरोहितो यथान्यायं तं संशितव्रतमृषिमुपाक्रान्तः । स धर्मज्ञो मुनिर्दिव्येन चक्षुषा पाण्डोः पुत्रान्कुरु-श्रेष्ठानन्वजानात् । आस्यतामिति चाब्रवीत् ।

पाठ १७

वकारान्तः स्त्रीलिङ्गो ' दिव् ' शब्दः ~~अस्ति~~

१ द्यौः	दिवौ	दिवः
सं० ॥	॥	॥
२ दिवम्	॥	॥
३ दिवा	द्युम्याम्	द्युभिः
४ दिवे	॥	द्युभ्यः
५ दिवः	॥	॥
६ दिवः	दिवोः	दिवाम्
७ दिवि	॥	द्युषु

१ स्वकीयेन शुद्धेन कर्मणा पुरुषः दिवं गच्छति =
अपने शुद्ध कर्मसे मनुष्य द्युलोकको जाता है ।

२ दिवि देवाः अधिश्रिताः— द्युलोकमें देव रहे हैं ।

३ दिवः स्थाने कस्य निवासः ?— द्युलोकके स्थानमें
किसका निवास है ?

४ ऊर्ध्वं द्यौः प्रकाशते— ऊपर द्युलोक प्रकाशता है ।

पाठक यहां इसी पुस्तकके दशम पाठमें ओकारान्त ' द्यौ ' शब्दके रूप देखें और इस शब्दके रूपोंके साथ तुलना करें । इन दोनों शब्दोंका तात्पर्य साधारणतया समान है इसलिये कदाचित् संदेह होना संभव है ।

शकारान्तः स्त्रीलिंगो ' दिश् ' शब्दः ।

१ दिक्, दिग्	दिशौ	दिशः
सं० " "	"	"
२ दिशम्	"	"
३ दिशा	दिग्भ्याम्	दिग्भिः
४ दिशे	"	दिग्भ्यः
५ दिशः	"	"
६ "	दिशोः	दिशाम्
७ दिशि	"	दिक्षु

१ पूर्वस्यां दिशि कस्य राज्यं अस्ति ?- पूर्वदिशामें किसका राज्य है ?

२ सर्वेषां दिशां मध्ये व्याप्य कः भवति ? सप्त दिशाओंके मध्यमें व्याप कर कौन होता है ?

३ दिग्भ्यः स्वाहा- दिशाओंके लिये स्वाहा ।

पाठक यहां सरण रखें कि आकारान्त "दिशा" शब्द इससे भिन्न है और उसके रूप "रमा" शब्दके रूपोंके समान होते हैं ।

पकारान्तः स्त्रीलिंगः ' त्विप् ' शब्दः ।

१ त्विट्, त्विद्	त्विपौ	त्विपः
सं० " "	"	"
२ त्विपम्	"	"

३ त्विषा	त्विङ्भ्याम्	त्विङ्भिः
४ त्विषे	„	त्विङ्भ्यः
५ त्विषः	„	„
६ „	त्विषोः	त्विषाम्
७ त्विषि	„	त्विट्सु, त्विट्सु

इसी प्रकार निम्नलिखित शब्दोंके रूप होते हैं—

प्रावृष् = पर्जन्यका ऋतु त्विष् = प्रकाश

तृष् = तृषा; प्यास रूप = क्रोध

१ प्रावृषि वृष्टिः भवति-पर्जन्यके ऋतुमें वृष्टि होती है।

२ स पुरुषः तृषा पीडितः—वह मनुष्य प्याससे दुःखी है।

३ त्वं रुपा युक्तः न भव--तू क्रोधसे युक्त न हो।

४ सूर्यः स्वकीयया त्विषा युक्तः अस्ति-सूर्य अपने प्रकाशसे युक्त है।

संधि किये हुए वाक्य।

प्रावृषि वृष्टिर्भवति। भवति वृष्टिः प्रावृषि। स पुरुषस्तृषा पीडितः। पीडितस्तृषा स पुरुषः। तृषा पीडितस्स पुरुषः। त्वं रुपा युक्तो न भव। न भव रुपा युक्तस्त्वम्। सूर्यः स्वकीयया त्विषा युक्तोऽस्ति। स्वकीयया त्विषा युक्तोऽस्ति सूर्यः।

पाठ १८

सकारान्तः स्त्रीलिङ्गो ' भास् ' शब्दः ।

१ भाः	भासौ	भासः
सं "	"	"
२ भासम्	"	"
३ भासा	भाभ्याम्	भाभिः
४ भासे	"	भाभ्यः
५ भासः	"	"
६ भासः	भासोः	भासाम्
७ भासि	"	भास्तु

१ ईश्वरस्य भासा सर्वं इदं विभाति- ईश्वरके प्रकाशसे सब यह प्रकाशता है।

२ सूर्यस्य भासि प्राणिनां जीवनसत्त्वं भवति- सूर्यके प्रकाशमें प्राणियोंके जीवनका सत्त्व होता है।

सकारान्तः स्त्रीलिङ्गो ' आशिस् ' शब्दः ।

१ आशीः	आशिषौ	आशिषः
सं "	"	"
२ आशिषम्	"	"
३ आशिषा	आशीभ्याम्	आशीभिः
४ आशिषे	"	आशीभ्यः
५ आशिषः	"	"

६ आशिषः   आशिषोः   आशिषाम्

७ आशिषि   "   आशिषुः

१ योगिनः आशिषा अहं कृतार्थः अस्मि-योगीके
आशीर्वादसे मैं कृतार्थ हूं ।

२ तेषां आशीर्भिः युष्माकं कल्याणं भविष्यति--
उनके आशीर्वादोंसे कल्याण होगा ।

हकारान्तः स्त्रीलिंगः ' उपानह् ' शब्दः ।

१ उपानत्, उपानद् उपानहौ   उपानहः

सं   "   "   "   "

२ उपानहम्   "   "

३ उपानहा   उपानज्याम्   उपानज्भिः

४ उपानहे   "   उपानज्यः

५ उपानहः   "   "

६ "   उपानहोः   उपानहाम्

७ उपानहि   "   उपानत्सु

१ हे भृत्य ! मम नूतनां उपानहं अत्र आनय--
हे नौकर ! मेरा नया जूता यहां ला ।

२ तथा एतां पुराणां उपानहं तत्र नय-- तथा यह
पुराना जूता वहां ले जा ।

३ मम द्वौ अपि उपानहौ आर्द्रे स्तः-- मेरे दोनों
जूते गीले हैं ।

पाठ १९

इस पाठमें निम्नलिखित श्लोकोंका अध्ययन कीजिये—
 कच्चित्ते गुरवः सर्वे वृद्धा वैद्याश्च पूजिताः ।
 कच्चिन्न कुरुपे भावं पार्थ पापेषु कर्मसु ॥ ७ ॥

(म. भारत वन. अ. १५९)

अन्वयः— कच्चित् ते सर्वे गुरवः वृद्धाः वैद्या च पूजिताः ? हे पार्थ ! पापेषु कर्मसु कच्चित् भावं न कुरुपे ?

अर्थ— तुम सब गुरु, वृद्ध, वैद्योंकी पूजा तो करते हो ? हे धर्मराज ! पापकर्मोंमें तो तू भाव नहीं करता है ?

सुकृतं प्रतिकर्तुं च कच्चिद्भातुं च दुष्कृतम् ।

यथान्यायं कुरुश्रेष्ठ जानासि न विकत्थसे ॥ ८ ॥

अन्वयः— हे कुरुश्रेष्ठ ! सुकृतं प्रतिकर्तुं च दुष्कृतं हातुं च कच्चित् यथान्यायं जानासि न विकत्थसे ?

अर्थ— हे कुरुओंमें श्रेष्ठ ! पुण्य करने और पाप दूर करनेके लिये यथायोग्य रीतिसे तो तू जानता है और (केवल) मापण तो नहीं करता ?

यथाहं मानिताः कच्चित्त्वया नन्दन्ति साधवः ।

यनेष्वपि घसन्काञ्चिद्धर्ममेवानुवर्तसे ॥ ९ ॥

अन्वयः— त्वया यथाहं मानिताः साधवः कच्चित् नन्दन्ति ? यनेषु घसन् अपि धर्म एव अनुवर्तसे ?

अर्थ--तेरे द्वारा यथायोग्य संमानित हुए साधु आनंदित तो हैं ? वनमें वसता हुआ भी तू धर्मके अनुसारही बर्ताव तो करता है ?

कच्चिद्धौम्यस्त्वदाचारैर्न पार्थ परितप्यते ।

दानधर्मतपः शौचैरार्जवेन तितिक्षया ॥ १० ॥

अन्वयः— हे पार्थ ! त्वदाचारैः धौम्यः कच्चित् न परितप्यते ? दानधर्मतपः शौचैः आर्जवेन तितिक्षया !

अर्थ—हे धर्मराज ! तेरे आचारोंसे धौम्यमुनि तो बुखी नहीं होता ? दान, धर्म, तप, (शौच) शुद्धता (आर्जव), सरलता और (तितिक्षा) सहनशक्ति आदि तो ठीक हैं ?

पितृपैतामहं वृत्तं कच्चित्पार्थानुवर्तसे ?

कच्चिद्राजर्षियातेन पथा गच्छसि पांडव ॥ ११ ॥

अन्वयः— हे पार्थ ! पितृपैतामहं वृत्तं कच्चित् अनुवर्तसे ? हे पांडव ! राजर्षियातेन पथा कच्चित् गच्छसि ?

अर्थ-- हे धर्मराज ! पिता और पितामहके बर्तावके समान आचरण तो करते हो ? हे पांडव ! राजर्षियोंके गये हुए मार्गमें तो तुम जाते हो ?

स्वे स्वे किल कुले जाते पुत्रे नमरि वा पुनः ।

पितरः पितृलोकस्थाः शोचन्ति च हसन्ति च १२

अन्वयः— स्वे स्वे कुले पुत्रे वा पुनः नमरि जाते पितृ-

लोकस्थाः पितरः शोचन्ति च हसन्ति च किल ।

अर्थ— अपने अपने कुलमें पुत्र अथवा फिर पोता उत्पन्न होनेपर पितृलोकमें रहनेवाले पितर शोक करते हैं और कभी हंसते भी हैं ।

किं तस्य दुष्कृतेऽस्माभिः संप्राप्तव्यं भविष्यति ।
किंचास्यसुकृतेऽस्माभिः प्राप्तव्यमिति शोभनम् ॥१३॥

अन्वयः— तस्य दुष्कृते अस्माभिः किं संप्राप्तव्यं भविष्यति ? अस्य च सुकृते अस्माभिः शोभनं किं प्राप्तव्यं इति ?

अर्थ— (पितर अपने मनमें कहते हैं कि) इसके पाप करनेपर हमने क्या प्राप्त करना होगा ? और इसके पुण्य करनेपर हमको उत्तम क्या होगा ?

पिता माता तथैवाग्निर्गुरुरात्मा च पञ्चमः ।

यस्यैते पूजिताः पार्थ तस्य लोकायुर्भौ जितो ॥१४॥

अन्वयः— हे पार्थ ! पिता, माता तथा एव अग्निः गुरुः च पञ्चमः आत्मा एते यस्य पूजिताः तस्य उर्भौ लोका जितौ ॥

अर्थ— हे पृथापुत्र ! पिता, माता, तथा अग्नि, गुरु और पांचवां आत्मा ये जिनके पूजित हुए हैं (अर्थात् जिनने इनकी पूजा की है) उनको दोनों लोक प्राप्त हुए हैं ।

युधिष्ठिर उवाच ।

भगवानार्य माऽऽहैतद्यथावद्धर्मनिश्चयम् ।

यथाशक्ति यथान्यायं क्रियते विधिवन्मया ॥१५॥

(म. भारत वन. अ. १५९)

अन्वयः—हे आर्य ! भगवान् धर्मनिश्चयं यथावत् मा
आह, एतत् मया यथाशक्ति यथान्यायं विधिवत् क्रियते ॥

अर्थ—हे आर्य ! आपने धर्मका निश्चय जैसा मुझे कहा
है, वह मैं यथाशक्ति और न्यायके अनुसार विधिके अनुसार
करता हूँ ।

पाठक इन श्लोकोंका अच्छी प्रकार अध्ययन करें और
संभव हुआ तो श्लोकोंको कंठ करें ।

संधि किये हुए वाक्य ।

हे पार्थ ! अनृते भावं न कुरुपे ? कच्चिद्धर्मे प्रवर्त-
से ? ते च मातापित्रोर्धृत्तिः कच्चिन्न सीदति ? कच्चित्ते
सर्वे गुरवो वृद्धा वैयाश्च पूजिताः ? हे पार्थ ! पापेषु
कर्मसु कच्चिद्भावं न कुरुपे । हे कुरुश्रेष्ठ ! सुकृतं प्रति-
कर्तुं च दुष्कृतं हातुं च कच्चिद्यथान्यायं जानासि न
विकल्थसे ? त्वया यथाहं मानिताः साधवः कच्चिन्न-
न्दन्ति ? वनेषु वसन्नपि धर्ममेवानुवर्तसे ? हे पार्थ !
त्वदाचारेधोम्यः कच्चिन्न परितप्यते ?

पाठ २०

सुमन्त्रस्य-प्रत्यागमनम् ।

अथ दुर्मनाः अनुज्ञातः सुमन्त्रः हयोत्तमान् योजे-
यित्वा अयोध्यां नगरीं प्रत्यावर्तत । ततः द्वितीये
अहनि सायाह्नसमये अयोध्यां समनुप्राप्य सः
सारथिः निरानन्दां तां नगरीं ददर्श । सः शोकाकुल
परमदुर्मनाः सुमन्त्रः तां निःशब्दां शून्यां दृष्ट्वा
चिन्तयामास । कञ्चित् रामवियोगसंतापेन सगजाः
साश्वा सजना सजनाधिपा पुरी शोकाग्निना तु न
दग्धा ? इति चिन्तापरः सूतः शीघ्रयात्रिभिः वाजि-
भिः नगरद्वारं आसाद्य त्वरितः प्रविवेश । शतशोऽथ

सुमन्त्रका वापस आना ।

इसके बाद दुःखित मनवाला सुमन्त्र उत्तम घोड़ोंको रथमें
जोड़कर अयोध्या नगरीको वापस लौट पड़ा । अब दूसरे दिन
सायंकालके समय अयोध्या पहुँचकर उस सारथिने आनन्द
रहित नगरीको देखा । वह शोकसे युक्त अत्यन्त दुःखित
मनवाला सुमन्त्र उस नगरीको शब्दरहित शून्य देखकर
सोचने लगा । क्या कहीं रामके वियोगके संतापसे हाथियों,
घोड़ों, आदमियों और मनुष्योंके स्वामी-राजासहित नगरी
शोकरूपी अग्निसे जल तो नहीं गई ? इस प्रकार चिन्तामग्न
सूत शीघ्र चलनेवाले घोड़ोंसे नगरके दरवाजेको प्राप्त करके

सहस्रशश्च सूतं अभिधावन्तः नराः क्व रामः क्व
 रामः इति पप्रच्छुः । राघवं गङ्गापारं विसृज्य, धार्मिकेण
 महात्मना अनुज्ञातः अहं निवृत्तोऽस्मीति तान् पौरान्
 निजगाद । वृत्तान्तं अमुं विज्ञाय चाप्पपूर्णमुखाः
 नराः अहो धिक् इति निश्चस्य हा राम इति विचुक्रुशुः ।
 सः पिहिताननः सुमन्त्रः राजमार्गमध्येन यत्र राजा
 दशरथः आसीत् तदेव गृहं उपययौ । सः रथात्
 शीघ्रं अवतीर्य राजवेश्म च प्रविश्य महाजनसमा-
 कुलाः सप्तकक्ष्याः अभिचक्राम । स अष्टमीं कक्ष्यां
 प्रविश्य आतुरं दीनं पुत्रशोकपरिद्वूनं राजानं पाण्डुरेव

उसमे शीघ्रतासे प्रविष्ट हुआ । सैकड़ों और हजारों सूतकी
 तरफ दोड़ते हुए मनुष्य राम कहाँ है ? राम कहाँ है ? इस
 प्रकार पूछने लगे । रामको गङ्गाके परले पार छोड़कर उस
 धर्मात्मा महात्मासे आज्ञा पाया हुआ मैं लौट आया हूँ, इस
 प्रकार उन नगर-निवासियोंको बोला । उस समाचारको
 जानकर आंसुओंसे भरे हुए मुखवाले मनुष्य 'अहो धिक्कार
 है' इस प्रकार लम्बे लम्बे साम लेते हुए 'हा राम' कहते हुए
 फूट फूट कर रोने लगे । वह मुखको ढाँपे हुए सुमन्त्र राज-
 मार्गके बीचसे जहाँ राजा दशरथ था उसी घरको गया ।
 वह रथसे जल्दी उतरकर राजगृहमें प्रवेश कर बहुत मनु-
 ष्योंमे भरी हुई सात कक्षाएँ पार गया । उसने आठवीं

गृहं अपश्यत् । तं आसीनं राजानं अभिगम्य
 अभिवाद्य च सुमन्त्रः यथोक्तं रामवचनं प्रत्यवेदयत् ।
 स विद्रुतमानसः राजा तूष्णीं एव तच्छ्रुत्वा राम-
 शोकाभिपीडितः सन् मोहं उपगतः । मूर्च्छिते
 पृथिवीपतौ अन्तःपुरं आविष्टम्, बाहू उच्छ्रित्य च
 शुक्रोश । तदा सुमित्रया सह कौसल्या पतितं पतिं
 उत्थापयामास वचनं च इदं अब्रवीत् । हे महाभाग
 वनवासात् अनुप्राप्तं इमं दूतं कस्मात् न प्रतिभाषसे ?
 देव ! यस्याः भयात् सारथिं रामं न अनुपृच्छसि सा
 कैकेयी इह न तिष्ठति, तस्मात् विभ्रब्धं प्रतिभाष्य-

कक्षामें प्रवेश करके दुःखित, दीन, पुत्रशोकसे अत्यन्त
 खिन्न राजाको सफेद धरमें देखा । उस बैठे हुए राजाके
 पास जाकर अभिवादन करके सुमन्त्र, जैसा कहा था
 वैसा रामका वचन निवेदन करने लगा । वह अस्थिर
 चित्तवाला राजा चुपकरके उसे सुनकर रामशोकसे अत्यन्त
 पीडित हुआ हुआ मूर्च्छित हो गया । राजाके मूर्च्छित हो
 जानेपर अन्तःपुर अत्यन्त दुःखित हुआ । और हाथ उपरकी
 उठा उठाकर जोर जोरसे रोने लगा । तब सुमित्राके साथ
 कौसल्या गिरे हुए पतिको उठाने लगी और यह वचन
 बोली । हे महाभाग्यवान् वनसे वापिस आए हुए इस दूतको
 क्यों जवाब नहीं देता ? हे देव जिसके मयके मारे तू सारथिके

ताम् । मुहूर्तेन प्रतिबुद्धः सः शोकोपहतचेतनः राजा
दशरथः रामे वनं प्रजाजिते वर्षीं रात्रिं चिन्तां अभ्य-
पद्यत । स अर्धरात्रे स्वकृतं दुष्कृतं अस्मरत् ।

चित्रकूट भरतागमनम् ।

पितुः आज्ञां परिपालयतः वनं प्रयातस्य रामस्य
विरहेन भरतः नितरां चिन्विदे । तातस्य अन्त्येष्टि-
क्रियां संपादयित्वा प्रजाजनैः अवबोध्यमानः अपि
राज्यासनं सः न जग्राह । रामं वनात् हठात् प्रत्यवर्त-
नाय कृतनिश्चयः सद्यः एव प्रचंचाल । तं गच्छन्तं अव-

साथ रामके विषयमें बात नहीं करता, वह कैकेयी यहाँपर
नहीं है । अतः निःशंक होकर बातचीत करो । थोड़ी देरमें
संज्ञाको प्राप्त हुआ हुआ, शोकसे जिसकी चेतनता नष्ट हो
गई है ऐसा राजा दशरथ रामके वनमें चले जानेके बाद छठी
रातको चिन्ताको प्राप्त हुआ । उसने अर्धरातमें अपना किया
हुआ दुष्कर्म स्मरण किया ।

चित्रकूटमें भरतका आना ।

पिताभी, आज्ञाका पालन करते हुए वनमें जाते हुए
रामके वियोगसे भरत अत्यन्त दुःखी हुआ । पिताकी
मरनेके बादकी क्रियाको करके प्रजाके मनुष्योंसे समझाया
जानेपर भी उसने राज्यासनको ग्रहण नहीं किया । रामको
वनसे बलपूर्वक लौटा लानेके लिए किए हुए निश्चयवाला

लोक्य सर्वे अपि नगरवासिनः अनुययुः । ग्रामात् ग्रामं, नगरात् नगरं, वनात् वनं, आश्रमात् आश्रमं पर्यटन्तः विदितरामवृत्तान्तः कथमपि चित्रकूटगिरिं अनुप्रापुः । लक्ष्मणः तु ससैन्यं आयान्तं भरतं विलोक्य संदेहपरवशेन मनसा रामं अवोचत्, नूनं अयं भरतः अस्मान् अरण्ये प्राप्तान् निःसहायान् मन्यमानः जिघांसया समायातः अस्ति, दर्शनोत्सुकः चेत् किमर्थं न आयातः एकाकी ? किं आसीत् इह सैन्यस्य प्रयोजनमिति ?

शीघ्रही चल पडा । उसे जाते हुए देखकर सब नगरवासी उसके पीछे चल पड़े । एक गांवसे दूसरे गांवमें, एक शहरसे दूसरे शहरमें, एक जंगलसे दूसरे जंगलमें, एक आश्रमसे दूसरे आश्रममें, भटकते हुए रामका वृत्तान्त जानते हुए चित्रकूट पर्वतको किसी प्रकार प्राप्त हुए । लक्ष्मण सेनाके साथ आते हुए भरतको देखकर संदेह-पूर्ण मनसे रामको कहने लगा, कि अवश्य भरत जंगलमें आए हुए हमको निःसहाय समझता हुआ भारनेकी इच्छासे आया है । यदि दर्शनकी इच्छा होती तो अकेला क्यों न आता ? यहां सेनाकी क्या जरूरत थी ?

अंक ११

संस्कृत-पाठ-माला ।

(संस्कृत-भाषाका अध्ययन करनेका सुगम उपाय)

एकादशो भागः

लेखक

पं श्रीपाद दामोदर सातवळेकर
स्वाध्याय-मंडल, पारडी, (जि० सुरत)

सप्तम धारा

संवत् २००८, माघे १०७५, सन १९९२

सर्वनामोंके रूप

इस पुस्तकमें नपुंसकलिङ्गी हलन्त नामोंके रूप, संख्या-वाचक शब्दोंके रूप, तथा सर्वनामोंके रूप बनानेका सुगम उपाय बताया है। पाठक यदि इसका उत्तम अध्ययन करेंगे, तो उनको संपूर्ण “सर्वनामों” के रूप बनाना सुगमतासे आ सकता है।

इस समयतक पाठकोंको संधिविचार, तथा पुल्लिङ्ग, स्त्रीलिङ्ग, नपुंसकलिङ्गी नामों और सर्वनामोंके रूपोंके साथ अच्छी प्रकार परिचय हो चुका है। अब अगले पुस्तकमें समासोंका परिचय करा देंगे।

स्वाध्याय—मंडल, ‘आनंदाश्रम’ पारटी (जि. मुरत)	} लेखक पं. श्रीपाद दामोदर सातवळेकर

संस्कृत-पाठ-माला ।

एकादश भाग ।

पाठ १

अब इस पाठमें व्यंजनान्त नपुंसकलिङ्गी शब्दोंके रूप बताये जाते हैं—

जकारान्तो नपुंसकलिङ्गः 'असृज्' शब्दः ।

१ असृक्, असृग्	असृजी	असृजि
सं० " "	"	"
२ " "	"	"
३ असृजा, अस्ना	असृग्भ्याम्, असभ्याम्	असृग्भिः, असभिः
४ असृजे, अस्ने	असृग्भ्याम्, असभ्याम्	असृग्भ्यः, असभ्यः
५ असृजः, अस्नः	असृग्भ्याम्, असभ्याम्	असृग्भ्यः, असभ्यः

४ जगते	जगद्भ्याम्	जगद्भ्यः
५ जगतः	”	”
६ ”	जगतोः	जगताम्
७ जगति	”	जगत्सु

इस प्रकार तकारान्त नपुंसकलिङ्ग शब्दोंके रूप होते हैं ।

१ जगतां पतये नमः = जगतोंके स्वामीके लिये नमस्कार ।

२ जगति सर्वे प्राणिनः उत्पद्यन्ते विलीयन्ते च ।

जगत्में सब प्राणी उत्पन्न होते हैं और लय होते हैं ।

३ जगतः आदिकारणं किं अस्ति ? = जगतका आदि कारण क्या है

नकारान्तो नपुंसकलिङ्गो ' ब्रह्मन् ' शब्दः ।

१ ब्रह्म   ब्रह्मणी   ब्रह्माणि

सं० हे ब्रह्म, हे ब्रह्मन्,   ”

२ ब्रह्म   ”   ”

३ ब्रह्मणा   ब्रह्मभ्याम्   ब्रह्मभिः

४ ब्रह्मणे   ”   ब्रह्मभ्यः

५ ब्रह्मणः   ”   ”

६ ”   ब्रह्मणोः   ब्रह्मणाम्

७ ब्रह्मणि   ”   ब्रह्मसु

इसी प्रकार निम्नलिखित शब्दोंके रूप होते हैं—

वर्मन्-- कवच	सद्मन्-- घर
शर्मन्-- नाम	पर्वन्-- पर्व
कर्मन्-- कार्य	भस्मन्-- भस्म
वेश्मन्-- घर	जन्मन्-- जन्म
वर्त्मन्-- मार्ग	लक्ष्मन्-- चिह्न

१ त्वया अथ किं कर्म कृतम् ?--तूने आज क्या काम किया ?

२ जन्मना शुद्धः भवति परन्तु संस्कारैः द्विजः उच्यते-
जन्मसे शुद्ध होता है, परन्तु संस्कारोंसे द्विज कहलाता है ।

३ नरः पुण्येन कर्मणा सद्गतिं प्राप्नोति-मनुष्य पुण्य
कर्मसे सद्गति प्राप्त करता है ।

नकारान्तो नपुंसकलिङ्गो ' अहन् ' शब्दः ।

१ अहः	अही, अहनी	अहानि
सं०,	" "	"
२ "	" "	"
३ अह्ना	अहोभ्याम्	अहोभिः
४ अह्ने	अहोभ्याम्	अहोभ्यः
५ अह्नः	"	"

२ अहः   अहोः   अहाम्

७ अहि, अहनि   अहःसु

१ अहनि अहानि मनुष्येण शोभनं कर्म एव कर्तव्यम्— प्रतिदिन मनुष्यको उत्तम कर्म करना चाहिये ।

२ दशभिः अहोभिः अहं तत्र गमिष्यामि-दस दिनों से मैं वहां जाऊंगा ।

३ संवत्सरस्य कति अहानि भवन्ति ?- वर्षके कितने दिन होते हैं ?

४ त्रीणि शतानि पट्टिः च अहानि संवत्सरस्य भवन्ति--तीन सौ साठ दिन वर्षके होते हैं ।

सांघि किये हुए वाक्य

अहन्यहनि मनुष्येण शोभनं कर्मव कर्तव्यम् ।
कर्तव्यमेव शोभनं कर्म मनुष्येणाहन्यहनि । दश-
भिरहोभिरहं तत्र गमिष्यामि । गमिष्याम्यहं तत्रा-
होभिर्दशभिः । तत्राहमहोभिर्दशभिर्गमिष्यामि ।
संवत्सरस्य कत्यहानि भवन्ति ? कति भवन्त्यहानि
संवत्सरस्य ? त्रीणि च शतानि पट्टिश्चाहानि भवन्ति
संवत्सरस्य । संवत्सरस्याहानि भवन्ति त्रीणि शतानि
पाट्टिश्च । जगत आदिकारणं किमस्ति ? किमस्त्यादि-
कारणं जगतः ? जगतां पतये नमः । नमो जगतां
पतये ।

पाठ २

पूर्व पुस्तकमें दिये हुए पन्द्रह श्लोकोंका सरल संस्कृत इस पाठमें दिया जाता है। इस पाठमें इसका अच्छी प्रकार अध्ययन पाठक करें—

वैशम्पायन उवाच—युधिष्ठिरस्तं तपसा दग्ध-
किल्बिषमासाद्य प्रीतो नामसंकीर्तयन् शिरसाऽभ्य-
वादयत् ।

ततः कृष्णा च भीमश्च सुतपस्विनौ यमौ च
शिरोभी राजर्षिं प्राप्य परिवार्योपतस्थिरे ।

तथैव पाण्डवानां पुरोहितो धर्मज्ञो धौम्यो यथा-
न्याय तं संशितव्रतमृपिमुपाक्रान्तः ।

स धर्मज्ञो मुनिर्दिव्येन चक्षुषा पाण्डोः पुत्रान्
कुरुश्रेष्ठानन्वजानात् । आस्पतामिति चाब्रवीत् ।

महातपा भ्रातृभिः सहासीनं कुरूणामृपभं पार्थ
पूजयित्वाऽनामयं पर्यष्टच्छत् ।

हे पार्थ ! अनृते भावं न कुरुपे ? कच्चिद्धर्मं प्रवर्त्तसे ?
ते च मातापित्रोर्वृत्तिः कच्चिन्न सीदति ?

कच्चित्ते सर्वे गुरवो वृद्धा धैर्याश्च पूजिताः ? हे
पार्थ ! पापेषु कर्मसु कच्चिद्भावं न कुरुपे ?

हे कुरुश्रेष्ठ ! सुकृतं प्रतिकर्तुं दुष्कृतं हातुं च

कचिद्यथान्यायं, जानासि ? न विकल्पसे ?

त्वया यथाहं मानिताः साधवः कचिन्नन्दन्ति ?
वनेषु वसन्नपि धर्ममेवानुवर्तसे ?

हे पार्थ ! त्वदाचारैर्धौम्यः कचिन्न परिनप्यने ?
दानधर्मतपःशौचैराजंघेन तितिक्षया त्वं वर्तसे किम् ?

हे पार्थ ! पितृपैतामहं वृत्तं कचिदनुवर्तसे ? हे
पाण्डव ! राजर्षियातेन पथा कचिद्वृच्छसि ?

स्वे स्वे कुले पुत्रे वा पुनः नमरि जाते पितृलोकस्थाः
पितरः शोचन्ति च ह्रमन्ति च किल ?

तस्य दुष्कृतेऽस्माभिः किं संप्राप्तव्यं भविष्यति ?
अस्य च सुकृतेऽस्माभिः शोभनं किं प्राप्तव्यमिति ?

हे पार्थ ! पिता माता तथैवाग्निर्गुरुश्च पञ्चम
आत्मैने यस्य पूजितास्तस्योभौ लोको जितौ ।

हे आर्य ! भगवान् धर्मनिश्चयं यथावन्माऽऽह ।
एतन्मया यथाशक्ति यथान्यायं विधिवत्क्रियते ॥

पाठक इस पाठका अभ्यास उत्तम करें। पूर्व पुस्तकमें
श्लोक आ चुके हैं, उनका अर्थ भी आ चुका है। यदि वे पाठ
हो गये हैं और उपस्थित हैं तो पाठकोंको इसमें कोई कठिनता
नहीं होनी चाहिये। इस पाठसे एक प्रकारसे पाठकोंकी
परीक्षा भी हो जाती है कि पहिले पाठ ठीक हुए हैं या नहीं ?
अस्तु। अब इस पाठमें कुछ समास बताना है—

- १ दग्धकिल्बिषः-दग्धं किल्बिषं येन (जिसने पाप जला दिया है)
- २ धर्मज्ञः-धर्मं जानाति इति (धर्म जाननेवाला)
- ३ यथान्यायं-न्यायं अनतिक्रम्य (न्यायको न छोड़ते हुए)
- ४ संशितव्रतः-सांशितं व्रतं यस्य (व्रती)
- ५ कुरुश्रेष्ठः-कुरुषु श्रेष्ठः (कुरुओंमें श्रेष्ठ)
- ६ महातपाः-महत् तपः यस्य (बड़े तपवाला)
- ७ अनामयः-न विद्यते आमयः रोगः यस्य (नीरो-गता)
- ८ अनृतं-न ऋतं (असत्य)
- ९ मातापितरौ-माता च पिता च (माता और पिता)
- १० त्वदाचारः-तव आचारः (तेरा वर्तव)
- ११ दानधर्मतपःशौचं—दानं च धर्मः च तपः च शौचं च (दान, धर्म, तप और शौच)
- १२ पितृपैतामहं-पितृपितामहानां इदं (पिता-पितामहोंके संबंधी)
- १३ राजर्षियातः-राजर्षिभिः यातः (राजर्षि जिससे गये)
- १४ पितृलोकस्थः-पितृलोके तिष्ठति (पितृलोकमें रहनेवाला)

पाठ ३

नकारान्त नामोंके 'नामन्' (नाम) शब्दके रूप इस प्रकार होते हैं ।

नकारान्तो नपुंसकलिङ्गो 'नामन्' शब्दः ।

१ नाम	नामनी, नाम्नी	नामानि
सं नामन्, नाम	" "	"
२ नाम	" "	"
३ नाम्ना	नामभ्याम्	नामभिः
४ नाम्ने	"	नामभ्यः
५ नाम्नः	"	"
६ " .	नाम्नोः	नाम्नाम्
७ नाम्नि, नामनि	"	नामसु

इसी प्रकार निम्नलिखित शब्दोंके रूप होते हैं—

व्योमन् = आकाश	धामन् = स्थान, घर
लोमन् = बाल, केश	सामन् = सामवेदका मंत्र
हेमन् = सुवर्ण	

१ अग्नौ हेम्नः शुद्धिः भवति-अग्निमें सोनेकी शुद्धता होती है ।

२ व्योम्नि वायुः संचरति-आकाशमें वायु संचार करता है ।

३ स पण्डितः साम्नः गायने प्रवीणः-वह पंडित सामके गानमें प्रवीण है ।

४ हेम्ना सह मौक्तिकं अपि देहि-सोनेके साथ मोती भी दे ।

(स) पकारान्तो नपुंसकलिङ्गो 'धनुष् (स्)' शब्दः ।

१ धनुः	धनुषी	धनुषि
सं० "	"	"
२ "	"	"
३ धनुषा	धनुर्भ्याम्	धनुर्भिः
४ धनुषे	"	धनुर्भ्यः
५ धनुषः	"	"
६ "	धनुषोः	धनुषाम्
७ धनुषि	"	धनुष्यु, धनुःपु

इसी रीतिसे निम्नलिखित शब्दोंके रूप हैं । यहाँ यह स्मरण रहे कि यहाँ स् अथवा प् अंतवाले शब्दोंके रूपोंकी समानता ही है ।

यजुस् = यजुर्वेद मंत्र	यधुस् = आंग
यषुस् = शरीर	हविस् = हविर्द्रव्य
जनुस् = जन्म	आयुस् = आयुष्य

१ यधुर्भ्यां प्राणिनः पटयन्ति-(दां) आंगोंमें प्राणी देखते हैं ।

२ हविषा अग्निं यर्धय हविर्द्रव्यसे अग्निको पटा ।

३ आयुषे वर्चसे बलाय च यतस्व-आयु, तेज और बलके लिये यत्न कर ।

४ यजुषां विज्ञानेन नरः कर्ममार्गस्य ज्ञाता भवति-
यजुर्वेद-मंत्रोंके ज्ञानसे मनुष्य कर्ममार्गका ज्ञाता होता है ।

सकारान्तो नपुंसकलिङ्गः 'पयस्' शब्दः ।

१ पयः	पयसी	पयांसि
सं० "	"	"
२ "	"	"
३ पयसा	पयोभ्याम्	पयोभिः
४ पयसे	"	पयोभ्यः
५ पयसः	"	पयोभ्यः
६ "	पयसोः	पयसाम्
७ पयसि	"	पयस्य, पयसु

इसी प्रकार निम्नलिखित शब्दोंके रूप होते हैं—

वासस् = वस्त्र, कपड़ा	शिरस् = शिर
यशस् = यश	रहस् = एकान्तवास
ओजस् = शारीरिक बल	अम्भस् = जल
मनस् = मन	चेतस् = चित्त
रक्षस् = राक्षस	एनस् = पाप
यादस् = जलचर प्राणी	अहस् = पाप
छन्दस् = वेद	सदस् = समा

- १ स वाससा शरीरं आच्छादयति--वह वस्त्रसे शरीर
आच्छादित करता है ।
- २ यशसा तेजसा च वर्धस्व--यश और तेजसे बढ़ ।
- ३ तव शरीरस्य ओजः इदानीं कुत्र अस्ति ?--तेरे
शरीरकी शक्ति अब कहां है ?
- ४ मनः सत्येन शुध्यति--मन सत्यसे शुद्ध होता है ।
- ५ रक्षसां पतिः रावणः आसीत्--राक्षसोंका राजा
रावण था ।
- ६ यादांसि जलजन्तवः भवन्ति--जलके प्राणी जल-
जन्तु होते हैं ।
- ७ ब्राह्मणेन छन्दसां अध्ययनं कर्तव्यम्--ब्राह्मणने
वेदोंका अध्ययन करना चाहिये ।
- ८ शिरसा इदानीं यत् धारयासि तत् शुष्कं एव
काष्ठं अस्ति-- शिरसे अब तू जिसको धारण करता है,
वह सूखाही काष्ठ है ।
- ९ ती रहसि किमपि वदतः-- वे (दो) एकान्तमें
कुछ भी बोलते हैं ।
- १० अम्भसां निधिः समुद्रः भवति--जलका खजाना
समुद्र है ।
- ११ चेतसा नरः चिन्तनं करोति--चित्तसे मनुष्य चिंतन
करता है ।

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ दशरथः सवाष्पं अतिनिःश्वस्य पुनः सुमन्त्रं
 आह—हे सूत ! चतुर्विधबला चमूः क्षिप्रं प्रतिवि-
 धायतां रामस्य अनुयात्रार्थं इति । २ तत् श्रुत्वा
 रामः उवाच- त्यक्तभोगसंगस्य वने वन्येन जीवतः
 मे किं कार्यं अनुयात्रेण ? चौराणि एव अनुयन्तु मे ।
 खनित्रं सप्रानयत, गच्छत इति । ३ निर्लज्जा कैकेयी
 स्वयं चौराणि आहूत्स्य रामं परिधत्स्व इति प्रोवाच ।
 सः अपि, अवक्षिप्य सूक्ष्मवस्त्रं मुनिवस्त्राणि आधार-
 यत् । तथा च लक्ष्मणः ।

भाषा-वाक्य ।

१ दशरथ आंसुओंसे भरकर बड़ा श्वास छोड़कर फिर
 सुमन्त्रसे बोले- हे सूत ! चतुर्विध सेना शीघ्र तैयार कर रामके
 जानेके लिये । २ यह सुनकर राम बोले-भोग-संगको छाड़-
 कर वनमें उत्पन्न हुए पदार्थोंसे जीवित रहनेवाले मेरे लिये
 क्या करना है ? साथ जानेवालोंसे बल्कलही मेरे साथ जायें ।
 कुदर लाओ, जाओ । ३ निर्लज्ज कैकेयी स्वयं बल्कल
 लाकर रामसे ' पहनो ' करके बोली । वह भी, फेंककर
 वारीक वस्त्र, मुनियोंके वस्त्रोंको धारण करने लगा ।
 वैसाही लक्ष्मणने किया ।

संस्कृत-वाक्यानि ।

सीता कौशेयवासिनी लज्जिता तस्थौ । ततः
 एकं चीरं आदाय पाणिना कंठे कृत्वा धर्मज्ञा भर्तारं
 अपृच्छत् । कथं नु यध्नाति चीरं इति । ४ रामं स्वयं
 सीतायाः चीरं यध्नन्तं प्रेक्ष्य अन्तःपुरचराः नार्यः
 नेत्रजं वारि मुमुचुः । ऊचुश्च रामम् । इयं कल्याणी
 सीता तापसवत् वने वस्तुं नार्हति । पुत्र ! नः याचनां
 शृणु । तिष्ठतु अत्रैव सीता । सबाष्पः तु गुरुः वसिष्ठः
 सीतां निवार्य कैकेयीं अभवीत् । ५ न गन्तव्यं वने
 देव्या सीतया ।

भाषा वाक्य ।

सीता रेशमी वस्त्र पहिनी हुई लज्जित होकर ठहरी । वहाँसे
 एक बलकल हाथसे उठाकर कंठमें धरके धर्म जाननेवाली
 अपने पतिसे पूछने लगी कि कैसे भला बांधते हैं बलकल ? ४
 राम स्वयं सीताका बलकल बांध रहा है यह देखकर अंतःपुर-
 निवासिनी स्त्रियाँ नेत्रके आंसु बहाने लगीं । बोलीं और रामको ।
 यह कल्याणी सीता तापसोंके समान वनमें रहने योग्य नहीं
 है । हे पुत्र ! हमारी प्रार्थना सुन । रहे यहाँही सीता । आंसु
 ओसे भरा हुआ गुरु वसिष्ठ सीताका निवारण कर कैकेयीमें
 बोला । ५ नहीं जाना चाहिए वनको सीता देवीने ।

संस्कृत वाक्यानि ।

६ सर्वेषां दारसग्रहवर्तिनां आत्मा हि दाराः । अतः
इयं रामस्य आत्मा सीता अत्र मेदिनीं पालयिष्यति ।
अथ च यदि वैदेही वनं यास्यति वय अपि तां
अनुयास्यामः । ततः त्वं एका दुर्वृत्ता शाधि शून्यां
वसुधाम् । न तत् भविता राष्ट्रं यत्र रामः भूपतिः
न । वनं एव राष्ट्रं भविता यत्र रामः निवत्स्यति ।
अतः व्यपनीय चीर स्नुपायै उत्तमानि आभरणानि
चस्त्राणि च देहि । राजा दशरथः कैकेयीं अग्रवीत्-
सत्यं वसिष्ठः गुरु, आह । हे अधमे ! वैदेह्याः कः
अपराधः त्वया दृष्टः ।

भाषा-वाक्य ।

सन कुटुम्बियोंका आत्मा धर्मपत्नी है । इसलिये यह
रामकी आत्मा सीता यहां भूमिका पालन करेगी । अब यदि
सीता वनको जावेगी तो हम भी उसके पीछे जायेंगे । पश्चात्
तू अकेली दुराचारिणी शासन कर शून्य पृथ्वीका । नहीं
यह होगा राष्ट्र जहां राम राजा नहीं है । वनही राष्ट्र होगा
जहां राम रहेगा । इसलिये बल्कल हटाकर बहुके लिये
उत्तम आभूषण और वस्त्र दो । राजा दशरथ कैकेयीसे बोले-
सत्य वसिष्ठ गुरुने कहा । हे नीचे ! सीताका कौनसा अपराध
तूने देखा ?

संस्कृत-वाक्यानि ।

७ एवं ब्रुवन्तं पितरं रामः अब्रवीत् । सिद्धः
अस्मि वनवासाय इति । मुनिवेषधरं रामं समीक्ष्य
सह भार्याभिः राजा विगतचेतनः बभूव । मूर्च्छतां
तु संज्ञां प्रतिलभ्य सुमन्त्रं अब्रवीत्-त्वं हयोत्तमैः
रथं संयोज्य आयाहि । प्रापय महाभागं रामं इतः
जनपदात् परम् । ८ राज्ञः वचनं आदाय सुमन्त्रः
शीघ्रं रथं योजयित्वा तत्र आगतः । सीतारामलक्ष्म-
णाः राजानं प्रदक्षिणीचक्रुः । रामः जननीं च अभ्य-
वादयत् । लक्ष्मणः सुमित्रायाः चरणी जग्राह ।

भाषा-वाक्य ।

७ ऐसा बोलनेपर पितासे रामने कहा--कि वनवासके
लिये मैं सिद्ध हूँ । मुनिका वेष धारण किये हुए रामको
देखकर स्त्रियोंके साथ राजा मूर्छित हुआ । घड़ीभरके पश्चात्
जागृत होकर सुमन्त्रसे बोला--तुम उत्तम घोड़े रथको जोड़कर
आओ । पहुँचाओ महाभाग्यवान् रामको इस राज्यसे
बाहर । ८ राजाका भाषण लेकर सुमन्त्र शीघ्र रथ जोड़कर
वहाँ आया । सीता, राम और लक्ष्मणने राजाको प्रदक्षिणा
की । रामने माताको प्रणाम किया । लक्ष्मणने सुमित्राके
चरण पकड़े ।

पाठ ५

अब इस पाठमें संख्यावाचक कुछ शब्दोंके रूप बताते हैं—

रेकान्तः पुल्लिङ्गः बहुवचनः 'चतुर्' शब्दः ।

१ चत्वारः

सं० ”

२ चतुरः

३ चतुर्भिः

४ चतुर्भ्यः

५ चतुर्णाम्

७ चतुर्षु

इस शब्दका अर्थ “चार” ऐसा होनेसे इसका एकवचन और द्विवचन नहीं होता । परन्तु इसके बहुवचनके ही रूप होते हैं ।

१ चत्वारः मनुष्याः तत्र गताः-चार मनुष्य वहा गये ।

२ चतुर्भिः अश्वैः एष रथः अत्र आनीयते-चार घोड़ोंद्वारा यह रथ वहा लाया जाता है ।

३ चतुर्भ्यः ब्राह्मणेभ्यः धनं देहि-चार ब्राह्मणोंको धन दे ।

४ चतुर्णां विप्राणां एष आश्रमः— चार ब्राह्मणोंका यह आश्रम है ।

५ सदसि सर्वे सभासदाः आगताः— सभामें सब सभासद आगये हैं ।

इसी शब्दके स्त्रीलिंगमें रूप देखिये—

रेफान्तः स्त्रीलिंगः बहुवचनः 'चतुर्' शब्दः ।

१	चतस्रः
सं०	"
२	"
३	चतसृभिः
४	चतसृभ्यः
५	"
६	चतसृणाम्
७	चतसृषु

१ चतसृषु पाठशालासु विद्यार्थिनः पठन्ति-- चार पाठशालाओंमें विद्यार्थी पढ़ते हैं ।

२ चतस्रः स्त्रियः तत्र अधुना सन्ति--चार स्त्रियाँ अब वहाँ हैं ।

३ चतसृभिः कुमारिकाभिः पुष्पमाला निर्मायते-- चार कुमारिकाओंद्वारा फूलोंकी माला निर्माण की जाती है ।

४ चतसृभ्यः देवताभ्यः अर्घ्यं यच्छ - चार देवता-
ओंके लिये पूजासाहित्य दो ।

५ चतृसृणां युवतीनां एष गमनमार्गः-चार स्त्रियांका
यह जानेका मार्ग है ।

उसी शब्दके नपुंसकलिङ्गमें रूप देखिये—

रेफान्तो नपुंसकलिङ्गः बहुवचनः 'चतुर्' शब्दः ।

१ चत्वारि

सं० ”

२ ”

३ चतुर्भिः

४ चतुर्भ्यः

५ ”

६ चतुर्णाम्

७ चतुर्षु

१ मम चत्वारि मित्राणि सन्ति- मेरे चार मित्र हैं ।

२ चतुर्भिः फलैः त्वं किं करोषि ?- चार फलोंसे तू
क्या करता है ।

सूचना— 'चतुर्' शब्दके तीनों 'लिङ्गोंमें' ये रूप हैं ।

पुलिङ्ग शब्दके साथ पुलिङ्ग तथा अन्य लिङ्गोंके शब्दोंके साथ
अन्य लिङ्गी रूप वर्तने चाहिये । पाठक इस पाठमें दिये वाक्योंसे
इस बातका अनुभव करें और वाक्य बनानेका अभ्यास बढ़ावें ।

अब संख्यावाचक ' पञ्चन् ' शब्दके रूप देखिये, यह शब्द तीनों लिंगोंमें समानही है—

नान्तः पुल्लिङ्गः बहुवचनः ' पञ्चन् ' शब्दः ।

१	पञ्च
सं०	"
२	"
३	पञ्चभिः
४	पञ्चभ्यः
५	"
६	पञ्चानाम्
७	पञ्चसु

इस प्रकार " नवन् (नौ), दशन् (दस) " इन शब्दोंके रूप होते हैं । पुल्लिङ्ग, स्त्रीलिङ्ग, नपुंसकलिङ्गमें इनके रूप समानही हैं—

१ पञ्च पुरुषाः अत्र आगताः = पांच पुरुष यहाँ आये हैं ।

२ पञ्च स्त्रियः तत्र न गताः = पांच स्त्रियाँ वहाँ नहीं गईं ।

३ पञ्च फलानि मया भक्षितानि = पांच फल मैंने खाये ।

४ न च फलानि स कुत्र नयति = नौ फल वह कहाँ ले जाता है ।

अब “अष्टन् (आठ)” शब्दके रूप देखिये—

नान्तः ‘ अष्टन् ’ शब्दो बहुवचनः

१	अष्ट,	अष्टौ
सं०	”	”
२	”	”
३	अष्टभिः	अष्टाभिः
४	अष्टभ्यः	अष्टाभ्यः
५	”	”
६	अष्टानाम्	अष्टानाम्
७	अष्टसु	अष्टासु

इसके कई विभक्तियोंमें दो दो रूप होते हैं । यह शब्द भी तीनों लिंगोंमें समानही है ।

१ अष्टौ बालकाः अत्र प्रीटन्ति = आठ बालक यहाँ खेलते हैं ।

२ अष्टानां कुमारिकाणां अद्य गानं भवति = आठ लड़कियोंका आज गायन होता है ।

३ अष्टसु पुस्तकेषु एषः श्लोकः दृश्यते = आठ पुस्तकोंमें यह श्लोक दिखाई देता है ।

पाठ ६

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ ततः सीता हृष्टा रथं आरूरोह । भर्तारं अनु-
गच्छन्त्यै सीतायै वासांसि आभरणानि च संख्याप-
यन् श्वशुरः दशरथः ददौ । भ्रातृभ्यां रामलक्ष्मणाभ्यां च
आयुधानि कवचानि च ददौ । सर्वान् तान् आ-
रूढान् वृद्धा सुमन्त्रः वायुवेगेन रथस्य अश्वान् अचोद-
यत् । २ स बालवृद्धा सा अयोध्यापुरी एतेन परितप्ता,
सर्वे जनाः रामं एव अभिदुद्रुवुः । सर्वे जनाः धाम्प-
पूर्णमुखाः पार्श्वतः पृष्ठतः च तस्थुः सुमन्त्रं ऊचुः च ।
वाजिनां रश्मीन् संयच्छ ।

भाषा-वाक्य ।

१ पश्चात् आनंदित सीता रथपर चढ़ी । पतिके साथ
जानेवाली सीताको वस्त्र और आभूषण गिनकर श्वशुर दशरथ-
ने दिये । भाई रामलक्ष्मणके लिये आयुध और कवच भी
देदिये । उन सबको रथपर चढ़े देखकर सुमन्त्रने वायु-वेगसे
रथके घोड़ोंको चलाया । २ बाल और वृद्धोंसहित वह अयो-
ध्या नगरी इससे दुःखी हुई । सब लोग रामकेही पास दाँडे ।
सब जन आंसुओंसे भरे मुखसे युक्त होकर पीछे और आगे
खड़े रहे और सुमन्त्रसे कहने लगे । घोड़ोंकी लगामें खींचो ।

संस्कृत-वाक्यानि ।

३ शनैः याहि । द्रक्ष्याम रामस्य मुखम् । आयसं नूनं हृदयं असंशयं राममातुः, यतः रामे वनं गते न भिद्यते । कृतकृत्या हि वैदेही । अनुगता रामं छाया इव पतिं, अहो लक्ष्मण ! सिद्धार्थः त्वं । यत् परिचरिष्यासि भ्रातरं रामम् । एवं वदन्तः आगतं बाष्पं सोढुं न शक्नुः । ४ राजा अपि स्त्रीभिः वृतः गृहात् बहिः आगतः अब्रवीत् च द्रक्ष्यामि पुत्रं इति रामः सूतं वदति 'याहि' इति । जनः वदति ' तिष्ठ ' इति । सूतः उभयं कर्तुं न अशकत् ।

भाषा-वाक्य ।

३ आहिस्ते जाओ । रामका मुख देखेंगे । लोहेका निश्चयसे हृदय संदेहरहित राममाताका है, जिससे राम वनमें जाते हुए छिन्नभिन्न हुआ नहीं । कृतकृत्य सीता है जो साथ गई राम-के छायाके समान पतिको । अहो लक्ष्मण ! तू कृतकृत्य है । जो सेवा करेगा भाई रामकी । इस प्रकार बोलते हुए आये हुए आंसु सहन न कर सके । ४ राजाभी स्त्रियोंसे घेरा हुआ घरसे बाहर आया और बोला कि पुत्रको देखूंगा । राम सूतसे बोलता है कि ' जाओ ' । लोग बोलते थे कि ' खड़ा रह । ' सारथी दोनों करनेमें समर्थ नहीं हुआ ।

संस्कृत-वाक्यानि ।

५ नृपतिः तु रामं गतं दृष्ट्वा दुःखेन भूमौ निपपात ।
 गते रामे सर्वे रुरुदुः । अमात्याः तु तदा
 तथा रुदन्तीं कौसल्यां दशरथं च तथाविधं दृष्ट्वा
 ऊचुः । न एनं अनुव्रजेत् दूरं, यं पुनः इच्छेत् शीघ्रं
 आयान्तं इति । निशम्य तद्वचः राजा सभार्यः
 व्यवस्थितः सुतं ईक्षमाणः । यावत् तु रजोरूपं अदृ-
 श्यत नैव तावत् आत्मचक्षुषी संजहार । ६ यदा तु
 भूमिपः रामस्य रजः अपि न अपश्यत्, तदा विपण्णः
 भूत्वा धरणीतले पपात । अथ मूर्च्छितं नराधिपं समु-
 त्थाप्य शोककर्षिता कौसल्या दशरथं सान्त्वयामास ।

भाषा-वाक्य ।

५ राजा रामको गया हुआ देख भूमिपर गिर गया ।
 राम जानेके पश्चात् सब रोने लगे । मंत्री तब वैसे रोती
 हुई कौसल्याको और दशरथको वैसे देखकर बोले । नहीं
 उसके पीछे दूरतक जाना, जिसके फिर शीघ्र आनेकी इच्छा
 हो । सुनकर वह भाषण राजा स्त्रियोंके साथ खड़ा रहा पुत्रको
 देखता हुआ । जबतक धूलिका रूप दिखाई देता था तबतक
 अपनी आंखें फिराई नहीं । ६ जब राजाको रामके रथकी
 धूलि भी न दिखाई दी तब खिन्न होकर भूमिपर गिरा ।
 पश्चात् मूर्छित राजाको उठाकर दुःखी कौसल्या दशरथकी
 सांत्वना करने लगी ।

संस्कृत-वाक्यानि ।

७ वसुधाधिपः सगद्गदं उवाच-राममातुः कौसल्या-
या गृह मां नयन्तु । नान्यत्र भविष्यति हृदयस्य
आरामः । पुत्रद्वयविहीनं स्तुपाया च वर्जितं भवनं
नष्टचन्द्रं इव अंवरं राजा अमन्यत । अर्धरात्रे च एवं
कौसल्यां अब्रवीत् । न पश्यामि त्वां । रामं एव अद्यापि
मे दृष्टिः अनुगता । नैव सा निवर्तते इति बहु वि-
ललाप । ८ रामः अपि रात्रिशेषेण महत् अन्तरं जगाम ।
नदीं उत्तीर्य दक्षिणां दिशं अभिमुखः प्रायात् ।
गोमतीं तीर्त्वा किञ्चिद् दूरं गत्वा दिव्यां गङ्गां ददर्श ।

भाषा-वाक्य ।

७ राजाने गद्गद होकर कहा कि रामकी माता
कौसल्याके घर मुझे ले जाय । नहीं दूसरे स्थानपर होगी
हृदयकी शांति । दो पुत्रोंसे रहित, बहुसे वर्जित घर चंद्र
नष्ट हुए आकाशके समान राजाने माना । आधी रातमें
ही कौसल्या बोला । नहीं देखता हूं तुझे । रामके ही अभी-
तक मेरी दृष्टि पीछे गई है । नहीं वह पीछे हटती ऐसा बहुत
रोने लगा । ८ राम भी शेष रात्रीसे बड़ी दूर गया । नदी उतर
कर दक्षिणदिशाकी ओर मुख कर चला । गोमतीको तैर-
कर किंचित् दूर जाकर दिव्य गंगाको देखा ।

संस्कृत-वाक्यानि ।

शृंगवेरपुरं आसाद्य रामः सूतं अब्रवीत् । अयं
अत्र महान् इंगुदीवृक्षः इह एव अद्य वसामहे ।

भाषा-वाक्य ।

शृंगवेर नगरको प्राप्त होकर राम सूतसे बोला । यह यहाँ
बड़ा इंगुदीवृक्ष है यहाँही आज रहेंगे ।

संधिः ।

१ श्वशुरः दशरथः ददौ—श्वशुरो दशरथो ददौ ।

२ च आयुधानि—वायुधानि ।

३ सुमन्त्रः वायुवेगेन—सुमन्त्रो वायुवेगेन ।

४ अयोध्यापुरी एतेन—अयोध्यापुर्येतेन ।

५ सर्वे जनाः रामं एव—सर्वे जना राममेव ।

६ सुमन्त्रं ऊचुः च—सुमन्त्रमूचुश्च ।

७ शनैः याहि—शनैर्याहि ।

८ राममातुः यतः वने—राममातुर्यतो वने ।

९ सिद्धार्थः त्वं—सिद्धार्थस्त्वं ।

१० स्त्रीभिः घृतः—स्त्रीभिर्वृतः ।

११ गृहात् वह्निः आगतः—गृहाद्वाहिरागतः

१२ अमात्याः तु तदा—अमात्यास्तु तदा ।

१३ भूमिपः रामस्य—भूमिपो रामस्य ।

पाठ ७

त्रिषु लिंगेषु समानो ' अस्मद् ' शब्दः ।

१ अहम्	आवाम्	वयम्
२ माम्, मा	,, नौ	अस्मान्, नः
३ मया	आवाभ्याम्	अस्माभिः
४ मह्यम्, मे	,, नो	अस्मभ्यम्, नः
५ मत्	,,	अस्मत्
६ मम, मे	आवयोः, नौ	अस्माकम्, नः
७ मयि	,,	अस्मासु

“ अस्मत् ” शब्दका अर्थ “ मैं ” है । इसके सातों विभक्तियोंके ये रूप हैं । इसका उपयोग पाठक करें—

१ अहं पठामि, आवां पठावः, वयं पठामः— मैं पढ़ता हूं, हम (दोनों) पढ़ते हैं, हम (सब) पढ़ते हैं ।

२ स मां फलं ददाति— वह मुझे फल देता है ।

३ स आवां पुष्पाणि न ददाति—वह हम (दोनों) को फूल नहीं देता ।

४ अस्मान् जलं देहि— हम (सब) को जल दो ।

५ एतत् अस्माकं नगरं— यह हमारा नगर है ।

६ अस्माभिः किं इदानीं कर्तव्यम्— हम (सब) ने क्या अब करना चाहिये ।

पाठक इसी प्रकार इन रूपोंका उपयोग करें। अब 'तू' अर्थवाले " युष्मत् " शब्दके रूप देखिये--

त्रिषु लिंगेषु समानो ' युष्मद् ' शब्दः ।

१ त्वम्	युवाम्	यूयम्
२ त्वाम्, त्वा	,, वाम्	युष्मान्, वः
३ त्वया	युवाभ्याम्	युष्माभिः
४ तुभ्यम्, ते	युवाभ्याम्, वाम्	युष्मभ्यम्, वः
५ त्वत्	,,	युष्मत्
६ तव, ते	युवयोः, वाम्	युष्माकम्, वः
७ त्वयि.	,,	युष्मासु

पाठक इन दोनों शब्दके रूपोंमें यह स्मरण रखें कि द्वितीया, चतुर्थी और पष्ठीके रूपोंमेंसे प्रत्येकके दो दो रूप हुए हैं ।

१ त्वं अत्र आगच्छ, युत्रां कुत्र गच्छथः, यूयं अत्र न आगच्छथ-तू यहां आ, तुम (दो) कहां जाते हो, तुम (सय) यहां नहीं आते ।

२ युष्माभिः किमर्थं एतत् पुस्तकं न पठितम् ?- तुम (सय) ने क्यों यह पुस्तक नहीं पढ़ा ?

३ युष्माकं आश्रमेषु श्वानः न सन्ति-आपके आश्रमों में कुत्ते नहीं हैं ।

४ त्वया अत्र न आगन्तव्यम्—तूने 'यहां' नहीं आना चाहिये ।

अब " वह " अर्थवाले " तद् " शब्दके रूप देखिये—
दकारान्तः पुल्लिङ्गः ' तद् ' शब्दः ।

१ सः	तौ	ते
२ तम्	"	तान्
३ तेन	ताभ्याम्	तैः
४ तस्मै	"	तेभ्यः
५ तस्मात्	"	"
६ तस्य	तयोः	तेषाम्
७ तस्मिन्	"	तेषु

१ सः गच्छति, तौ गच्छतः, ते गच्छन्ति—वह जाता है, वे (दो) जाते हैं, वे (सब) जाते हैं ।

२ तैः पुस्तकस्य पठनं कृतम्—उन्होंने पुस्तकका पढ़ना किया ।

३ तेषां मनसि इदानीं किं वर्तते ?—उन (सब) के मनमें अब क्या है ?

४ तस्मिन् त्वायि किं चीर्यं अस्ति ?—उस तुझमें कौनसा पराक्रम है ?

५ ताभ्यां हि द्वंदं सर्वं व्याप्तम्—उन दोनोंसे यह सब व्याप्त है ।

उसी “तद्” शब्दके स्त्रीलिङ्गमें रूप निम्नप्रकार होते हैं—

१ सा	ते	ताः
२ ताम्	”	”
३ तया	ताभ्याम्	ताभिः
४ तस्यै	”	ताभ्यः
५ तस्याः	”	”
६ तस्याः	तयोः	तासाम्
७ तस्याम्	”	तासु

यहां पाठक तुलना करके देखें कि ‘तत्’ शब्दके पुल्लिङ्ग के रूपोंमें और स्त्रीलिङ्गके रूपोंमें किस प्रकार भिन्नता है—

- १ सा युवती किं करोति- वह स्त्री क्या करती है ?
- २ ते कुमारिके किं कुरुनः-वे (दो) कुमारिकाएं क्या करती हैं ?
- ३ ताः स्त्रियः किं पठन्ति ?—वे मध स्त्रियां क्या पढ़ती हैं ?
- ४ तासु स्त्रीषु धैर्यं भवति- उन (मध) स्त्रियोंमें धैर्य होता है ।
- ५ तामां नारीणां नामानि कथय- उन (मध) स्त्रियोंके नाम कह ।
- ६ ताभिः एष मार्गः दर्शितः— उन्होंने यह मार्ग बताया है ।

७ तयो. रूपं वर्णनीयं अस्ति- उन (दो) का रूप
प्रशसनीय है ।

इसी ' तद् ' शब्दके नपुसकलिङ्गी रूप निम्नप्रकार
होते हैं ।

१ तत्	ते	तानि
२ "	"	"
३ तेन	ताभ्याम्	तेः
४ तस्मै	"	तेभ्यः
४ तस्मात्	"	"
६ तस्य	तयोः	तेषाम्
७ तस्मिन्	"	तेषु

पाठक विचारपूर्वक देखेंगे तो उनको पता लग जायगा
कि तृतीयासे आगेके रूप पुल्लिङ्गके रूपोंके समानही हैं ।
प्रथमा और द्वितीयाके रूपोंमेंही विशेषता है ।

१ तत् फल पक्व अस्ति = वह फल पका है ।

२ ते फले पक्वे स्तः = वे (दो) फल पके हैं ।

३ तानि फलानि पक्वानि सन्ति = वे (सत्र) फल
पके हैं ।

४ तस्मात् स्थानात् अह इदानीं एव अत्र आगतः
= उस स्थानसे मैं अभी यहा आया ।

पाठ ८

पूर्व दो पाठोंमें जो रामायणकी कथा दी है उसीका सरल संधियुक्त संस्कृत इस पाठमें दिया जाता है ।

दशरथः सबाष्पमतिनिश्वस्य पुनः सुमंत्रमाह-
हे सुत ! चतुर्विधबला चमूः क्षिप्रं प्रतिविधीयतां
रामस्यानुयात्रार्थमिति ।

तच्छ्रुत्वा राम उवाच- त्यक्तभोगसंगस्य वने
वन्येन जीवतो मे किं कार्यमनुयात्रेण ? चीराण्येवानु-
यन्तु मे । खनिघ्नं समानयत, गच्छतेति ।

निर्लज्जा कैकेयी स्वयं चीराण्याहृत्य रामं परिध-
त्स्येति प्रोवाच । सोऽप्यवक्षिप्य सूक्ष्मवस्त्रं मुनिवस्त्रा-
ण्यधारयत् । तथा च लक्ष्मणः । सीता कौशेयवासिनी
लज्जिता तस्थौ । ततः एकं चीरमादाय पाणिना
कंठे कृत्वा धर्मज्ञा भर्तारमपृच्छत् । कथं नु बध्नामि
चीरमिति ।

रामं स्वयं सीतायाश्चीरं बध्नन्तं प्रेक्ष्यान्तःपुरचरा
नार्यो नेत्रजं चारि मुमुक्षुः । ऊचुश्च रामम् । इयं
फलयाणी सीता तापसवद्वने वस्तु नार्हति ।

पुत्र ! नो याचनां शृणु । तिष्ठत्वत्रैव सीता । स-
बाष्पन्तु गुरुर्यसिष्ठः सीतां निवार्य कैकेयीमव्रवीत् ।
न गन्तव्यं वने देव्या सीतया । सर्वेषां दारसंग्रह-

वर्तिनामात्मा हि दाराः । अत इयं रामस्यात्मा सीता-
ऽत्र मेदिनीं पालयिष्यति । अथ च यदि वैदेही वनं
यास्यति, वयमपि तामनुयास्यामः । ततस्त्वमेका
दुर्धृत्ता शाधि शून्यां यमुधाम् । न तद्भविता राष्ट्रं
यत्र रामो भूपतिर्न । वनमेव राष्ट्रं भविता यत्र रामो
निवत्स्यति । अतो व्यपनीय चीरं स्तुपाया उत्तमा-
न्याभरणानि वस्त्राणि च देहि ।

राजा दशरथः कैकेयीमब्रवीत्-सत्य वसिष्ठो गुरु-
राह । हे अधमे ! वैदेह्याः कोऽपराधस्त्वया दृष्टः ? एव
बुधन्तं पितरं रामोऽब्रवीत् । सिद्धोऽस्मि वनवासायेति ।

मुनिवेषधरं रामं समक्षिप सह भार्याभी राजा
विगतचेतनो बभूव । मुहूर्तास्तु संज्ञां प्रतिलभ्य सुमन्त्र-
मब्रवीत् । त्वं ह्योत्तमै रथं योजयायाहि । प्रापय
महाभागं राममितो जनपदात्परम् ।

राज्ञो वचनमादाय सुमन्त्रः शीघ्रं रथं योजयित्वा
तत्रागतः । सीतारामलक्ष्मणा राजानं प्रदक्षिणीचक्रुः
रामो जननीं चाम्पवादधत् । लक्ष्मणः सुमित्राया-
श्चरणौ जग्राह ।

इम पाठमें यदि कोई कठिनता हो तो पूर्वपाठमें देखिये,
यहां ये ही वाक्य पदच्छेदपूर्वक तथा अर्थके साथ दिये गये हैं ।

ततः सीता हृष्टा रथमारुरोह । भर्तारमनुगच्छन्त्यै
सीतायै वासांस्याभरणानि च संख्याय श्वशुरो दश-
रथो ददौ । भ्रातृभ्यां रामलक्ष्मणाभ्यां चायुधानि
कवचानि च ददौ । सर्वास्तानारूढान्दृष्ट्वा सुमन्त्रो
वायुवेगेन रथस्याश्वानचोदयत् ।

सवालवृद्धा साऽयोध्यापुर्येतेन परितप्ता । सर्वे जना
राममेवाभिदुद्बुधुः । सर्वे जना पाप्मपूर्णमुखाः पार्श्वतः
पृष्ठतश्च नस्युः सुमन्त्रमूचुश्च । वाजिनां रश्मीन्सं-
यच्छ शनैर्याहि । द्रक्ष्याम रामस्य मुग्धम् ।

आयसं नूनं हृदयमसंशयं राममातुर्यतो रामे वनं
याते न भिद्यते । कृतकृत्या हि वेदेही । अनुगता रामं
छापेव पतिम् । अहो लक्ष्मण ! सिद्धार्थस्तवम् । यत्प-
रिचरिष्यसि भ्रातरं रामम् । एवं वदन्त आगतं पाप्मं
सोढुं न शक्नुः ।

राजाऽपि स्त्रीभिर्युतो गृहाद्वाहिरागतोऽब्रवीच्च
द्रक्ष्यामि पुत्रमिति । रामः सूत्रं वदति याहीति । जनो
वदनि तिष्ठेति । सूत उभयं कर्तुं नाशकत् । नृपति-
स्तु रामं हृष्टा दुःस्वेन भूमौ निपपात ।

गते रामे सर्वे रुदुः । अमात्यास्तु तदा तथा
रुदन्तीं कौसल्यां दशरथं च तथाविधं हृष्टोचुः । नैन-
मनुव्रजेद् दूरं यं पुनरिच्छेच्छीघ्रमायान्तमिति । निशम्य

तद्वचो राजा सभार्यो व्यवस्थितः सुतमीक्षमाणः ।
 यावत्तु रजोरूपमदृश्यत नैव तावदात्मचक्षुषी संज-
 हार । यदा तु भूमिपो रामस्य रजोऽपि नापश्यत्
 तदा विषण्णो भूत्वा धरणीतले पपात । अथ मूर्च्छितं
 नराधिपं समुत्थाप्य शोककर्षिता कौसल्या दशरथं
 सान्त्वयामास । वसुधाधिपः सगद्गदमुवाच-राम-
 मातुः कौसल्याया गृहं मां नयन्तु । नान्यत्र भविष्यति
 हृदयस्यारामः ।

पुत्रद्वयविहीनं स्तुपया च वज्रितं भवनं नष्टचंद्रमि-
 चाम्बरं राजाऽमन्यत । अर्धरात्रे चैव कौसल्यामब्रवीत्
 न पश्यामि त्वाम् । राममेवाद्यापि मे दृष्टिरनुगता ।
 नैव सा निवर्तते । इति बहु विललाप ।

रामोऽपि रात्रिशेषेण महदन्तरं जगाम । नदी-
 मुत्तीर्य दक्षिणां दिशमभिमुखः प्रायात् । गोमतीं
 तीर्त्वा किञ्चिद् दूरं गत्वा दिव्यां गंगां ददर्श । घृंगवेर-
 पुरमासाद्य रामः सूतमब्रवीत् । अयमत्र महानिगुदी-
 वृक्ष इहैवाद्य वसामहे ।

पाठक इस पाठका उत्तम अध्ययन करें । इस पाठको बार-
 बार पढ़ें और संधियुक्त वाक्य बार-बार पढ़करही समझनेका
 यत्न करें । प्रयत्न करके भी समझमें न आया तो समाक्षिये
 कि पूर्व पाठ ठीक नहीं हुआ । इसलिये पुनः पूर्व पाठ देखिये ।

पाठ ९

“ सर्व ” शब्दके पुल्लिङ्गी रूप निम्नप्रकार होते हैं—

१ सर्वः	सर्वौ	सर्वे
२ सर्वम्	”	सर्वान्
३ सर्वेण	सर्वाभ्याम्	सर्वैः
४ सर्वस्मै, सर्वाय	”	सर्वेभ्यः
५ सर्वस्मात्, सर्वात्	”	”
६ सर्वस्य	सर्वयोः	सर्वेषाम्
७ सर्वस्मिन्	”	सर्वेषु

- १ सर्वे मनुष्याः कथं जीवन्ति?—मय मनुष्य कर्म जीते हैं ?
 २ सर्वेषां पशूनां मध्ये कः श्रेष्ठः?—सय पशुओंमें कौन श्रेष्ठ ?
 ३ सर्वेषु पुस्तकेषु का विद्या भवति?—मय पुस्तकोंमें
 कौनसी विद्या होती है ?

अब “ सर्व ” शब्दके स्त्रीलिङ्गी रूप देखिये—

१ सर्वा	सर्वे	सर्वाः
२ सर्वाम्	”	”
३ सर्वाया	सर्वाभ्याम्	सर्वाभिः
४ सर्वस्यै	”	सर्वाभ्यः
५ सर्वभ्याः	”	”
६ ”	सर्वयोः	सर्वासाम्
७ सर्वभ्याम्	”	सर्वास्तु

१ सर्वासु दिक्षु वायुः वाति-सब दिशाओंमें वायु बहता है ।

२ सर्वाभिः स्त्रीभिः वस्त्राणि प्रक्षालितानि- सब स्त्रियोंने वस्त्र धोये ।

३ सर्वासां नारीणां आभूषणानि कुत्र सन्ति?- सब स्त्रियोंके आभूषण कहाँ हैं ?

अब “ सर्व ” शब्दके नपुंसकलिङ्गी रूप देखिये—

१ सर्वम् सर्वे सर्वाणि

२ ” ” ”

शेष रूप पुल्लिङ्गी रूपोंके समान होते हैं ।

१ सर्वाणि पुस्तकानि अत्र आनय-सब पुस्तक यहाँ ला ।

२ मह्यं सर्वाणि फलानि देहि-मेरे लिये सब फल दो ।

अब “ यद् (जो) ” इस शब्दके पुल्लिङ्गमें रूप देखिये ।

१ यः यौ ये

३ यम् ” यान्

३ येन याभ्याम् यैः

४ यस्मै ” येभ्यः

५ यस्मात् ” ”

६ यस्य ययोः येषाम्

७ यास्मिन् ” येषु

१ यः पुरुषः तत्र अस्ति स एव तव आता अस्ति-
जो पुरुष वहाँ है वही तेरा माई है ।

२ येषां रत्नानां दर्शनं त्वया कृतं तानि एव एतानि सन्ति--जिन रत्नोंका दर्शन तुने किया था वेही ये रत्न हैं।

३ यस्मात् कोशात् वस्त्रं उद्धृतं तास्मिन् एव पुनः तत् स्थापय-जिस कोशसे वस्त्र उठाया था उसीमें फिर वह रख।

४ येभ्यः ब्राह्मणेभ्यः त्वं द्रव्यं दातुं इच्छसि तेभ्य एव देहि-जिन ब्राह्मणोंको तू धन देना चाहता है उनको ही दे।

उसी 'यत् (जो)' शब्दके स्त्रीलिंगमें ये रूप होते हैं।

१ या	ये	याः
२ याम्	"	"
३ यया	याम्याम्	याभिः
४ यस्यै	"	याम्यः
५ यस्याः	"	"
६ "	ययोः	यासाम्
७ यस्याम्	"	यासु

१ यासां राजा वरुणः अस्ति ता एव एताः आपः-
जिनका राजा वरुण है वेही ये जल हैं।

२ यस्यै पुत्रिकार्यं दुग्धं दीयते सा एव एषा-जिस
लटकीके लिये दूध दिया जाता है वही यह है।

उसी " यत् " शब्दके नपुंसकलिंगी रूप ये हैं—

१ यत्	ये	यानि

२ यत् ये यानि (शेष रूप पुल्लिङ्गके समान हैं)
 १ यानि पुस्तकानि त्वया न पठितानि तानि मया
 पठितानि- जो पुस्तक तूने नहीं पढ़े वेही मैंने पढ़े हैं ।

२ यत् ज्ञानं त्वया संपादितं तत् मह्यं कथय-जो
 ज्ञान तूने संपादन किया वह मुझे कह ।

तकारान्तः पुल्लिङ्गो ' भवत् ' शब्दः ।

१ भवान्	भवन्तौ	भवन्तः
सं० हे भवन्	"	"
२ भवन्तम्	"	भवतः
३ भवता	भवद्भ्याम्	भवद्भिः
४ भवते	"	भवद्भ्यः
५ भवतः	"	"
६ "	भवतोः	भवताम्
७ भवति	"	भवत्सु

इसी प्रकार निम्नलिखित शब्दोंके रूप होते हैं—

द्विषत्-शत्रु । पचत्-पकानेवाला । गच्छत्-जानेवाला ।

पश्यत्-देखनेवाला । अर्हत्-योग्य । तिष्ठत्-ठहरनेवाला ।

१ भवान् कुत्र गच्छति ?-आप कहां जाते हैं ?

२ भवद्भिः किं कृतम्-आपने क्या किया ?

३ भवतां किं नामधेयम् ?-आपका नाम क्या ?

४ पचद्भ्यः धान्यं देहि-पकानेवालोंको धान्य दो ।

पाठ १०

(म. भारत वन. अ० १५१)

भीमसेनस्तु तद्वाक्यं श्रुत्वा तस्य महात्मनः ।

प्रत्यवाच हनूमन्तं प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ १२ ॥

अन्वयः—भीमसेनः तु तस्य महात्मनः तत् वाक्यं
श्रुत्वा प्रहृष्टेन अन्तरात्मना हनूमन्तं प्रत्युवाच ॥अर्थ—भीमसेन तो उस महात्माका वह वाक्य सुनकर
आनंदित अंतरात्मासे हनूमानसे बोला ।

कृतमेव त्वया सर्वं मम वानरपुङ्गव ।

स्वऽस्ति तेऽस्तु महाबाहो कामये त्वां प्रसीद मे ॥ १३ ॥

संस्कृतटीका—हे वानरपुंगव ! हे वानरश्रेष्ठ !
मम सर्वं कार्यं त्वया कृतं एव । हे महाबाहो ! ते स्वऽस्ति
अस्तु । कामये त्वां, मे प्रसीद, प्रसन्नः भव ॥अर्थ—हे वानरोंमें श्रेष्ठ ! मेरा सब कार्य तूने कियाही
है । हे बड़े बाहुवाले ! तेरा कल्याण हो । चाहता हूं तेरेसे
कि मेरेपर प्रसन्न हो जावो ।

सनाथाः पाण्डवाः सर्वे त्वया नाथेन वीर्यवान् ।

तवैव तेजसा सर्वान्विजेष्यामो वयं परान् ॥ १४ ॥

अन्वयः—हे वीर्यवान् ! त्वया नाथेन सर्वे पाण्डवाः

सनाथाः । वयं सर्वान् परान् तवैव तेजसा विजेष्यामः ॥

अर्थ- हे वीर्ययुक्त ! तुझ नाथसे सब पांडव सनाथ हुए हैं । हम सब शत्रुओंको तेरेही तेजसे जीतेंगे ।

एवमुक्तस्तु हनुमान्भीमसेनमभाषत ।

भ्रातृत्वात्सौहृदाच्च करिष्यामि प्रियं तव ॥१५॥

अन्वयः- एवं उक्तः तु हनुमान् भीमसेनं अभाषत ।

भ्रातृत्वात् सौहृदात् च एव तव प्रियं करिष्यामि ॥

अर्थ-इम प्रकार कहा हुआ हनुमान् भीमसेनसे बोला ।

‘ भाईपनसे और मित्र होनेसेही तेरा प्रिय कार्य मैं करूंगा । ’

चमूं विगाह्य शत्रूणां परशक्तिसमाकुलाम् ।

यदा सिंहरवं वीर करिष्यासि महाबल ॥ १६ ॥

अन्वयः- परशक्तिसमाकुलां शत्रूणां चमूं विगाह्य, हे महाबल वीर ! यदा सिंहरवं करिष्यासि ॥

अर्थ- परशक्तिसे व्याकुल शत्रुसैन्यमें घुसकर, हे महाबली वीर ! जब तुम सिंढनाद करोगे ।

तदाऽहं वृंहयिष्यामि स्वरवेण रवं तव ।

विजयस्य ध्वजस्थश्च नादान्मोक्षयामि दारुणान् । १७

अन्वयः- तदा अहं स्वरवेण तव रवं वृंहयिष्यामि ।

विजयस्य ध्वजस्थः च दारुणान् नादान् मोक्षयामि ।

अर्थ-तब मैं अपने शब्दसे तेरे शब्दको घटाऊंगा ।

(विजयस्य) अर्जुनके ध्वजपर रहकर बड़े शब्द करूंगा ।

शत्रूणां ये प्राणहराः सुखं येन हनिष्यथ ।

एवमाभाष्य हनूमांस्तदा पांडवनंदनम् ॥ १८ ॥

मार्गमारुधाय भीमाय तत्रैवान्तरधीयत ॥ १९ ॥

(म० भारत वन० अ० १५१)

अन्वयः-- ये (नादाः) शत्रूणां प्राणहराः । येन सुखं हनिष्यथ । हनूमान् तदा पांडवनंदनं एवं आभाष्य, भीमं मार्गं आरुधाय, तत्र एव अन्तरधीयत ॥

अर्थ-- जो (शब्द) शत्रुओंके प्राण हरण करनेवाले है । जिससे तू सुखसे शत्रुओंका हनन करेगा । हनूमान् तब पांडव-कुमारको ऐसा कहकर, भीमको मार्ग बताकर, वहाँ ही अतर्धान हो गये ।

अर्जुन उवाच ।

ततोऽहं स्तूयमानस्तु तत्र तत्र महर्षिभिः ।

अपश्यमुदधिं भीममपां पतिमथाव्ययम् ॥ १ ॥

(म. भारत वन० अ० १६९)

अन्वयः-- ततः अहं ऋषिभिः तत्र तत्र स्तूयमानः तु अपां पतिं अव्ययं भीम उदधिं अथ अपश्यम् ॥

अर्थ-- पश्चात् मैने ऋषियोंद्वारा सर्वत्र प्रशंसित होकर जलके म्यामी अव्यय मयानक ममुद्रको नंतर देखा ।

फेनवत्यः प्रकीर्णाश्च संहताश्च समुत्थिताः ।

ऊर्मयश्चात्र दृश्यन्ते बलान्त इव पर्वताः ॥ २ ॥

अन्वयः—फेनवत्यः प्रकीर्णाः च संहताः च समुत्थिताः
ऊर्मयः च अत्र पर्वताः बलान्ते इव दृश्यन्ते ॥

अर्थ—फेनसे युक्त, दूसरेमें मिली हुई, परस्पर टकराने-
वाली, बड़ी उठनेवाली तरंगों बलाना करनेवाले पर्वतोंके
समान दिखाई देती हैं ।

नावः सहस्रशस्तत्र रत्नपूर्णाः समन्ततः ।

तिमिगिलाः कच्छपाश्च तथा तिमितिमिगिलाः ॥ ३ ॥

अन्वयः—तत्र समन्ततः रत्नपूर्णाः सहस्रशः नावः । तथा
तिमिगिलाः कच्छपाः तिमितिमिगिलाः (दृश्यन्ते) ॥

अर्थ—वहां चारों ओर रत्नोंसे परिपूर्ण सहस्रों नाकाएं
थीं और बड़ी मछली, कच्छप और मगरमच्छ दीखते हैं ।
पाठक इन श्लोकोंको अच्छी प्रकार पढ़ें और स्वयं समझनेका
यत्न करें । अर्थ न देखते हुए ही श्लोकोंका तात्पर्य समझने-
का यत्न करें ।

पाठ ११

मकारान्तः पुल्लिङ्गः ' किम् ' शब्दः ।

१ कः	कौ	के
२ कम्	”	कान्
३ केन	काभ्याम्	कैः
४ कस्मै	”	केभ्यः
५ कस्मात्	”	”
६ कस्य	कयोः	केषाम्
७ कस्मिन्	”	केषु

१ तव कस्मिन् अंगे रोगः समद्भूतः ?— तेरे किस अंगमें रोग हुआ है ?

२ केषां क्षत्रियाणां एतानि शस्त्राणि ?— किन क्षत्रियोंके ये शस्त्र हैं ?

३ केषु केषु गृहेषु मनुष्याः वसन्ति ?— किन किन मकानोंमें मनुष्य वसते हैं ।

४ कस्यचित् किमपि न हरणयिम्— किसीका कुछ भी नहीं हरण करना योग्य है ।

उसी ' किम् ' शब्दके स्त्रीलिङ्गी रूप ये हैं—

१ का	के	काः
२ काम्	”	”

३ कया	काभ्याम्	काभिः
४ कस्यै	”	काभ्यः
५ कस्याः	”	”
६ ”	कयोः	कासाम्
७ कस्याम्	”	कासु

१ कासु घापीषु जलं न विद्यते!-किन बाबलियोंमें जल नहीं है ?

२ कासां, कन्यकानां एष शब्दः!- किन कन्याओंका यह शब्द है ?

३ काभिः कथाभिः त्वया स्वमतं प्रतिपादितम् ?
-किन कथाओंसे तूने अपना मत प्रतिपादन किया ?

उसी ' किम् ' शब्दके नपुंसकलिङ्गी रूप निम्नप्रकार होते हैं ।

१ किम्   के   कानि

२ ”   ”   ”

(शेष रूप पुल्लिङ्गके समानही हैं ।)

१ कानि पुस्तकानि त्वया पठितानि!-कौनसे पुस्तक तूने पढ़े ?

२ के फले त्वया भक्षिते !-कौनसे (दो) फल तूने खाये ?

३ किं निमित्तं त्वं तत्र न गच्छसि?— किस कारण तू वहां नहीं जाता है ?

४ कानि कानि दैवतानि त्वं पूजयसि ?— कौन कौनसे दैवत तू पूजता है ?

मकारान्तः पुल्लिङ्ग 'इदम्' शब्दः ।

(इदं = वह)

१ अयम्	इमौ	इमे
२ इमम्, एनम्	इमौ, एनौ	इमान्, एनान्
३ अनेन, एनेन	आभ्याम्	एभिः
४ अस्मै	"	एभ्यः
५ अस्मात्	"	"
६ अस्य	अनयोः, एनयोः	एयाम्
७ अस्मिन्	"	एषु

१ अयं पुरुषः अत्र किं करोति?— यह पुरुष यहाँ क्या करता है ?

२ इमौ बालकौ अत्र पठतः— ये (दो) बालक यहाँ पढ़ते हैं ।

३ अस्मात् नगरात् त्वं किं नयसि?— इस नगरसे तू क्या लेता है ?

४ एषां शत्रूणां शिरांसि छेदयामि—इन शत्रुओंके मिर छेदता हूँ ।

उसी 'इदं (यह)' शब्दके स्त्रीलिंगके रूप देखिये—

१ इदम्	इमे	इमाः
२ इमाम्, एनाम्	„ एने	„ एनाः
३ अनया, एनया	आभ्याम्	आभिः
४ अस्यै	„	आभ्यः
५ अस्याः	„	„
६ „	अनयोः, एनयोः	आसाम्
७ अस्याम्	„ „	आसु

१ इमाः शिक्षया संपन्नाः स्त्रियः—ये शिक्षासे संपन्न स्त्रियाँ हैं ।

२ आसां विवाहः श्वः भविष्यति— इनका विवाह कल होगा ।

३ आसु स्त्रीषु विश्वासः कर्तव्यः— इन स्त्रियोंमें विश्वास करना योग्य है ।

४ इयं नारी पतिगृहं गच्छतु— यह स्त्री पतिके घर जावे ।

५ अस्यै नूतनं वस्त्रं देहि— इसके लिये नया वस्त्र दे ।

६ आभ्यां अन्नं पाचितं—इन (दो स्त्रियोंने) अन्न पकाया ।

उसी 'इदं' शब्दके नपुंसकलिंगी रूप ये हैं—

१ इदम्	इमे	इमानि

२ उदम्, एनम् इमे, एने इमानि, एनानि

३ अनेन, एनेन आभ्याम् एभिः

शेष विभक्तियोंके रूप पुल्लिङ्गके समानही होते हैं ।

१ इदं स्थानं मया प्राप्तं—यह स्थान मैंने प्राप्त किया ।

२ इमानि फलानि त्वं भक्षय—ये फल तू खा ।

३ इदं नगरं कस्य राजः?—यह नगर किस राजाका ?

संस्कृत-वाचन-पाठः ।

भीमसेनस्तु तस्य महात्मनेस्तद्वाक्यं श्रुत्वा प्रहृष्टे-
नान्तरात्मना हनूमन्तं प्रत्युवाच । हे वानरपुङ्गवे !
मम सर्वं कार्यं त्वयैव कृतम् । हे महाबाहो ! ते स्व-
स्त्यस्तु । कामये त्वां, मे प्रसीद । हे धीर्यवान् !
त्वया नाथेन सर्वं पाण्डवाः सनाथाः । वयं सर्वान्
परान्तर्वय तेजसा विजेष्यामः । एषमुक्तस्तु हनूमान्
भीमसेनमभाषत । भ्रातृत्वात्सहृदयैव तव प्रियं
करिष्यामि । परशक्तिममाकुलां शत्रूणां चमूं
विगाण, हे महाबल ! यदा त्वं सिंहस्थं करिष्यामि
तदाऽहं स्वरचेण तव स्थं घृह्णिष्यामि । विजयस्य
श्वजस्थश्च दारुणाज्जादान्मोक्षयामि । ये नादाः शत्रू-
णां प्राणहरा, येन मुखं हनिष्यथ । हनूमान्तदा
पाण्डवनन्दनमेवमाभाष्य, भीमं मार्गमाग्राय,
नर्त्रयान्तर्गभीषत ।

पाठ १२

सकारान्तः पुल्लिङ्गो ' अदस् ' शब्दः ।

(अदस्-वह)

१ असौ	अम्	अमी
२ अमुम्	अम्	अमून्
३ अमुना	अमू+याम्	अमीभिः
४ अमुष्मै	"	अमीभ्यः
५ अमुष्मात्	"	"
६ अमुष्य	अमुषोः	अमीषाम्
७ अमुष्मिन्	"	अमीषु

१ असौ पुरुषः धार्मिकः अस्ति—उह पुरुष धार्मिक है ।

२ अमीषां चित्तानि क्रूराणि सन्ति- उनके चित्त करुर ह ।

३ अमुष्मिन् लोके सुखं भवतु— उस लोकमें सुख होये ।

४ अमीभ्यः बालकेभ्यः पयः देहि-उन बालकोंके लिये दूध दे ।

५ अमुष्मात् लोकात् त्वं आगतः—उस लोकमें तू आगया ।

उसी “ अदस् ” शब्दके स्त्रीलिंगके रूप देखिये—

१ असौ	अम्	अमूः
२ अमूम्	”	”
३ अमुया	अमूभ्याम्	अमूभिः
४ अमुयै	”	अमूभ्यः
५ अमुप्याः	”	”
६ ”	अमुयोः	अमूपाम्
७ अमुप्याम्	”	अमूपु

पूर्व रूपोंमें और इन रूपोंमें जो भिन्नता है उसका ध्यान पाठक अवश्य रखें ।

१ अमृपां स्त्रीणां एतत् धनं—उन स्त्रियोंका यह धन ।

२ अमुप्याः वापिकायाः एतत् जलं—उस कूपका यह जल ।

३ अमृपु मालासु सुगंधयुक्तानि पुष्पाणि न सन्ति—
उन मालाओंमें सुगंधयुक्त फूल नहीं हैं ।

४ अमृः नद्यः शुष्काः संजाताः—वे नदियाँ सूखी
हो गई हैं ।

उसी ‘ अदस् ’ शब्दके नपुंसकलिंगी रूप ये हैं—

१ अदः	अम्	अमूनि
२ ”	”	”

३ अमुना   अमूभ्याम्   अमीभिः

शेष रूप पुल्लिङ्गके समान होते हैं ।

१ अमूनि पुष्पाणि अत्र मूषकेन भक्षितानि—
वे फूल यहां चूहेने खाये ।

२ अदः तव स्थानं— वह तेरा स्थान ।

दकारान्तः पुल्लिङ्गः ' एतद् ' शब्दः ।

(एतत्—यह)

१ एषः	एतौ	एते
२ एनम्, एनम्	एतौ, एनौ	एतान्, एनान्
३ एतेन, एनेन	एताभ्याम्	एतैः
४ एतस्मै	„	एतेभ्यः

५ एतस्मात्	„	„
६ एतस्य	एतयोः, एनयोः	एतेषाम्

७ एतस्मिन्	एतयोः, एनयोः	एतेषु

१ एते राजानः युद्धाय गच्छन्ति—ये राजा युद्धके
लिये जाते हैं ।

२ एतस्मात् स्थानात् त्वं शस्त्राणि नय—इस
स्थानसे तू शस्त्र ले जा ।

३ एनेभ्यः ग्रामेभ्यः शूराः पुरुषाः एकीभूताः—
इन गांवोंसे शूर पुरुष एक हो गये ।

४ एतेषां पुस्तकानां पृष्ठानि केन कृतानि ?—इन
पुस्तकोंके पृष्ठ किमने काटे

उसी “ एतद् ” शब्दके स्त्रीलिङ्गी रूप देखिये—

१ एषा	एते	एताः
२ एताम्, एनाम्	एते, एने	एताः, एनाः
३ एतया, एनया	एताभ्याम्	एताभिः
४ एतस्यै	”	एताभ्यः
५ एतस्याः	”	”
६ ”	एतयोः, एनयोः	एतासाम्
७ एतस्याम्	एतयोः, एनयोः	एतासु

१ एतासु औपधीषु रसः न विद्यते-इन औपधियों-
में रस नहीं है ।

२ एतासां मर्कटानां नर्तनं अव्य भविष्यति-इन
‘बंदरियोंका नाच आज होगा ।

३ एताभिः स्त्रीभिः गायनं न कृतं- इन स्त्रियोंने
गायन नहीं किया ।

उसी “ एतत् ” शब्दके नपुंसकलिङ्गी रूप ये हैं—

१ एतत्	एते	एतानि
२ ”	”	”

शेष रूप पुल्लिङ्गके समानही होते हैं ।

१ एतानि पात्राणि घृतेन पूरय- ये घर्तन घीसे पूर्ण
कर ।

२ एतत् जलं शुद्धं न वर्तते-यह जल शुद्ध नहीं है ।

३ एते अंगुलीयके कस्य स्तः—ये (दो) अंगूठिया
किसकी हैं ?

इसी प्रकार “सर्वनामों” के रूप होते हैं । पाठक इनका उपयोग करके वाक्य बना सकते हैं । संस्कृतमें स्थान स्थान-पर इनके प्रयोग आते हैं । उनको देखते ही स्मरण होना चाहिये कि इस शब्दका इस विभक्तिका यह रूप है ।

संस्कृत-वाचन पाठः ।

(१)

अर्जुन उवाच— ततोऽहमृषिभिस्तत्र तत्र स्तृय-
मानस्तु अपां पतिमन्यय भीममुदधिमथाण्डयम् ।
फेनघृत्यः प्रकीर्णाश्च संहताश्च समुत्थिता ऊर्मय अत्र
पर्वता बलगन्त इव हृद्यन्ते । तत्र समन्ततो रत्नपूर्णाः
सहस्रशो नावः । तथा तिमिगिलाः कच्छपा-
स्तिमितिमिगिलाश्च हृद्यन्ते ।

(२)

सनत्कुमार उवाच—क्षत्रियेण सहितं ब्रह्म, तथा
च ब्रह्मणा सह क्षत्रं, संयुक्तौ शत्रून् दहतः, अग्नि-
मारुती वनानीव । धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञाताः प्राप्तराज्याः
परन्तपाः पाण्डवाः कृष्णया सह खाण्डवप्रस्थे रेमिरे ।

पाठ १३

सनत्कुमार उवाच—

ब्रह्म क्षत्रेण सहितं क्षत्रं च ब्रह्मणा सह ।

संयुक्तौ दहतः शत्रून्वनानीवाग्निमारुतौ ॥ २५ ॥

(महाभारत वन. अ. १८५)

संस्कृत-टीका—क्षत्रेण क्षत्रियवर्णेन सहितं ब्रह्म सहितः ब्राह्मणवर्णः, तथा च ब्राह्मणा ब्राह्मणवर्णेन सह क्षत्रं क्षत्रियवर्णः यदा भवति तदा द्वौ अपि संयुक्तौ शत्रून् दहतः अग्निमान् दहन्तौ । यथा अग्निमारुतौ अग्निः च मारुतः च अग्निमारुतौ अग्नि-
घायू घनानि अरण्यानि दहतः तद्वत् ब्राह्मणक्षत्रिया मिलित्वा शत्रून् दहतः ।

अर्थ- ब्राह्मण क्षत्रियके साथ और क्षत्रिय ब्राह्मणके साथ, मिलकर शत्रुओंको जलाते हैं, जैसे अग्नि और वायु घनोंको जलाते हैं ।

वैशम्पायन उवाच—

धृतराष्ट्राम्ब्यनुज्ञाताः कृष्णया सह पाण्डवाः ।

रामिरे स्वाण्डवप्रस्थे प्राप्तराज्याः परंतपाः ॥ ५ ॥

(म. भा. आदि. अ० २१०)

संस्कृत-टीका-- धृतराष्ट्राम्ब्यनुज्ञाताः धृतराष्ट्रेण

अभ्यनुज्ञाताः राज्ञा धृतराष्ट्रेण आज्ञापिताः पांडवाः
पण्डुपुत्राः धर्मराजादयः कुंतीपुत्राः, कृष्णया द्रौपद्या
सह, प्राप्तराज्याः प्राप्तं लब्धं राज्यं यैः ते प्राप्तराज्याः
लब्धराष्ट्राः, परतपाः परं श्रेष्ठं तपः येषां ते पांडवाः,
खांडवप्रस्थे देशविशेषे रमिरे हर्षिताः भूत्वा राज्यं
चक्रुः ।

अर्थ—धृतराष्ट्रसे आज्ञा प्राप्त होनेसे राज्य प्राप्त कर
द्रौपदीके साथ श्रेष्ठ तप करनेवाले सत्र पांडव खांडवप्रस्थमें
रमने लगे ।

प्राप्य राज्यं महानेजाः सत्यसन्धो युधिष्ठिरः ।

पालयामास धर्मेण पृथिवीं भ्रातृभिः सह ॥ ९ ॥

संस्कृतटीका— महानेजाः महत् तेजः यस्य सः
वृहत्तेजाः सत्यसंधः सत्यप्रतिज्ञः युधिष्ठिरः धर्मराजा
भ्रातृभिः भीमार्जुनादिभिः सह राज्यं प्राप्य धर्मेण
धर्मानुकूलेन राज्यशासनेन पृथिवीं भूमिं राज्यं पाल-
यामास पालितवान् ।

अर्थ—बड़े तेजमाला और सत्य-प्रतिज्ञा करनेवाला
धर्मराज भाइयोके साथ राज्य प्राप्त कर धर्मानुकूल रीतिसे
पृथ्वीका पालन करने लगा ।

अथ तेपूपविष्टेषु सर्वेष्वेव महात्मसु ।

नारदस्त्वथ देवर्षिराजगाम यदृच्छया ॥ ९ ॥

संस्कृत टीका— अथ अनन्तरं किञ्चित् कालात् ऊर्ध्वं सर्वेषु तेषु महात्मसु पांडवेषु आसनेषु उपविष्टेषु यदृच्छया अथ देवर्षिः नारदः आजगाम आगतः ।

अर्थ- कुछ समय जानेके पश्चात् वे सब आसनोपर बैठे थे, इतनेमें यदृच्छासे देव-ऋषि नारद आगये ।

आसनं रुचिरं तस्मै प्रददौ स्वं युधिष्ठिरः ।

देवर्षेरूपविष्टस्य स्वयमर्घ्यं यथाविधि ॥ १० ॥

संस्कृतटीका- तस्मै नारदाय स्वं स्वकीयं रुचिरं सुंदरं आसनं युधिष्ठिरः धर्मराजः प्रददौ । उपविष्टस्य देवर्षेः नारदस्य स्वयं यथाविधि, विधिं अनतिक्रम्य यथा भवति तथा, अर्घ्यं पूजां च प्रददौ ।

अथ - उस नारदके लिये अपना सुंदर आसन युधिष्ठिरने दिया और देवऋषि नारद बैठनेपर स्वयं यथायोग्य विधिके अनुसार उसकी पूजा की ।

पाठक इन श्लोकोंका उत्तम अभ्यास करें । जहांतक हो सके वहांतक अर्थ न देखते हुएही श्लोकोंका अर्थ समझनेका यत्न करें । थोड़ा प्रयत्न करनेपर श्लोकोंका अर्थ सुगमतासे समझमें आ सकता है ।

पाठ १४

वैदेहीहरणम् ।

ततः उदग्रविक्रमः रामः त्रिविनतं चापं आदाय
 सुवर्णमृगं अनुजगाम । ततः महावने आवेक्ष्य आ-
 वेक्ष्य धावन्नं, शङ्कितं, समुद्भ्रान्तं, अम्बरं उत्पतन्तं
 केपुचित्तं वनोद्देशेषु दृश्यमानं अदृश्यं च मुहूर्तात् एव
 समीपं, मुहूर्तादेव दूरात् परिदृश्यमानं तं एव मृगं
 उद्दिश्य रामः ज्वलन्तं पद्मगं इव ज्वालितं दीप्तं
 ब्रह्मविनिर्मितं शरं चापे सुदृढं संधाय मुमोच । स
 शरोत्तमः मृगरूपस्य मारीचस्य हृदयं विभेद । स च

वैदेही-हरण

तब तेज पराक्रमवाला राम तीन स्थानोंसे मुड़े हुए धनुष्य-
 को लेकर सुवर्णमृगके पीछे चल पड़ा । तब बड़े वनमें
 देख देखकर दौड़ते हुए, शङ्कित, धबराये हुए, आकाशमें
 छलांग मारते हुए, किन्हीं वनभागोंमें दिखाई देते हुए और
 किन्हींमें अदृश्य होते हुए, क्षणमें पास और क्षणमें दूर दिखाई
 देते हुए उस मृगको उद्देश्य करके रामने जलते हुए सांपकी
 तरह जलते हुए, प्रकाशित, ब्रह्मसे निर्मित बाणको धनुषपर
 अच्छी तरह चढ़ाते हुए, निशाना करके छोड़ा । उस उत्तम
 बाणने मृगरूपी मारीचके हृदयको फाट डाला ! उससे मौत-

मरणकालं प्राप्तं विज्ञाय राघवस्य सदृशं 'हा सीते ! हा लक्ष्मण !' इत्येवं स्वनं चकार । 'हा सीते ! हा लक्ष्मण !' इति एवं आक्रोशं श्रुत्वा सीता कथं भवेत्, महाबाहुः लक्ष्मणश्च कां अवस्थां गमिष्यति, इति चिन्तयन्तं रामं तत्र विषादज भयं आविवेश । ततः राघवः त्वरमाणः जनस्थानं प्रतस्थे । सीता तु तत् वने भर्तुः सदृश आर्तस्वरं विज्ञाय लक्ष्मणं उवाच ' गच्छ, जानीहि राघवम् । क्रोशतः परमार्तस्य तस्य रामस्य मया शब्दः साम्प्रतं एव श्रुतः । वने आक्रन्दमानं भ्रातरं त्वं व्रातुं अर्हसि । त्व तं शरणैषिणं भ्रातरं

का समय आगया है ऐसा जानकर रामके सदृश ' हा सीता ! हा लक्ष्मण ! ' इस प्रकारका शब्द किया । ' हा सीता ! हा लक्ष्मण ! ' इस प्रकारकी चिल्लाहट सुनकर सीताकी क्या स्थिति होगी और लक्ष्मण किस अवस्थाको प्राप्त करेगा, इस प्रकार सोचते हुए राममें कठोर शोकसे उत्पन्न होनेवाले भयने प्रवेश किया । तब राम शीघ्रता करता हुआ जनस्थानकी ओर चल पड़ा । सीता वनमें पतिके शब्दके सदृश उस दुःखके शब्दको जानती हुई लक्ष्मणसे बोली- ' जा, रामका पता कर । अत्यंत दुःखी चिल्लाते हुए रामका शब्द मैंने अभी ही सुना है । वनमें दुःखसे रोते हुए की तुझे रक्षा करनी चाहिये । तू उस

क्षिप्रं अभिधाव । 'तथोक्तः लक्ष्मणः तु भ्रातुः शासनं
 " सीतां विहाय न कुत्रापि गन्तव्यं " इति तां
 विज्ञाप्य न जगाम । ततः तत्र क्षुभिता जनकात्मजा
 तं उवाच । ' यः त्वं अस्यां अवस्थायां भ्रातरं नाभि-
 पद्यसे, तत् नूनं मत्कृते लोमात् नानुगच्छसि । ' एवं
 ब्रुवाणां वाप्यशोकसमन्वितां व्रस्तां मृगवधूं इव
 सीतां लक्ष्मणः अवधीत् । 'हे वैदेहि ! पन्नगैः, असुरैः,
 गन्धर्वैः, देवदानवराक्षसैश्च तव भर्ता जेतुं अशक्यः
 अत्र न संशयः । रामः समरे अवध्यः अस्ति, तस्मात्
 त्वं एवं वक्तुं न अर्हसि । त्वां च अस्मिन् वने राघवं

शरणकी इच्छावाले भाईके प्रति शीघ्र दांड । ' उस प्रकार कहा
 हुआ लक्ष्मण, भाईकी आज्ञा है कि " सीताको छोड़कर कहीं
 भी मत जाना " इस प्रकार उसे बतलाकर न गया । तब वहां
 क्षोभको प्राप्त हुई जनककी पुत्री उसे बोली- ' जो तू ऐसी
 अवस्थामें भाईको प्राप्त नहीं होता, तो जरूर मेरी प्राप्तिके
 लिये तू नहीं जा रहा । ' इस प्रकार बोलती हुई, आंसुओं तथा
 शोकमे युक्त, डरी हुई मृगीके समान सीताको लक्ष्मण-
 ने कहा- ' हे वैदेहि ! पन्नग, असुर, गन्धर्व, देव, दानव और
 राक्षसोंमें तेरा म्यामी जीता जाना अशक्य है । इसमें संशय
 नहीं है । राम लड़ाईमें नहीं मारा जा सकता । अतः तुझे

विना हातुं न अहं उत्सहे । महावने विविधा वाचः
 राक्षसा व्याहरन्ति । तस्मात् न त्वं एवं चिन्तायितुं
 अर्हासि ।' एवं लक्ष्मणेन उक्ता तु क्रुद्धा संरक्तलोचना
 सत्यवादिनं लक्ष्मणं परुषं वाक्यं अब्रवीत् । 'अनार्य !
 नृशंस ! रामस्य महत् व्यसनं तव प्रियं इति अहं
 मन्ये, यत् रामस्य व्यसनं दृष्ट्वा एतानि वाक्यानि
 प्रभाषसे । हे लक्ष्मण ! त्वद्विधेषु नित्यं प्रच्छन्नचारिषु
 नृशंसेषु सपत्नेषु यत् पापं भवेत् तत् न एव चित्रम् !
 सुदुष्टस्त्वं वने एकः एकं रामं अनुगच्छसि, तत् मम
 हेतोः भरतेन वा प्रयुक्तः आसि । सौमित्रे ! तव अपि

इस प्रकार बोलना नहीं चाहिये और तुझे मैं इस वनमें
 विना रामके छोड़ना नहीं चाहता । इस महावनमें विविध
 वाणिओंको राक्षस बोलते रहते हैं । अतः तुझे इस प्रकार
 चिन्ता न करनी चाहिये ।' इस प्रकार लक्ष्मणसे कही गयी
 क्रुद्ध हुई हुई, लाल आंखें करके सत्य बोलनेवाले लक्ष्मण-
 को कठोर वाक्य कहने लगी- 'दुष्ट ! पापी ! मैं जानती
 हूं कि रामपर आई हुई बड़ी भारी आपत्ति देखकर ऐसी बातें
 कहता है । हे लक्ष्मण ! तेरे जैसे नित्य छिपकर विचरण करने-
 वाले पापी शत्रुओंमें जो पाप भरा रहता है वह कोई आश्चर्य-
 की बात नहीं है । अति दुष्ट तू जो वनमें अकेला अकेले

भरतस्य वा तत् न सिध्यति । इन्दीवरश्यामं पद्म-
निभेक्षणं रामं भर्तारं उपसंश्रित्य कथं अहं पृथक् जनं
कामयेयम् ? सौमित्रे ! तव समक्षं प्राणान् त्यक्ष्यामि ।
रामं विना क्षणं अपि भूतले न एव जीवामि ।' इत्येवं
सीतया परुषं वाक्यं उक्तः सः जितेन्द्रियः लक्ष्मणः
प्राञ्जलिः सीतां अब्रवीत्- 'उत्तरं वक्तुं नोत्सहे, तथापि
हे मैथिलि ! स्त्रीषु अप्रतिरूपं वाक्यं तु न चिद्रम् ।
एव नारीणां स्वभावः । हे वनेचराः ! मे उपशृण्वन्तु,
यूयं हि साक्षिणः । परुषं उक्तः अनया अहं गच्छामि'

रामके पीछे पीछे फिरता है, वह मेरे लिये है, अथवा भरतसे
तु प्रेरणा किया हुआ है । हे सुमित्राके पुत्र ! वह तेरा और
भरतका उद्देश्य सिद्ध न होगा । नीलकमलके सदृश श्याम,
कमलनेत्र रामको पति प्राप्त करके कैसे मैं अन्य जनकी इच्छा
कर सकती हूँ ? हे सौमित्रि ! तेरे सामने ही प्राणोंको त्याग
दूंगी । रामके विना क्षणभर भी पृथ्वीपर नहीं जीऊंगी ।'
इस प्रकार सीताद्वारा कठोर वचन कहा हुआ वह जितेन्द्रिय
लक्ष्मण हाथ जोड़कर सीताको बोला । 'उत्तर देना नहीं चाह-
ता । तो भी हे मैथिलि ! स्त्रियोंके लिए असदृश ऐसे वाक्य
बोलना कोई आश्चर्यकी बात नहीं है । यह तो लोकमें स्त्रियों
का स्वभाव है । हे वनमें चरनेवालों ! मेरी बात सुनो । तुम
साक्षी हो । इसके द्वारा कठोर शब्द कहा हुआ मैं जा रहा हूँ ।'

समास-विचार

संस्कृत-भाषामें समासोंका प्रयोग स्थानस्थानपर होता है। इसलिये संस्कृतभाषाका अध्ययन करनेवाले हरएक जिज्ञासु-को समासोंके साथ परिचय करना आवश्यक है। इस पुस्तकमें अत्यंत सुगम गीतिसे सब प्रकारके समासोंके साथ पाठकोंका परिचय कराया है। इसलिये इस पुस्तकके अध्ययनसे पाठक उत्तम प्रकारसे समासोंके साथ परिचित हो सकते हैं। आशा है कि इसका उत्तम अध्ययन करके पाठक संस्कृत-भाषाके मंदिरमें प्रविष्ट हो जायेंगे।

स्वाध्याय-मंडल,

‘आनंदाश्रम’

पारढी (जि. सूरत)

लेखक

पं. श्रीपाद दामोदर सातवळेकर

मुद्रक और प्रकाशक—च० श्री० सातवळेकर, पी. ए.

भारत-मुद्रणालय, पारढी (जि. सूरत)

संस्कृत-पाठ-माला

द्वादश भाग ।

पाठ १

समास-प्रकरणम् ।

संस्कृत-भाषामें समासोंका प्रयोग बहुत होता है । इन समासोंके उदाहरण ये हैं—

समास	मूल वाक्य	अर्थ
१	सूर्यकिरणः (सूर्यस्य किरणः)	—सूर्यका किरण ।
२	वृक्षमूलम् (वृक्षस्य मूलम्)	—वृक्षका मूल ।
३	तद्रूपम् (तस्य रूपम्)	—उमना रूप ।

इन उदाहरणोंमें पाठक ध्यानसे देखेंगे तो उनको पता लग जायगा कि वाक्योंकाही संक्षिप्त रूप समास होता है । 'सूर्यस्य किरणः' इतना विस्तृत वाक्य घोलनेकी अपेक्षा 'सूर्यकिरणः' इतना कहने मात्रसेही संस्कृतमें कार्य होता है । समासों-द्वारा यह सुविधा होती है । ये समास छः प्रकारके हैं—

१ द्वन्द्व, २ द्विगु, ३ तत्पुरुष, ४ कर्मधारय, ५ अव्ययीन्द्रि और ६ अव्ययीभाव ।

अब इनका विवरण देखिए—

१ द्वंद्व- समासः ।

संस्कृत भाषामें द्वंद्व समासके दो भेद प्रचलित हैं ।

१ इतरेतरयोग-द्वंद्वसमास, २ समाहार-द्वंद्वसमास ।

इतरेतरयोगका अर्थ यह है कि अन्यान्योंका संयोग ।

इसके उदाहरण देखिए—

१ रामकृष्णौ - (रामश्च कृष्णश्च)-राम और कृष्ण ।

२ रामलक्ष्मणभरतशत्रुघ्नाः- (रामश्च लक्ष्मणश्च
भरतश्च शत्रुघ्नश्च)-राम, लक्ष्मण, भरत और शत्रुघ्न ।

३ स्त्रीपुरुषौ- (स्त्रीश्च पुरुषश्च) स्त्री और पुरुष ।

४ हरिहरौ- (हरिश्च हरश्च) हरि और हर ।

५ इन्द्रासोमौ- (इन्द्रश्च सोमश्च) इन्द्र और सोम ।

६ मातापितरौ-(माता च पिता च) माता और पिता ।

७ शीतोष्णौ- (शीतं च उष्णं च) शीत और उष्ण ।

यहां पाठक देख सकते हैं कि दो पदार्थोंका जहां संबंध होता है, वहां द्विवचन और तीन तथा तीनसे अधिक पदार्थोंके संबन्धके समय बहुवचन बनता है । यह द्वंद्वसमास बहुत सुगम है और धारंवार प्रयोगमें आता है । अब अगले पाठमें इसके वाक्य देखिये --

पाठ २

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ तव मातापितरौ कुत्र गतौ ? २ मम मातापितरौ
गृहं गतौ । ३ रामलक्ष्मणभरतशत्रुघ्नाः इदानीं किं
कुर्वन्ति ? ४ रामलक्ष्मणभरतशत्रुघ्नाः इदानीं धनं
गच्छन्ति । ५ गृहस्थाश्रमे स्त्रीपुरुषयोः संबंधः भवति ।

भाषा—वाक्य ।

१ तेरे मातापिता कहाँ गये ? २ मेरे मातापिता घर
गये । ३ राम, लक्ष्मण, भरत और शत्रुघ्न अब क्या करते हैं ?
४ राम, लक्ष्मण, भरत और शत्रुघ्न अब धनको जाते हैं ।
५ गृहस्थाश्रममें स्त्रीपुरुषोंका संबंध होता है ।

द्वंद्व—समासके दूसरे प्रकारका नाम 'समाहार-द्वंद्व' है ।
इसमें संग्रह अथवा इकट्ठा होनेका भाव रहता है और
इसका प्रयोग एकवचनमें नपुंसकलिङ्गमें ही होता है । इसके
उदाहरण ये हैं—

१ पाणिपादमुखम्—(पाणी च पादौ च मुखं च) हाथ,
पाँव और मुख इनका समुदाय ।

२ गवाश्वम्—(गावश्च अश्वाश्च) गौएँ और घोड़े ।

३ दासीदासम्—(दास्यश्च दासाश्च)-दासियाँ और दास ।

४ शंखपटहम्—(शंखश्च पटहश्च) = शंख और ढोल ।

५ गंगाशोणम्—(गंगा च शोणश्च) = गंगानदी और शोणनद ।

इस रीतिसे समुदाय अर्थमें नपुंसकलिङ्गमे एकवचनमें यह समास बनता है ।

‘च’ शब्दका अर्थ ‘और’ है । इस अर्थका संक्षेप इस द्वन्द्व समासमें होता है और इस चकारको हटानेसे यह समास बनता है । इतनाही इस विषयमें ध्यानमें धरना चाहिये, देखिये—

मूल—वाक्य भाषामें अर्थ द्वन्द्व-समास

रामश्च रावणश्च—(राम और रावण)-रामरावणौ ।

शिवश्च केशवश्च—(शिव और केशव) शिवकेशवौ ।

व्याघ्रश्च सिंहश्च—(व्याघ्र और सिंह) व्याघ्रसिंहौ ।

पाठक इस प्रकार द्वन्द्व-समासका प्रयोग कर सकते हैं । क्योंकि यह सबसे सुगम समास है । समझनेके लिए और बनानेके लिए भी इसमें सुगमता है । और देखिए—

बालश्च वृद्धश्च—बालवृद्धौ ।

कोकिलश्च मयूरश्च—कोकिलमयूरौ ।

व्याघ्रश्च वराहश्च महिषश्च—व्याघ्रवराहमहिषाः ।

कृपश्च तडागश्च—कृपतडागौ ।

वटश्च आम्रश्च—वटाम्रौ ।

वटश्च आम्रश्च पिप्पलश्च—वटाम्रपिप्पलाः ।

ब्राह्मणश्च क्षत्रियश्च—ब्राह्मणक्षत्रियौ ।

पाठ ३

द्विगु समासः ।

जिस समासमें संख्यावाचक शब्द प्रथम स्थानमें होता है, प्रायः उसका नाम द्विगु-समास होता है । इस समासका साधारण लक्षण यही है, इसलिये इस समासको पहचानना अतिसुगम है और इसका बनाना भी सुगम है ।

इस समासके दो भेद हैं—(१) एकवद्भावी द्विगुममास और (२) अनेकवद्भावी द्विगुममास ।

एकवद्भावी द्विगुममासः ।

- १ त्रिशृंगम् (त्रयाणां शृंगाणां समाहारः) तीन सींगोंका समूह
- २ पञ्चगवम् (पञ्चानां गवां समाहारः) पांच गौओंका समूह ।
- ३ पंचमूली- (पचानां मूलानां समाहारः) पांच मूलोंका समूह
- ४ सप्तफली- (सप्तानां फलानां समाहारः) सात फलोंका समूह
- ५ अष्टाध्यायी- (अष्टानां अध्यायानां समाहारः) —आठ अध्यायोंका समूह ।

अनेकवद्भावी द्विगुममासः ।

- १ सप्तर्षयः- (सप्त च ते ऋषयश्च) सात ऋषि ।
- २ चतुर्दिशः- (चतस्रः च ता दिशः) चार दिशाएं ।
- ३ त्रिलोकाः- (त्रयः च ते लोकाः) तीन लोक ।

इस प्रकारके ये द्विगुसमास हैं और ये अत्यंत सुगम हैं । जिनके प्रारंभमें संख्यावाचक शब्द हैं, उनको द्विगु-समास समझना और उसको पूर्वोक्त प्रकार खोलना चाहिये ।

संस्कृत-वाचन पाठः ।

अभियाय च तं इंगुदीवृक्षं सभार्यः सलक्ष्मणः
 रामः रथात् अवातरत् । तत्र गुहः नाम निपादराजः
 तस्य सखा आसीत् । सः अपि रामं आगतं श्रुत्वा
 अमात्यैः वृद्धैः च परिवृतः तत्र रामं उपगतः ।
 चारवस्त्रधारी रामः सायं संध्यां तत्र उपास्य, लक्ष्मणेन
 आनीतं केवलं जलं एव भोजनार्थं आददे । वृक्षं
 आश्रित्य तत्रैव लक्ष्मणः तस्थौ । धनुर्धरः गुहः अपि सूतेन
 सह तत्रैव स्थितः ।

जाकर उस इंगुदीवृक्षके पास पत्नीके साथ तथा लक्ष्मण
 के साथ राम रथसे उतर गया । वहां गुह नामक निपादोंका
 राजा उसका मित्र था । यह भी राम आया सुनकर मंत्रियों
 और वृद्धोंसे घेरा हुआ वहां रामके पास गया । बल्कलधारी
 रामने सायंसंध्या की। वहां उपासना करके लक्ष्मणका लाया
 हुआ केवल जलही भोजनके लिये लिया । वृक्षका आश्रय
 करके वहीं लक्ष्मण खड़ा रहा । धनुर्धारी गुह भी सूतके
 साथ वहीं रहा ।

पाठ ४

१ प्रभातायां शर्वर्या रामः उवाच 'तराम जाह्नवी' इति ।
 रामलक्ष्मणौ सीतया सह गंगां जग्मतुः । तं प्राञ्जलिः
 सूतः धर्मज्ञं रामं उवाच— ' किं अहं इदानीं करवाणि'
 इति । रामः त प्रत्युवाच 'राजानं अभिवाद्य ब्रूयाः ।
 न अहं न च लक्ष्मणः अनुशोचति वनवासम् । चतुर्द-
 शवर्षेषु निवृत्तेषु नः सर्वान् पुनरागतान् द्रक्ष्यसे' इति ।

'हे सुमंत्र ! राजानं मातरं कैकेयीं अन्याथ
 देवीः पुनः पुनरुक्त्वा, अथ कौसल्यां सीताया मम
 लक्ष्मणस्य च वचनाद् आरोग्यं पादाभिवन्दनं च ब्रूहि ।
 कथय च । नाभिभविष्यति त्वां दुःख अस्मत्संतापजं
 मरतश्च अपि वक्तव्यः यथा राजानि वर्तसे तथा
 सर्वासु मातृषु आविशेषतः वर्तेथाः ।' एवं सूतं पनः
 पुनः सांत्वयित्वा, पश्चात् गुहं वचनं अब्रवीत्—

१ प्रभात काल होतेही राम बोला कि 'पार होंगे गंगाके'
 राम-लक्ष्मण सीताके साथ वहां गंगाके पास गये । हाथ जोड़-
 सूत धर्म जाननेवाले रामसे बोला कि 'क्या मैं अब करूं'
 रामने उसे उत्तर दिया-राजाको प्रणाम करके बोल कि न मैं
 और न लक्ष्मण वनवासका शोक करते हैं । चौदह वर्ष
 व्यतीत होनेपर हम सबको पुनः आये देखोगे ॥

‘ हे गुह ! इदानीं सजने वने मे वासः न योग्यः । अतः
 आनय न्यग्रोधक्षीरं ’ । इति; गुहः च राजपुत्राय तत्
 क्षिप्रं क्षीरं उपाहरत् । रामः अपि तेन जटाः अकरोत् ।
 नदीतीरे स्थितां नावं दृष्ट्वा तत्र पूर्वं सीतां आरोप्य
 ततः स्वयं लक्ष्मणः आरूरोह । ततः सा शुभा नौका
 शीघ्रं सलिलं अत्यगात् ।

२ ‘ हे सुमंत्र ! राजासे, मातासे, कैकेयीसे, तथा अन्य
 देवियोंसे पुनः पुनः पूछकर और कौसल्याको सीतांक, मेरे
 तथा लक्ष्मणके वचनसे कुशल पूछकर चरणबंदन कह । और
 कह-नहीं अधिक होगा तुझे दुःख हमारे कारण । भरतसे भी
 कह कि जैसा राजाके साथ चर्चा करता है । वैसाही विशेषता
 छोड़कर मय माताओंसे चर्चा कर ।’ इस प्रकार सूतको
 पुनः पुनः शांत कर पश्चात् गुहसे भाषण बोला—

‘ हे गुह ! अब मनुष्योंसे युक्त वनमें रहना मेरे लिये योग्य
 नहीं । मनुष्यरहित वनमें वास अवश्य करना है । इसलिये
 बडका दूध लाओ ।’ गुहने राजपुत्रके लिये शीघ्रही (बडका)
 दूध ला दिया । रामने भी उससे जटाएँ कीं । नदीतीरपर
 ऋहरी नांव देखकर वहां पहले सीताको चढाकर पश्चात् स्वयं
 लक्ष्मणके साथ चढ लिया । पश्चात् वह उत्तम नौका शीघ्रही
 जलमें जाने लगी ।

पाठ ५

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ अन्यं तीरं संप्राप्य ते सर्वे नावं हित्वा प्रातिष्ठन्त ।
 रामः तदा लक्ष्मणं आह—‘ सौमित्रे ! त्वं अग्रतः
 गच्छ, सीता त्वां अनुगच्छतु । अहं सीतां अनुपा-
 लयन् पृष्ठतः गच्छामि । अस्माभिः अन्योऽन्यस्य रक्षा
 कर्तव्या । वनवासस्य दुःखं वैदेही अद्य वेत्स्यति । ’

भाषा-वाक्य ।

१ दूसरे पारको प्राप्त होकर वे सब नौकाको छोड़कर
 चलने लगे । राम तब लक्ष्मणसे बोला—‘ हे लक्ष्मण ! तू आगे
 चल, सीता तेरे पीछे जावे । मैं सीताको पीछेसे पालन करता
 हुआ पीछेसे चलूंगा । हमने एक दूसरेकी रक्षा करनी है ।
 वनवासका दुःख सीता आज जानेगी । ’

२ रामः तां रात्रौ भरद्वाजाश्रमे सुखे अवसत् ।
 प्रातः उत्थाय महर्षिं अभिवाद्य तौ अग्रे जग्मनुः ।
 महर्षिश्च तेषां स्वस्त्ययनं चकार । तान् रात्रः औरसान्
 पुत्रान् प्रस्थितान् प्रेक्ष्य चित्रकूटस्थं रम्यं पंथानं आदिश्य,
 महर्षिः न्यवर्तत् । कालिन्दीं नदीं आसाद्य
 सद्यः तितीर्ष्वः चिन्त्वा आपेदिरे । ततः तौ राम-

लक्ष्मणौ काष्ठसंघाटं सुमहाप्लवं चक्रतुः । लक्ष्मणः
सीतायाः सुखं आसनं चकार । तत्र रामः लज्जमानां
तां सीतां पुवं प्रथमं अध्यारोपयत् । पश्चात् स्वयं
लक्ष्मणेन सह आरुह्य, अग्रे अगच्छत् ।

भाषा-वाक्य ।

२ राम उस रात्रीके समय भरद्वाजके आश्रममें सुखसे
रहा । प्रातः उठकर महर्षिको प्रणाम कर वे (दो) आगे चलने
लगे । महर्षिने भी उनका (स्वस्त्ययन) शुभ गमन होनेकी
प्रार्थना की । उन राजाके औरस पुत्रोंको जाते देख, चित्र-
कूटका रमणीय मार्ग बताकर महर्षि लौट आये । कालिंदी-
नदीको प्राप्त हो तत्काल तैरनेकी इच्छा करनेवाले
चिताको प्राप्त हुए । पश्चात् वे राम-लक्ष्मण लकड़ियोंको
जोड़ बड़ा बेंडा करने लगे । लक्ष्मणने सीताके लिये सुख-
कारक आसन बनाया । वहाँ रामने लज्जा करनेवाली उस
सीताको बेंडेपर पहले चढ़ाया । पश्चात् स्वयं लक्ष्मणके
साथ चढ़कर, आगे बढ़े ।

समासाः

१ सभार्यः—भार्यया सहितः ।

२ सलक्ष्मणः — लक्ष्मणेन सहितः ।

३ निषादराजः — निषादानां राजा ।

४ चीरवस्त्रधारी — चीरं च वस्त्रं च चीरवस्त्र, चीरवस्त्रे

धारयति इति चरिवस्रधारी ।

५ धनुर्धरः-धनुः धारयति इति ।

६ राम-लक्ष्मणी-रामश्च लक्ष्मणश्च ।

७ वनवासः-वने वासः ।

८ चतुर्दशवर्षाणि — चतुर्दश च तानि वर्षाणि च ।

९ पादाभियन्दनं — पादयोः अभियन्दनम् ।

१० अस्मत्संतापजं-अस्माकं संतापः अस्मत्संतापः,

अस्मत्संतापात् जातम् ।

११ सजनम् — जनेन सहितं ।

१२ निर्जनम् — निर्गतः जनः यस्मात् ।

१३ राजपुत्रः — राज्ञः पुत्रः ।

१४ नदीतीरम् — नद्याः तीरम् ।

१५ मरद्वाजाश्रमः — मरद्वाजस्य आश्रमः ।

द्वन्द्व-समाम् = रामलक्ष्मणी, चरिवस्रे ।

द्विगु , , = चतुर्दशवर्षाणि ।

पाठ ६

तत्पुरुष-समासः ।

- तत्पुरुष-समासके आठ प्रकार हैं— १ प्रथमा-तत्पुरुष ।
 २ द्वितीया तत्पुरुष । ३ तृतीया-तत्पुरुष । ४ चतुर्थी-तत्पुरुष ।
 ५ पंचमी तत्पुरुष । ६ षष्ठी-तत्पुरुष । ७ सप्तमी-तत्पुरुष ।
 ८ नञ्-तत्पुरुषः ।

इनके उदाहरण देखिये —

(१) प्रथमा — तत्पुरुषः ।

- १ मध्याह्नः — (मध्यः अह्नः) — मध्यदिन ।
 २ मध्यरात्रः — (मध्यः रात्रेः) — मध्यरात्री ।
 ३ प्राप्तजीविकः — (प्राप्तः जीविकां) जीविकाको प्राप्त ।

(२) द्वितीया — तत्पुरुषः ।

- १ ग्रामगतः — (ग्रामं गतः) ग्रामको गया हुआ ।
 २ सुखप्राप्तः — (सुखं प्राप्तः) सुखको प्राप्त ।
 ३ दुःखातीतः — (दुःखं अतीतः) दुःखसे परे ।

(३) तृतीया — तत्पुरुषः ।

- १ मातृसदृशः — (मात्रा सदृशः) — माताके सदृश ।
 २ पितृममः — (पिता ममः) — पिताके ममान ।
 ३ गुहमंमिश्रितः — (गुह्येन संमिश्रितः) गुह्यमे मिश्रित ।
 ४ शस्त्राच्छिन्नः — (शस्त्रेण छिन्नः) शस्त्रसे छिन्नाभिन्न ।

(४) चतुर्थी-तत्पुरुषः ।

- १ यूपदारु—(यूपाय दारु) यूपके लिये लकड़ी ।
- २ मुद्रिकासुवर्ण—(मुद्रिकायै सुवर्ण)-अंगूठीके लिये सुवर्ण।
- ३ भूतबलिः—(भूतेभ्यः बलिः)-प्राणियोंके लिये अन्न ।

(५) पंचमी-तत्पुरुषः ।

- १ सिंहभयं—(सिंहात् भयं) सिंहसे डर ।
- २ स्वर्गभ्रष्टः—(स्वर्गात् भ्रष्टः)-स्वर्गसे भ्रष्ट ।
- ३ दुःखमुक्तः—(दुःखात् मुक्तः)-दुःखसे मुक्त ।

(६) षष्ठी-तत्पुरुषः ।

- १ राजपुरुषः—(राज्ञः पुरुषः)-राजाका पुरुष ।
- २ वृक्षमूलं—(वृक्षस्य मूलं)-वृक्षका मूल ।
- ३ पृथिवीपतिः—(पृथिव्याः पतिः)-पृथ्वीका स्वामी ।
- ४ धर्मग्रंथः —(धर्मस्य ग्रंथः) — धर्मका ग्रंथ ।
- ५ देवपूजकः —(देवस्य पूजकः) देवका पूजक ।

(७) सप्तमी तत्पुरुषः ।

- १ व्यवहारधूर्तः —(व्यवहारे धूर्तः) — व्यवहारमें धूर्त ।
- २ विद्याप्रवीणः —(विद्यायां प्रवीणः)— विद्यामें प्रवीण।
- ३ कलानिपुणः —(कलासु निपुणः) कलाओंमें निपुण ।
- ४ वाक्पटुः —(वाचि पटुः) भाषणमें प्रवीण ।

(८) नञ्त्त्पुरुषः ।

१ अब्राह्मणः — (न ब्राह्मणः) — जो ब्राह्मण नहीं वह ।

२ अविद्वान् — (न विद्वान्) — जो विद्वान् नहीं वह ।

३ अशक्तः — (न शक्तः) — जो समर्थ नहीं वह ।

पाठक इतने तत्पुरुष समासोंके रूप देखकर जान सकते हैं कि प्रथमा, द्वितीया आदि विभक्तियोंके प्रत्यय समास खोलनेके समय लग जानेके कारणही उक्त समासोंको प्रथमा-तत्पुरुष, द्वितीया-तत्पुरुष आदि नाम प्राप्त हुए हैं ।

नञ्त्त्पुरुषके समय नकारका अर्थ बतानेवाला अकार समासके प्रारंभमें लगता है ।

इतनी बातें ध्यानमें धरनेसे पाठक तत्पुरुष समासको पहचान सकते हैं । अब थोड़ा पढ़िये —

संस्कृत-वाचन-पाठः ।

रामः सीतां अब्रवीत्- वैदेहि ! सर्वान् नगान् पुष्पितान् पश्य । नरैः अनुपसोवितान् फलपुष्पैः च अवनतान् विल्वान् भल्लातकान् पश्य । नूनं अत्र वयं शङ्काम आजीवितुम् । एष कोकिलः कूजति । शिखी तं प्रतिहूजति । पश्य इमं रम्यं चित्रकूटं यस्य काननेषु रस्यामहे । इति । रम्यं चित्रकूटं आसाद्य तत्र वाल्मीकिं अभिवाद्य उपविशिशुः । महर्षिः तान्

पूजयामास । ततः रामः लक्ष्मणं अब्रवीत्, लक्ष्मण !
रुचिरं आवसथं कुरुष्व इति । लक्ष्मणः अपि पर्णशालां
चक्रे । रामः स्नान्वा देवयजनं अकरोत्, विवेश च
पर्णशालां । रम्यं चित्रकूटं, माल्यवतीं नदीं च आसाद्य
राघवः ननन्द । पुरविप्रवासस्य दुःखं जर्हा च ।

राम सीतासे बोला—हे सीते ! सब पर्वत पुष्पयुक्त हुए,
देख । मनुष्योंद्वारा असेवित होनेसे फलों और फलोंसे नमे
हुए विल्व और मिलावे देख । निश्चयसे यहाँ हम आजीवि-
काके लिये समर्थ होंगे । यह कोकिल शब्द करता है । मोर
उसे जवाब देता है । देख इस रमणीय चित्रकूटको जिसके
जंगलोंमें (हम) रममाण होंगे । ऐसे रमणीय चित्रकूटको
प्राप्त होकर वहाँ वाल्मीकि ऋषिको प्रणाम कर (वे) बैठ
गये । महर्षिने उनकी पूजा की । तब राम लक्ष्मणसे बोला,
हे लक्ष्मण ! उत्तम घरचना । लक्ष्मणने भी पर्णशाला बनाई ।
रामने स्नान कर देवोंका यज्ञ किया और प्रवेश किया पर्ण-
शालामें । रमणीय चित्रकूट और माल्यवती नदीको प्राप्त
होकर राम आनंदित हुआ । और (उसने) नगरसे बाहर
होनेका दुःख दूर फेंक दिया ।

समाप्तः ।

१ अनुपसेवितः-न उपसेवितः । २ फलपुष्पे-फलं च पुष्पं च ।

१ [सं. ग। मा. भा. १०]

पाठ ७

अथ सुमंत्रः दुर्मना भूत्वा, निरानंदां अयोध्यां प्रययौ । अभिधावन्तः सहस्रशः नराः सुमंत्रं अभ्यद्रवन् पृच्छन्तः च 'क्व राम' इति । सीतारामलक्ष्मणाः गंगापारं गताः इति विज्ञाय च 'हा राम ! हा राम !' इति विचुक्रुशुः । स वातायनगतानां स्त्रीणां च परिदेवनां शुश्राव । राजवेश्म प्रविश्य आतुरं राजानं अपश्यत् । यथोक्तं रामवचनं राजानं प्रणिपत्य प्रत्यरेदयत् । राजा तु तत् श्रुत्वा मूर्च्छितः भूत्वा भूमौ न्यपतत् । सर्वे अन्तःपुरं तदा आविद्धम् । रामे वनं प्रव्राजिते अथ पृष्ठां रजनीं अर्धरात्रे राजा पुनः पूर्वं

अब सुमंत्र दुःखी होकर आनंदरहित अयोध्याको चला । दौटते हुए सहस्रों मनुष्य सुमंत्रके पास पहुंचे और पूछने लगे कि 'कहाँ है राम ?' ऐमा । सीता, राम और लक्ष्मण गंगाके पार गये ऐमा जानकर 'हा राम, हा राम' ऐमा रोने लगे । उसने सिडकियोंमें गई हुई स्त्रियोंका भी रोना सुना । राजघरमें प्रविष्ट हो दुःखी राजाको देखा । जैसा कहा था (वैमा) रामका भाषण राजासे प्रणाम कर कहा । राजा तो उमे सुन भूमिपर गिरा । सब अंतःपुर तब दुःखी हुआ । राम वनको भेजे जानेपर छटी रात्रिको अर्ध रात्रिके समय गजाने फिर पूर्व-

कृतं दुष्कृतं अस्मरत् । कौसल्यां च अत्रवीत् । देवि !
यदा त्वं अनूढा अभवः अहं च युवराजः । तदा प्रावृट्
समयः प्राप्तः । अतिसुखे तस्मिन् काले सरयू नदीं
अन्वगाम् । यद् अहं रात्रौ निपाने अभ्यागतं महिषं
गजं मृगं वा हन्तुं लभेय इति । अंधकारे तु तदा वार-
णस्य इव जले नर्दतः घोषं अश्रौषम् । ततः गजप्रेप्सुः
दीप्तं घरं उद्धृत्य अपातयम् । तदा कस्य अपि व्यक्ता
वाक् प्रादुरासीत् ' कथं मद्विघ्नस्य ऋषेः वधः विधीयते ।
न अहं मम जीवितक्षयं अनुशोचामि । अपि तु
मातरं च पितरं च अनुशोचामि । ' श्रुत्वा तां करुणां
समय किया हुआ दुष्कर्म स्मरण किया । और कौसल्यासे
बोला । हे देवि ! जब तू अविवाहित थी और मैं युवराज था
तब वर्षाकाल प्राप्त हुआ था । अति सुखदायक उस कालमें
सरयू नदीपर मैं गया । (इमलिये) कि मैं रात्रिके समय
पानी पीनेके लिये आये हुए भैंसे, हाथी या हिरनको मारने
के लिये प्राप्त करूँ । अंधकारमें तो तब हाथीके जैसा जलमें
शब्दका आवाज सुना । फिर हाथीकी इच्छा करनेवाले
(मैंने) तेज वाण उठाकर छोड़ दिया । तब किसीकी स्पष्ट
वाणी मैंने सुन ली । 'कैसे मेरे जैसे ऋषिका वध किया
जाता है । नहीं मैं अपने जीवितके नाशके लिये शोक करता
हूँ, परन्तु माता और पिताके लिये शोक करता हूँ । ' सुन-

पाठ ८

वाचं व्यथितस्य मे कराभ्यां सशरं चापं भुवि अपतत् ।
 दुर्मनाः तं देशं गत्वा तत्र इषुणा हतं तापसं अपश्यम् ।
 स तापसः मां उवाच । ' मम पितुः अयं आश्रमः,
 इतः स्थानात् एकपदी एव केवलम् । त्वं तत्र गच्छ
 तं प्रसादय च । मंकुपितः सः त्वां न शपेत् । मां च
 विशल्यं कुरु । ' ततः अहं वाणं उदहरम् । स तपोधनः
 सद्यः प्रणान् जहौ । अहं अपि यथा आख्यातं जल-
 पूर्णं घटं आदाय आश्रमपथं गतः । तत्र अहं अपश्यं
 तस्य वृद्धौ अन्धौ च पितरौ । मम पदशब्दं श्रुत्वा एव
 मुनिः अभाषत, ' किं पुत्र ! चिरयसि ? आनय क्षिप्रं
 कर वही करुणामयी वाणी, दुःखी हुए मेरे हाथोंसे वाणसहित
 धनुष्य भूमिपर गिर गया । दुःखी घन, उसदेशको जा, वहाँ
 वाणसे ताड़ित तापसीको देखा । वह तापस मुझसे बोला- 'मेरे
 पिताका यह आश्रम इस स्थानसे एक कदम ही केवल है ।
 तू वहाँ जा और उसे प्रसन्न कर । क्रोधित होनेपर वह तुझे
 शाप न दे । मुझे शल्यरहित कर ' तब मैंने (उमके शरीरसे)
 वाण निकाला । उस नपस्वीने उसी क्षण प्राण छोड़ दिये ।
 मैंने भी जैमा कहा था, जलका घड़ा लेकर आश्रमके मार्गसे
 गया । तब मैंने देखा उमके दोनों अन्धे मातापिताको । मेरे
 पांवका शब्द सुनकरही मुनिने भाषण किया ' क्यों पुत्र ! देरी

पानीयम् । कथं न अभिभाषसे ! ' इति । तदा मया
 तस्य पुत्रस्य मरणं निवेदितम् । असौ तदा उवाच माम्
 ' नय नौ तं एव देशं तथाविधं पुत्रं द्रष्टुं इच्छावः । '
 ततः अहं एकः सभार्यं मुनिं तत्र नीत्वा पुत्रं अस्पर्श-
 यम् । तौ पुत्रं स्पृष्ट्वा अस्य शरीरे निपेततुः । स मुनिः
 शोकसंतप्तः तदा मां आह—' हे राजन् ! मे शापात्
 त्वं एवं पुत्रशोकेनैव कालं गमिष्यसि । ' एवं मां
 शापं दत्वा तत् मिथुनं स्वर्गं अगात् । अद्य तत् पापं
 मया इदानीं स्मृतम् । तस्य पापकर्मणः एव अयं
 विपाकः ।

करता है ? ला जलदी पानी । कैमे नहीं बोलता है ?' ऐसा ।
 तब मैंने उसके पुत्रका मरण सुनाया । वह तब बोला मुझसे
 ' ले जा हम (दोनोंको उसी देश) को, वैसे पुत्रको देखनेकी
 इच्छा करते हैं। ' तब मैं अकेलेने पत्नीके समेत मुनिको वहाँ
 लेकर पुत्रसे स्पर्श कराया । वे (दोनों) पुत्रसे स्पर्श करके
 इसके शरीरमें गिरे । वह मुनि शोकमे संतप्त तब मुझे बोला-
 'हे राजा ! मेरे शापसे तू इसी प्रकार पुत्रशोकमे मृत्युको प्राप्त
 होगा ।' इस प्रकार मुझे शाप देकर वह जोड़ा स्वर्गको
 गया । आज उस पापको मैंने अब स्मरण किया । उस
 पापकर्मकाही यह परिणाम है ।

समासः ।

द्वंद्व - समास — सीतारामलक्ष्मणाः (सीता च रामश्च
लक्ष्मणश्च)

तत्पुरुष--(नञ्तत्पुरुष) = (१) अयोध्या (न योध्या) ।
अनूढा (न ऊढा) । (तृतीया तत्पुरुष) = (१) शोक-
संतप्तः (शोकेन संतप्तः) । (षष्ठीतत्पुरुष) = (१) गंगा-
पारः (गंगायाः पारः) । (२) राजवेश्म (राज्ञः वेश्म) ।
(३) रामवचनं (रामस्य वचनं) । (४) जीवितक्षयः (जीवि-
तस्य क्षयः) । (५) पदशब्दः (पादयोः शब्दः) (६) पुत्रशोकः
(पुत्रस्य शोकः) । (सप्तमीतत्पुरुष) = (१) वातायनगता
(वातायने गता)

१ पर्णशाला—पर्णानां शाला । २ देवयजनं—देवानां यजनं

३ पुरविप्रवासः—पुरात् वि-प्रवासः ।

निम्नलिखित समासोंको खोलनेका यत्न कीजिये-

द्वंद्वसमास—फलपुष्पे ।

नञ्तत्पुरुष—असेवितः ।

तृतीयातत्पुरुष—हरिकृतः ।

चतुर्थीतत्पुरुष—जनाहितम् ।

पञ्चमीतत्पुरुष—पत्रशाला । देवयजनं ।

पाठ ९

बहुव्रीहि-समासः।

बहुव्रीहि समासके मुख्य सात भेद हैं । (१) द्विपद बहु-
व्रीहिः, (२) बहुपद बहुव्रीहिः, (३) संख्योत्तरपद बहुव्रीहिः,
(४) संख्योभयपद बहुव्रीहिः, (५) सहपूर्वपद बहुव्रीहिः, (६)
व्यतीहारलक्षणो बहुव्रीहिः, (७) द्विगंतराललक्षणो बहुव्रीहिः ।
द्विपद-बहुव्रीहिके भी फिर छः भेद हैं । इनके उदाहरण
ये हैं—

(१) द्वितीया बहुव्रीहिः ।

१ प्राप्तोदकः = प्राप्तं उदकं यं सः प्राप्तोदकः (ग्रामः)
जिसे उदक प्राप्त हुआ है ऐसा ग्राम ।

२ आरूढवानरः = आरूढ वानरः यं (वृक्षं) स आरूढ-
वानरः (वृक्षः) = जिसपर वानर चढ़ा है वह वृक्ष ।

(२) तृतीया बहुव्रीहिः ।

१ निर्जितकामः = निर्जितः कामः येन स निर्जितकामः
(शंकरः) = काम पराजित किया है जिसने वह ।

२ प्राप्तविद्यः = प्राप्ता विद्या येन । = प्राप्त की है
विद्या जिसने ।

३ जितशत्रुः = जिताः शत्रवः येन । = पराजित किये
हैं शत्रु जिसने ।

(३) चतुर्थी बहुव्रीहिः ।

१ उपनीतभोजनः = उपनीतं भोजनं यस्मै । = पास रखा है भोजन जिसके लिये ।

२ उपहृतधान्यः = उपहृतं धान्यं यस्मै । = लाया है धान्य जिसके लिये ।

(४) पंचमी बहुव्रीहिः ।

१ निष्क्रान्तजनः = निष्क्रान्तः जनः यस्मात् । = चला गया है मनुष्यमात्र जहांसे (वह ग्राम) ।

२ उद्धृतौदनः = उद्धृतः-ओदनः यस्मात् । = उठा लिया है चावल जिससे (वह वर्तन) ।

३ समाप्तजलः = समाप्तं जलं यस्मात् । = समाप्त हुआ है जल जिससे (ऐसा कूआ) ।

(५) षष्ठी बहुव्रीहिः ।

१ शुक्लपटः = शुक्लः पटः यस्य । = श्वेत है वस्त्र जिसका ।

२ नीलांबरः = नीलं अम्बरं यस्य । = नीला है वस्त्र जिसका ।

३ लंबकर्णः = लंबौ कर्णौ यस्य । = लंबे हैं कान जिसके (वह गधा) ।

६ सप्तमी बहुव्रीहिः ।

१ वीरपुरुषः । वीराः पुरुषाः यस्मिन् । = धीर है

पुरुष जिसके (ऐसा ग्राम) ।

२ संचितजलं = संचितं जलं यस्मिन् = इकट्ठा किया है जल जिसमें (ऐसा पात्र) ।

३ बहुजनः = बहवः जनाः यस्मिन् । = बहुत हैं लोग जिसमें (ऐसा नगर) ।

ये ' द्विपद-बहुव्रीहि ' के उदाहरण हैं । बहुव्रीहिमें विलक्षणता यह है कि जो पद उस ममाममें रहते हैं उनसे भिन्नही अन्य पदार्थका बोध उन शब्दोंसे होता है । जैसा ' पीतांबरः ' शब्द है = (पीतं अंबरं यस्य) (पीतं) पीला है (अंबरं) वस्त्र जिसका वह पुरुष (कृष्ण, विष्णु आदि) पीतांबर शब्दसे बोधित होता है ।

यह विशेषता पाठक स्मरण रखें और पूर्वोक्त समासोंको पहचाननेका यत्न करें ।

संधि किये हुए वाक्य ।

नरैरनुपसेवितान्फलपुष्पैश्चावनतान् पितृभान्—

मल्लोत्कान्पश्य । नूनमत्र वयं शक्ष्यामाजीवितुम् ।
एष कोकिलः कूजति । शिरसी तं प्रतिकूजति । पश्येमं
रम्यं चित्रकूटं यस्य काननेषु रंस्यामहे । इति । रम्यं
चित्रकूटमामाद्य तत्र वाल्मीकिमभिशाघोपविचिशुः ।

पाठ १०

अब अन्य बहुव्रीहियोंके उदाहरण यहां देते हैं—

बहुपद-बहुव्रीहिः समासः ।

पूर्वोक्त द्विपद बहुव्रीहि समासमें केवल दोही पद होते हैं। परंतु इसमें दोसे अधिक पद होते हैं, और इससे भी समासमें दिखाई देनेवाले पदोंद्वारा उनसे भिन्न अन्य पदार्थकाही बोध होता है । जैसा—

१ पराक्रमोपार्जितसम्पत् = पराक्रमेण उपार्जिता संपत् येन सः पराक्रमोपार्जितसंपत् = पराक्रमद्वारा प्राप्त की है संपत्ति जिसने वह (पराक्रमी शूर पुरुष) ।

२ बाहुबलनिर्जितशत्रुः = बाहुबलेन निर्जिताः शत्रवः येन सः बाहुबलनिर्जितशत्रुः = अपने बाहुबलसे पराजित किये हैं शत्रु जिसने वह (बली मनुष्य) ।

३ अन्यायोपार्जितधनः = अन्यायेन उपार्जितं धनं येन सः अन्यायोपार्जितधनः = अन्यायके मार्गसे प्राप्त किया है धन जिसने वह (पापी मनुष्य) ।

इसी प्रकार अन्यान्य उदाहरण पूर्ववत् ही समझने चाहिये। आशा है कि इस रीतिसे इस समासको पाठक पहचान लेंगे। इसमें दो शब्दोंसे अधिक शब्द रहते हैं और सब शब्दों द्वारा अन्यही पदार्थका बोध होता है ।

संख्योत्तरपद बहुव्रीहिः समासः ।

इसमें दूसरा पद संख्यावाचक रहता है । इसका उदाहरण देखिये—

१ उपदशाः = उप समीपे दशानां सन्ति ये ते उपदशाः । = पास दस (पुरुषों) के हैं जो उनको उपदश कहते हैं ।

इसी प्रकार “ २ उपविंश, ३ उपशत ” आदि संख्योत्तरपद बहुव्रीहि समास होते हैं । इसके पश्चात् देखिये—

संख्याभयपद बहुव्रीहिः ।

इसमें दोनों पद संख्यावाचकही रहते हैं, जैसा—

१ द्वित्राः = द्वौ वा त्रयो वा = (दो वा तीन)

२ द्विदशाः = द्विरावृत्ता दश = (दोबार दश)

इम रीतिसं यह बहुव्रीहि समास होता है । इसके दोनों शब्द संख्यावाचक होते हैं । इस कारण इसकी पहचान अतिसुगम है । अब देखिये—

सहपूर्वपद-बहुव्रीहिः ।

इम बहुव्रीहिमें ‘ सह ’ साथ, इस अर्थवाला शब्द प्रथम स्थानमें रहता है; जैसा—

१ समूलः = मूलेन सह वर्तते इति समूलः = मूलके साथ गहनेवाला ।

२ सपुत्रः = पुत्रेण सह वर्तते इति = लडकेके साथ रहता है जो । ३ सकेशः = केशैः सह भवति इति = चालोंके साथ होता है जो । ४ सखड्गः = खड्गेन सह अस्ति इति — तलवारके साथ होता है जो ।

ये इस प्रकारके समास अतिसुगम हैं क्योंकि इसमें प्रारंभमें ' स ' या ' सह ' इस प्रकारके शब्द रहते हैं। अस्तु । अब देखिए-

व्यतिहारलक्षणः बहुव्रीहिः ।

इसमें उलट, पुलट, क्रम अथवा बदलेका भाव रहता है। इसके उदाहरण ये हैं ।

१ केशाकेशि—केशेषु केशेषु गृहीत्वा यत् युद्धं प्रवृत्तं तत् केशाकेशि । — केशोंको पकड़कर जो युद्ध होता है वह केशाकेशि है ।

२ दण्डदण्डि-दण्डैः दण्डैः प्रहृत्य यत् युद्धं प्रवृत्तं तत् दण्डादण्डि—लाठियों और मोटियोंके प्रहार कर जो युद्ध हुआ, उसका नाम दण्डादण्डि है ।

अब एक बहुव्रीहि शेष है उसका नाम है—

दिगन्तराललक्षणः बहुव्रीहिः ।

इसमें दिशाओंका अवकाश बताया जाता है, जैसा—

दक्षिणपूर्वा-दक्षिणस्याः पूर्वस्याश्च दिशोः यत् अंतरालं सा दक्षिणपूर्वा । — दक्षिण और पूर्व दिशाओंमें जो अवकाश है उसका नाम ' दक्षिणपूर्वा ' है ।

ये सब सामास सुगम हैं, और पाठक यदि इस पाठका अभ्यास विचार और मननपूर्वक करेंगे तो उनको बहुव्रीहि समासका ज्ञान इतनेसे ठीक प्रकार हो सकता है; और उनको कोई कठिनता नहीं रहेगी ।

संस्कृत-भाषामें बहुव्रीहि समासका उपयोग बहुत होता है। प्रयोगकी दृष्टिसे तत्पुरुष समास और बहुव्रीहि समासही बहुत प्रयुक्त होते हैं । इसलिये पाठकोंको उचित है कि वे इनका उत्तम अध्ययन करें और संस्कृतभाषाके मन्दिरमें सुगमतासे प्रविष्ट हों ।

संधि किये हुए वाक्य ।

महर्षिस्तान्पूजयामास । ततो रामो लक्ष्मणमव-
धीत् ' लक्ष्मण ! रुचिरमावसथं कुरुष्वेति ' । लक्ष्मणो-
ऽपि पर्णशालां चक्रे । रामः स्नात्वा देवयजनम-
करोत् । विवेश च पर्णशालाम् । रम्यं चित्रकूटं, मा-
न्यवतीं नदीं चासाद्य राघवो ननन्द । पुरविप्रवास-
स्य दुःखं जहौ च । अथ सुमन्त्रो दुर्मना भूत्वा, नि-
रानन्दामयोऽध्यां प्रययौ । अनिघावन्तः सहस्रशो
नराः सुमन्त्रमभ्यद्रवन् पृच्छन्तश्च ' क्व राम ' इति ।
सीतारामलक्ष्मण! गंगापारगता इति विज्ञाय च ' हा
राम ! हा राम ! ' इति विचुक्रुशुः । ॥ वातायनगतानां
स्त्रीणां च परिदेवनां शुश्राव ।

पाठ ११

इस पाठमें पूर्व पाठोंमें दी हुई रामायणकी कथाका संधियुक्त सरल संस्कृत दिया जाता है । यदि पाठकोंके पूर्व पाठ बन गये हों, तो इस पाठके समझनेमें उनको कोई कठिनता नहीं रहेगी ।

(१)

अभियाय च तमिगुदीवृक्षं सभार्यः सलक्ष्मणौ
 रामो रथादवातरत् । तत्र गुहो नाम निपादराजस्तस्य
 सखाऽऽसीत् । सोऽपि राममागतं श्रुत्वाऽमात्यैर्वृद्धैश्च
 परिवृतस्तत्र राममुपगतः । चीरवस्त्रधारी रामः सायं-
 संध्यां तत्रोपास्य लक्ष्मणेनानीतं केवलं जलमेव
 भोजनार्थमाददे । वृक्षमाश्रित्य तत्रैव लक्ष्मणस्तस्थौ ।
 धनुर्धरा गुहोऽपि सूतेन सह तत्रैव स्थितः । प्रभा-
 तायां शर्वर्या राम उवाच— ' तराम जान्हवी ' इति
 रामलक्ष्मणौ सीतया सह गंगां जग्मतुः ।
 प्राञ्जलिः सूतो धर्मज्ञं राममुवाच— ' किमहमिदानीं
 करवाणि ' इति । रामस्तं प्रत्युवाच— ' राजानमभिवाद्य
 ब्रूयाः । नाहं न च लक्ष्मणोऽनुशोचति वनवासम् ।
 चतुर्दशवर्षेषु निवृत्तेषु नः सर्वान् पुनरागतान्द्रक्ष्यसे ' इति ॥

‘ हे सुमंत्र ! राजानं मातरं कैकेयीमन्याश्च देवीः
 पुनः पुनरुक्त्वा, अथ कौसल्यां सीताया मम
 लक्ष्मणस्य च वचनादारोग्यं पादाभिवंदनं च ब्रूहि ।
 कथय च । नाभिभविष्यति त्वां दुःखमस्मत्संतापजम् ।
 भरतश्चापि वक्तव्यो ‘ यथा राजनि वर्तसे तथा
 सर्वासु मातृष्वविशेषतो वर्तेथाः । ’ एवं सूतं पुनः
 पुनः सांत्वयित्वा पश्चाद्गुहं वचनमब्रवीत्- ‘ हे गुह !
 इदानीं सज्जने वने मे वासो न योग्यः । निर्जने वने वासोऽ-
 वश्यं कर्तव्यः । अत आनय न्यग्रोधक्षीरम् ’
 इति । गुहश्च राजपुत्राय तत् क्षिप्रं क्षीरमुपाहरत् । रामोऽपि
 तेन जटा अकरोत् । नदीतीरे स्थितां नावं दृष्ट्वा तत्र पूर्वं
 सीतामारोप्य ततः स्वयं सलक्ष्मण आरुरोह । ततः सा शुभा
 नौका शीघ्रं सलिलमत्यगात् । अन्यं तीरं संप्राप्य ते सर्वे नावं
 हित्वा प्रातिष्ठन्त । रामस्तदा लक्ष्मणमाह- ‘ सौमित्रे ’
 त्वमग्रतो गच्छ, सीता न्वामनुगच्छतु । अहं
 सीतामनुपालयन् पृष्ठतो गच्छामि । अस्माभिरन्योऽ-
 न्यस्य रक्षा कर्तव्या । वनवासस्य दुःखं वैदेह्य वेत्स्यति ।’

रामस्तां रात्रीं भरद्वाजाश्रमे सुखमवसत् प्रात-
 रुत्थाय महर्षिमाभिवाद्य तावगे जग्मतुः । महर्षिश्च
 तेषां स्वस्त्ययनं चकार । तान् राज्ञ औरसान्पुत्रान्प्रस्थिता-

न्प्रेक्ष्य, चित्रकूटस्य रम्यं पंथानमादिश्य महर्षिर्न्यवर्तत ।
 कालिंदीं नदीमासाद्य सद्यस्तितीर्षवश्चिन्तामापेदिरे । ततस्तौ
 रामलक्ष्मणौ काष्ठसंघाटं सुमहाप्लवं चक्रतुः । लक्ष्मणः
 सीतायाः सुखमासनं चकार । तत्र रामो लज्जमानां तां
 सीतां प्लवं प्रथममध्यारोपयत् । पश्चात्स्वयं लक्ष्मणेन सहारुह्य,
 प्लवमुत्सृज्य, अग्रेऽगच्छत् ।

(२)

रामः सीतामब्रवीत् ' नैदेहि ! सर्वास्त्रिगान्पुष्पितान्पश्य ।
 नरैरनुपसेवितान्फलपुष्पैश्चावनतान्विल्वान्भल्लातकान्पश्य ।
 नूनमत्र वयं शक्ष्यामाजीवितुम् । एष कोकिलः कूजति ।
 शिखी तं प्रतिकूजति । पश्येमं रम्यं चित्रकूटं यस्य कान-
 नेषु रंस्यामहे ' इति । रम्यं चित्रकूटमासाद्य तत्र वाल्मी-
 कमभिवाद्योपविविशुः महर्षिस्तान्पूजयामास । ततो रामो
 लक्ष्मणमब्रवीत् ' लक्ष्मण ! रुचिरमावसथं कुरुष्वेति । '
 लक्ष्मणोऽपि पर्णशालां चक्रे । रामः स्नात्वा देवयजनमकरो-
 द्विवेश च पर्णशालाम् । रम्यं चित्रकूटं, माल्यवतीं नदीं चासाद्य
 राघवो ननन्द । पुरविप्रवासस्य दुःखं जहौ च ।

पाठ १२

अथ सुमंत्रो दुर्मना भूत्वा, निरानंदामयोध्यां प्रययौ ।
 अभिधावन्तः सहस्रशो नराः सुमंत्रमभ्यद्रवन्पृच्छन्तश्च ' क्व
 राम ' इति । सीतारामलक्ष्मणा गङ्गापारं गता इति विज्ञाय
 च ' हा राम, हा राम ' इति विचुक्रुशुः । स वातायन-
 गतानां स्त्रीणां च परिदेवनां शुश्राव । राजवेश्म प्रविश्यातुरं
 राजानमपश्यत् । यथोक्तं रामवचनं राजानं प्रणिपत्य प्रत्य-
 चेदयत् । राजा तु तच्छ्रुत्या भूर्ज्जितो भूत्वा भूमौ न्यपतत् ।
 सर्वमन्तःपुरं तदाऽऽविद्धम् । रामे वनं प्रव्राजितेऽथ पट्टीं
 रजनीं अर्धरात्रे राजा पुनःपूर्वं कृतं दुष्कृतमम्मरत् । कौसल्या
 चाब्रवीत् । ' देवि ! यदा त्वमनूढाऽभवोऽहं च युवराजः,
 तदा प्रावृट्समयः प्राप्तः । अतिसुखे तस्मिन्काले सरयूं नदी-
 महमन्वगाम् । यदहं रात्रौ निपानेऽभ्यागतं महिषं गजं मृगं
 वा हन्तुं लभेयेति । अंधकारे तु तदा वाराणस्येव जले नर्दतां
 घोषमश्रौषम् । ततो गजप्रेप्सुर्दाप्तं शरमुद्धृत्यापातयम् । तदा कस्यापि
 व्यक्ता वाक्प्रादुरासीत्—' कथं मद्विधस्यैवंधो विधीयते ? नाहं
 मम जीवितश्रममनुशोचामि । अपि तु मातरं च पितरं
 चानुशोचामि । ' श्रुत्या तां करुणां वाचं व्यथितस्य मे
 कराभ्यां सशरं चापं भुव्यपतत् । दुर्मनास्तं देशं गत्वा तत्रेपुणा

हतं तापसमपश्यम् । स तापसो मामुवाच-‘मम पितुरयमाश्रमः
 इतः स्थानादेकपद्येव केवलम् । त्वं तत्र गच्छ तं प्रसादय
 च । संकुपितः स त्वां न शपेत् । मां च विशल्यं कुरु ’ ततो-
 ऽहं याणमुदहरम् । स तपोधनः सद्यः प्राणाञ्जहौ । अहमपि
 यथारूपातं जलपूर्णं घटमादायाश्रमपथं गतः । तत्राहमपश्यं
 तस्य वृद्धावन्धौ च पितरौ । मम पदशब्दं श्रुत्वैव मुनिर-
 भाषत-‘किं पुत्रोचिरयासि ? आनय क्षिप्रं पानीयम् । नाभिभापसे ?
 इति । ’ तदा मया तस्य पुत्रस्य मरणं निवेदितम् ।
 असौ तदोवाच माम् । ‘ नय नौ तमेव देशं तथाविधं पुत्रं
 दृष्टुमिच्छावः । ’ ततोऽहमेकः सभार्यं मुनिं तत्र नत्वा
 पुत्रमस्पर्शयम् । तौ पुत्रं स्पृष्ट्वाऽस्य शरीरे निपेततुः ।
 स मुनिः शोकसंतप्तस्तदा मामाह—‘ हे राजन् ! मे
 शापास्त्रमेवं पुत्रशोकेनैव कालं गमिष्यसि । ’ एवं मां
 शपं दत्त्वा तन्मिथुनं स्वर्गमगात् । अद्य तत्पापं मयेदानीं
 स्मृतम् । तस्य पापकर्मण एवायं विपाकः । ’

पाठक इसका अभ्यास विशेष रीतिसे करें और कोई
 कठिनता उत्पन्न हुई, तो पूर्वपाठ देखें ।

पाठ १३

कर्मधारय-समासः ।

कर्मधारय समासके सात भेद हैं, इनके नाम और उदाहरण यहाँ देते हैं—

(१) विशेषणपूर्वपद-कर्मधारयः ।

इसमें पहिला शब्द विशेषण होता है और दूसरा पद विशेष्य होता है, जैसा—

१ कृष्णसर्पः—(कृष्णश्च असौ सर्पश्च) = काला सांप ।

२ नीलवस्त्रं—(नीलं च तत् वस्त्रं च) = नीला वस्त्र ।

३ उष्णजलं—(उष्णं च तत् जलं च) = गर्म जल ।

४ शीतोदकं—(शीतं च तत् उदकं च) = शीत जल ।

इसमें क्रमशः “ कृष्ण, नील, उष्ण, शीत ये ” ये शब्द गुणबोधक होनेसे विशेषण हैं और ये क्रमशः ‘ सर्प, वस्त्र, जल, उदक ’ इन शब्दोंके गुण बता रहे हैं, इसलिये ये विशेष्य हैं । इस प्रकार इस समासको पहचानना अति सुगम है ।

(२) विशेष्यपूर्वपद-कर्मधारयः ।

पूर्वोक्त समासके विरुद्ध अवस्था इसमें होती है । इसमें विशेष्य प्रथम होता है और विशेषण आगे रहता है अर्थात् पहिला शब्द विशेष्य और दूसरा विशेषण होता है और

विशेषणका शब्द पहिले शब्दकी निंदा करनेके लिए प्रयुक्त हुआ होता है, जैसा—

१ वीरभीतः (वीरश्चासौ भीतश्च) - वीर होकर घबराया हुआ ।

२ धनेशार्थहीनः - (धनेश्च असौ अर्थहीनश्च) - धनेश होकर द्रव्यहीन ।

ये इसके उदाहरण हैं । इसमें दूसरे शब्दद्वारा पहिले की निंदा हुई है ।

(३) विशेषणोभयपद-कर्मधारयः ।

इसमें दोनों शब्द विशेषणही होते हैं, जैसा—

१ शीतोष्णं (शीतं च तत् उष्णं च) - शीत और उष्ण

२ कृष्णशुक्लः (कृष्णश्च असौ शुक्लश्च) - काला और श्वेत ।

इस प्रकारके इस समासके उदाहरण हैं । इसमें सब शब्द विशेषणरूप होनेसे इसकी पदचान सुगम है ।

(४) उपमानपूर्वपद-कर्मधारयः ।

इसमें उपमा दर्शानेवाला शब्द प्रथम स्थानमें होता है । इसके उदाहरण ये हैं ।

१ शंखपांडुरः - - (शंखवत् पांडुरः) - शंखके समान श्वेत ।

२ घनद्र्यामः - (घन इव द्र्यामः) - मेघके समान द्र्याम ।

३ मेघद्र्यामः - (मेघ इव द्र्यामः) -

इसमें पहिला शब्द उपमादर्शक और दूसरा गुणबोधक है ।

पाठ १४

(५) उपमानोत्तरपद-कर्मधारयः ।

इसमें उपमादर्शक शब्द दूसरे स्थानमें रहता है, जैसे—

१ पुरुषव्याघ्रः—(पुरुषः व्याघ्र इव)-व्याघ्रके समान पुरुष ।

२ नरसिंहः—(नरः सिंह इव)-सिंहके समान नर ।

इस प्रकारके समासोंमें उपमादर्शक शब्द दूसरे स्थानमें रहते हैं । यहां पाठक पूर्व समासके साथ इसका भेद देखें और उसका स्मरण रखें ।

(६) संभावनापूर्वपद-कर्मधारयः ।

इसके उदाहरण ये हैं —

१ गुणबुद्धिः—(गुण इति बुद्धिः)—गुण जैसी बुद्धि ।

२ पुत्रग्रहणं—(पुत्र इति ग्रहणं) = पुत्र फरके ग्रहण करना ।

(७) अवधारणापूर्वपद-कर्मधारयः ।

इसके उदाहरण ये हैं —

१ विद्याधनं—(विद्या एव धनं) = विद्याही धन है ।

२ सुहृद्वन्धुः—(सुहृत् एव बन्धुः) = मित्रही भाई है ।

इतने उदाहरण और इतनेभेददेख पाठकोंकी समझमें यह बात आगई होगी कि अर्थके अनुसारही समास बनते हैं और अर्थ के अनुसारही समासोंकी पहचान होती है । यदि किसीको यह ज्ञान नहीं है, कि ' विद्याधन ' का अर्थ क्या है, तो वह उस समासको जानही नहीं मकेगा । अर्थात् मंस्कृत भाषा

के अंदर जैसा पाठकोंका प्रवेश होता जायगा, वैसा वैसा उनको समासोंका अधिकाधिक बोध होता जायगा । पाठक यहाँ स्मरण रखें कि यह बात एक दूसरेके आश्रयपर निर्भर है । अर्थात् समासोंका ज्ञान होनेसे अर्थज्ञान हो जाता है और अर्थज्ञान होनेसे भी समासोंके खोलनेकी विधि ज्ञात हो सकती है ।

अब इस पाठमें निम्नलिखित श्लोक पढ़िये —

स्कंद उवाच-

मातरो हि भवत्यो मे भवतीनामहं सुतः ।

उच्यतां यन्मया कार्यं भवतीनामथेप्सितम् ॥ १५ ॥

(म० भारत. घन. २१०)

अन्वयः—हि भवत्यः मे मातरः, अहं भवतीनां सुतः ।

अथ भवतीनां ईप्सितं मया यत् कार्यं उच्यताम् ॥

अर्थ—क्योंकि आप मेरी माताएं हैं, मैं आपका पुत्र हूँ । आपको (ईप्सितं) इष्ट जो कार्य मुझे करना हो, वह कहिये ।

इन्द्रो दधाति भूतानां चलं तेजः प्रजाः सुखम् ।

तुष्टः प्रयच्छति तथा सर्वान्कामान्सुरेश्वरः ॥ १६ ॥

(म० भारत घन २२९)

अन्वयः—इन्द्रः भूतानां चलं तेजः सुखं प्रजाः दधाति ।

तथा तुष्टः सुरेश्वरः सर्वान् कामान् प्रयच्छति ॥

अर्थ—इन्द्र भूतमात्रके लिये बल, तेज, संतान, सुख धारण करता है, तथा वही सुरोंका ईश्वर इन्द्र संतुष्ट हुआ तो सब मनोरथोंको देता है ॥

ब्रह्म क्षत्रेण संसृष्टं क्षत्रं च ब्रह्मणा सह ।

उदीर्णे दहतः शत्रून्वनानीवाग्निमारुतौ ॥ १० ॥

(म. भारत. घन२६)

अन्वयः—ब्रह्म क्षत्रेण संसृष्टं, क्षत्रं च ब्रह्मणा सह (संमिलितं), उदीर्णे शत्रून् दहतः, अग्निमारुतौ वनानि इव ॥

अर्थ—(ब्रह्म) ब्राह्मण लोग (क्षत्रेण) क्षत्रिय लोगोंके साथ मिले हुए, तथा क्षत्रिय लोग ब्राह्मणोंके साथ संमिलित हुए तो, ये दोनों (उदीर्णे) प्रकाशित होकर शत्रुओंको ऐसे जलाते हैं, जैसे अग्नि और वायु मिलकर वनोंको जलाते हैं ।

यहां अग्नि शब्द ब्राह्मणका तेज और वायु शब्द क्षत्रियके बलका द्योतक है । वेदमंत्रोंमें अग्नि-देवताके मंत्रोंसे ब्राह्मणोंका वर्णन तथा वायुदेवताके मंत्रोंसे क्षत्रियोंका वर्णन हुआ है । इस विषयका अनुसंधान पाठक यहां करें।

समासाः ।

सुरेश्वरः—(सुराणां ईश्वरः) = देवोंका राजा ।

अग्निमारुतौ = अग्निश्च मारुतश्च ।

संसृष्टं = सम्यक् सृष्टं ।

पाठ १५

अव्ययीभाव-समासः ।

अव्ययीभाव समासके दो भेद हैं । एकका नाम (१) नामपूर्वपद अव्ययीभाव समास और (२) दूसरेको अव्यय पूर्वपद अव्ययीभाव समास कहते हैं । इनके उदाहरण हैं—

(१) नामपूर्वपद अव्ययीभाव-समासः ।

इस समासमें पहिला पद नाम होता है और दूसरा अव्यय होता है । देखिए—

१ फलप्रति—(फलस्य मात्रा) = फलका अंश ।

२ शाकप्रति—(शाकस्य मात्रा) शाकका प्रमाण ।

इन समासोंमें पहिला पद-‘फल’ अथवा ‘शाक’ ये नाम हैं, इसलिये इन समासोंका यह नाम है ।

(२) अव्ययपूर्वपद-अव्ययीभाव-समासः ।

इस समासमें पहिला पद अव्यय होता है और दूसरा नाम होता है । इसके उदाहरण ये हैं—

१ उपकुम्भं—(कुम्भस्य समीपे वर्तते इति) = कुम्भके पास रहता है ।

२ यथाक्रमं—(क्रमं अनतिक्रम्य वर्तते इति) = क्रमको न छोड़कर रहता है ।

३ अनुवनं-(वनस्य समीपं इति) = वनके पास रहता है।

यह समास संस्कृतभाषामें बहुतही प्रचलित है और स्थान-स्थानमें इसका प्रयोग होता है। पहचाननेके लिये यह अत्यंत सुगम है। पाठक थोड़ासा ध्यान देंगे, तो उनको इसकी पहचान हो सकती है।

अब इस पाठमें निम्नलिखित श्लोकोंका अभ्यास कीजिए-
वैशम्पायन उवाच—

निहते राक्षसे तस्मिन्पुनर्नारायणाश्रमम् ।

अभ्येत्य राजा कौन्तेयो निवासमकरोत्प्रभुः ॥ १ ॥

(म. भारत. धन १५९)

संस्कृत-टीका-तस्मिन् राक्षसे असुरे निहते निःशेषेण हते, पुनः पश्चात् कौन्तेयः कुंतीनंदनः प्रभुः राजा युधिष्ठिरः नारायणाश्रमं नारायणस्य आश्रमं प्रति अभ्येत्य आगत्य तत्रैव निवासं वास्तव्यं अकरोत् ।

स समानीय तान्सर्वान्भ्रातृनित्यब्रवीद्वचः ।

द्रौपद्या सहितान् काले संस्मरन्भ्रातरं जयम् ॥ २ ॥

संस्कृत-टीका-स तान् सर्वान् निखिलान् भ्रातृन् द्रौपद्या सहितान् द्रौपद्या युक्तान् बंधून् समानीय सम्यक् आनीय काले समये भ्रातरं जयं विजयं अर्जुनं संस्मरन् इति वचः अब्रवीत् ।

पाठ १६

समाश्रितस्तोऽभिगताः शिवेन चरतां वने ।

कृतोद्देशः स वीभत्सुः पंचमीमभितः समाम् ॥ ६ ॥

संस्कृत-टीका-शिवेन सुखेन वने चरतां विचरतां अस्माकं
चतस्रः समाः अभिगताः चत्वारि वर्षाणि व्यतीतानि । सः
वीभत्सुः अर्जुनः पंचमीं समां पंचमं संवत्सरं वर्षं अभितः
सर्वतः कृतोद्देशः, कृतः उद्देशः येन सः, पंचमे वर्षे आग—
मिष्यामि इति अर्जुनेन उक्तं आस्ति इति आशयः ।

प्राप्य पर्वतराजानं श्वेतं शिखरिणा वरम् ।

पुष्पितैर्द्रुमपण्डैश्च मत्तकोकिलपट्पदैः ॥ ४ ॥

मयूरैश्चातकैश्चापि नित्योत्सवविभूषितम् ।

व्याघ्रैर्वराहैर्महिषैर्मयैर्हरिणैस्तथा ॥ ५ ॥

श्वापदैर्व्यालरूपैश्च रुहमिश्च निषेवितम् ।

कुल्लैः सहस्रपत्रैश्च शतपत्रैस्तथोत्पलैः ॥ ६ ॥

प्रफुल्लैः कमलैश्चैव तथा नीलोत्पलैरपि ।

महापुष्पं पवित्रं च सुरासुरनिषेवितम् ॥ ७ ॥

तत्रापि च कृतोद्देशः समागमदिदृक्षुभिः ।

कृतश्च समयस्तेन पार्थेनामिततेजसा ॥ ८ ॥

पंचवर्षाणि वत्स्यामि विद्यार्थीति पुरा मयि ।

अत्र गांडीपघन्वानमवाप्तास्त्रमारिदमम् ॥ ९ ॥

देवलोकादिमं लोकं द्रक्ष्यामः पुनरागतम् ।

इत्युक्त्वा ब्राह्मणान्सर्वानामन्त्रयत पांडवः ॥ १० ॥

(म. भा० वन० अ० १५८)

पुष्पितैः द्रुमपण्डैः द्रुमाणां वृक्षाणां पण्डैः खंडैः मत्तको-
 किलपट्पदैः मत्तैः कोकिलैः पट्पदैः भ्रमरैः मयूरैः चातकैः
 एतैः पक्षिभिः नित्योत्सवविभूषितं नित्योत्सव इव विभू-
 षितं शोभितं, व्याघ्रैः वराहैः सूकरैः महिषैः गवयैः हरिणैः
 तथा अन्यैः व्यालरूपैः भयानकैः श्वापदैः पशुभिः रुरुभिः
 रुरुनामकैः मृगविशेषैः निपेवितं निःशेषेण पथा भवति तथा
 सेवितं, फुल्लैः उत्फुल्लैः प्रफुल्लैः सहस्रपत्रैः शतपत्रैः उत्पल्लैः
 कमलैः प्रफुल्लैः कमलैः च तथा एव नीलोत्पलैः नील-
 कमलैः युक्तं सुरासुरनिपेवितं सुरैः असुरैः च निपेवितं,
 पवित्रं शुद्धं, महापुण्यं अतिपुण्यकरं, शिखरिणां शिखरयुक्ता
 नां पर्वतानां वरं श्रेष्ठं, श्वेतं शुभ्रं, पर्वतराजानं पर्वतानां
 राजानं हिमाचलं प्राप्यः समागमदिदृक्षुभिः समागमं द्रष्टुं
 इच्छाद्भिः तत्र अगि कृतोद्देश कृतवासः, अर्जुनस्य समागमं
 दिदृक्षुभिः अस्मामिः अत्र एव वासः कर्तव्यः तेन अमित-
 तेजसा अपरिमिततेजसा पार्थेन पृथापुत्रेण अर्जुनेन पुरा
 मायि समयः निश्चयः कृतः यतः विद्यार्थी भूत्वा पञ्च
 वर्षाणि वत्स्यामि इति । अत्र एव देवलोकात् इमं भूलोकं
 पुनः आगतं अरिन्दमं शत्रुनाशनं अवाप्तास्त्रं गांडीवधन्वानं
 अर्जुनं द्रक्ष्यामः । इति उक्त्वा पांडवः धर्मराजः सर्वान्
 ब्राह्मणान् आमन्त्रयत स्वसमीपं आमन्त्रितवान् ।

तत्पुरुष-समासाः ।

पर्वतराजा = पर्वतानां राजा । २ सुरासुरनिपेवितः =
सुरासुरैः निपेवितः । ३ देवलोकः = देवानां लोकः ।
४ द्रुमपण्डाः = द्रुमाणां पण्डाः ।

द्विगु-समासः ।

१ पञ्चवर्षाणि-पञ्च च तानि वर्षाणि ।

द्वंद्व-समासौ ।

१ कोकिलपट्पदाः—कोकिलाश्च पट्पदाश्च ।

२ सुरासुराः—सुराश्च असुराश्च ।

बहुव्रीहि-समासाः ।

१ कृतोद्देशः-कृतः उद्देशः येन । २ अमिततेजाः-
अमितं तेजः यस्य । ३ अवाप्तास्त्राः-अवाप्तानि अस्त्राणि येन ।
४ शतपत्रं--शतानि पत्राणि यस्य । ५ सहस्रपत्रं-सहस्राणि
पत्राणि यस्य ।

कर्मधारय-समासौ ।

१ मत्तकोकिलपट्पदाः-मत्ताः च ते कोकिलपट्पदाः ।

२ नीलोत्पलं-नीलं च तत् उत्पलं च ।

पाठक इन समासोंका उत्तम अभ्यास करें । स्वयं इस प्रकार इन समासोंको खोलनेका यत्न करें । समास किस रीतिसे बनते हैं और किस रीतिसे खोले जाते हैं, इस बातका सूक्ष्म रीतिसे विचार करके पाठक इस समास-प्रकरणका अध्ययन करेंगे, तो उनको आगे जाकर कोई कठिनता नहीं होगी ।

पाठ १७

(१) एकशेषसमासः ।

कई समास ऐसे हैं कि जिनके शब्दोंमेंसे एकही शब्द अवशिष्ट रहता है । इसका नाम एकशेष समास है । इसके उदाहरण ये हैं—

१ हंसौ—(हंसी-च हंसश्च)-हंसी और हंस पक्षी ।

२ भ्रातरौ—(भ्राता च श्वमा च)-भाई और बहिन ।

३ पुत्रौ—(पुत्रश्च दुहिता च)-पुत्र और पुत्री ।

४ पितरौ—(माता च पिता च)-माता और पिता ।

इस प्रकारके प्रयोग संस्कृतमें बहुत आते हैं । संस्कृत पुस्तकें पढ़ते पढ़ते पाठक इसके साथ परिचित हो सकते हैं। ये समास बहुत सुगम हैं और इनमें किसी प्रकार भी कठिनता नहीं है ।

(२) अलुक्समासः ।

पाठकोंने यह ध्यानसे देखा होगा कि इस समयतक जितने समास दिये गये हैं उनमें समासके अंदरके विभक्ति-प्रत्यय का लोप हुआ है, जैसा ' सूर्यस्य किरणः ' इसके ' स्य ' प्रत्ययका लोप होकर ' सूर्यकिरणः ' ऐसा समास बनता है। ऐसाही हरएक प्रकारके समासमें होता है, अर्थात् समास बननेके लिये बीचमें प्रत्ययोंका लोप होना आवश्यकही है।

परन्तु अब ऐसे समास दिये जाते हैं कि जिनके मध्यके प्रत्ययका लोप नहीं होता । इसके उदाहरण अब देखिये—

१ दिविजः (दिविः जात)—द्युलोकमें उत्पन्न ।

२ युधिष्ठिरः—(युधि स्थिरः)—युद्धमें स्थिर ।

३ शरदिजः—(शरदि जायते)—शरद् ऋतुमें उत्पन्न ।

४ मातरिश्वः(मातरि श्वियते)-माताके अंदर रहता है ।

५ जनुपान्धः—(जनुपा अन्धः)—जन्मसे अंध ।

६ दूरादागतः—(दूरात् आगतः)—दूरसे आया ।

यद्यपि इनके मध्यके विभक्तिप्रत्यय जैसेके वैसे रहते हैं, तथापि इनको समासही कहते हैं । पाठक इस समासकी इस विशेषताका स्मरण रखें । अब तद्धितवृत्तिका स्वरूप अगले पाठमें विशेष रीतिसे बनाते हैं ।

संधि किये हुए वाक्य ।

(१) रामस्तां रात्रीं भरद्वाजाश्रमे सुखमवसत् । सुखमवसद्भरद्वाजाश्रमे तां रात्रीं रामः । रामो भरद्वाजाश्रमेऽवसत्तां रात्रीं सुखम् ।

(२) प्रातरुत्थाय महर्षिमाभिवाद्य तावग्रे जग्मतुः । अग्रे जग्मतुस्तावभिवाद्य महर्षिं प्रातरुत्थाय । उत्थाय प्रातरभिवाद्य महर्षिमग्रे तौ जग्मतुः ।

(३) लक्ष्मणः सीतायाः सुखमासनं चकार । चकार सुखमासनं सीताया रामः ।

पाठ १८

तद्धितवृत्तिः ।

इसको वास्तविक रीतिसे तद्धित प्रत्ययान्त शब्दही कहना योग्य है । और इसीलिए इनकी गणना पूर्वोक्त मुख्य समासोंमें नहीं की जाती । गौण दृष्टिसेही इनको समास भी कहते हैं; इनके उदाहरण ये हैं-

- १ गुणवान्- (गुणः अस्य अस्ति)-गुण जिसके पास है।
- २ धनवान्- (धनं अस्य अस्ति) धन ,, ,, ,, ।
- ३ धनी- (,, ,, ,,) ,, ,, ,, ।
- ४ श्रद्धालुः- (श्रद्धा अस्य अस्ति) श्रद्धा ,, ,, ।
- ५ दाशरथिः- (दशरथस्य अपत्यं पुमान्) दशरथका पुत्र
- ६ आरुणिः- (अरुणस्य ,, ,,) अरुणका ,, ।
- ७ विनोदः- (विनोदः ,, ,,) विनोदका ,, ।
- ८ पटुतरः- (आतिशयेन पटुः)-आति प्रवीण ।
- ९ यशस्वी- (यशः अस्य अस्ति) यश जिसका है ।
- १० तुन्दिलः- (प्रशस्तं तुन्दं अस्य अस्ति) बड़े पेटवाला ।
- ११ पटुता- (पटोः भावः पटुता)-पटुत्व, प्रवीणता ।
- १२ शैत्यं- (शीतस्य भावः)-शीतता ।
- १३ मृदुवं- (मृदोः भावः)-मृदुता ।
- १४ कौशलं- (कुशलस्य भावः)-कुशलता ।

१५ नैपुण्यं — (निपुणस्य भावः) — निपुणता ।

इस प्रकारके तद्धितवृत्तिके सैकड़ों शब्द संस्कृतमें प्रयुक्त होते हैं, इसलिए इनका अभ्यास करना अत्यावश्यक है । इसी प्रकार ' उपपदवृत्ति ' के भी बहुत प्रयोग होते हैं ।

उपपद-वृत्तिः ।

इसमें मूल शब्दके साथ क्रियाका रूप विशेष प्रकारसे चनकर लगता है जैसे —

१ धनदः — (धनं ददाति) — धन देनेवाला ।

२ जलदः — (जलं ददाति) — जल   "   "   " ।

३ जन्मदः — (जन्म   "   ") — जन्म   "   "   " ।

४ भूपः — (भुवं पाति) — भूमिका पालनेवाला ।

५ भूपालः — (भुवं पालयति) —   "   "   "   " ।

६ कुम्भकारः — (कुम्भं करोति) — घड़ा बनानेवाला ।

७ शस्त्रकृत् — (शस्त्रं करोति) — शस्त्र बनानेवाला ।

८ वेदाध्यायी — (वेदं अधीते) — वेदका अध्ययन करनेवाला ।

९ भूमृत् (भुवं विभर्ति) — भूमिका धारण पोषण करने वाला ।

ये उपपद-वृत्तिके रूप संस्कृतमें सहस्रशः प्रयुक्त होते हैं, इसलिए इनका अभ्यास आवश्यक है । आगे इन रूपोंके चारोंवार देखनेसे पाठक इनको पहचान सकनेकी योग्यता प्राप्त कर सकते हैं ।

पाठ १९

(५) कृद्वृत्तिः ।

जिस प्रकार पूर्व स्थानमें “तद्धितवृत्ति” वाले शब्द दिये हैं, उसी प्रकार ‘कृद्वृत्ति’ वाले शब्द भी संस्कृतमें अनंत हैं, उनके कुछ उदाहरण यहां दिये जाते हैं—

- १ कर्ता—(करोति इति) = करनेवाला ।
- २ भर्ता—(विभर्तीति) = भरणपोषण करनेवाला ।
- ३ हर्ता—(हरतीति) हरण करनेवाला ।
- ४ गच्छत्—(गच्छतीति) = जानेवाला ।
- ५ कुर्वन्—(करोतीति) = करनेवाला ।
- ६ पश्यन् —(पश्यतीति) — देखनेवाला ।
- ७ भोक्तव्यः —(भोक्तु योग्यः) भोगने योग्य ।
- ८ कर्तव्यः —(कर्तु योग्यः) = करने योग्य ।
- ९ दातव्यः —(दातु योग्यः) = देनेयोग्य ।
- १० जिगमिषा —(गन्तु इच्छा) = जानेकी इच्छा ।
- ११ विवक्षा —(वक्तु इच्छा) — बोलनेकी ,, ।
- १२ पिपासा —(पातुं इच्छा) = पीनेकी ,, ।
- १३ बुभुक्षा —(भोक्तुं इच्छा) — भोगनेकी ,, ।
- १४ अलंकारिण्युः —(अलंकर्तु इच्छुः) — अलंकार ।

पहननेकी इच्छा करनेवाला ।

१५ देयम् — (दातुं योग्यं) देनेयोग्य ।

१६ लेख्यम् — (लिखितुं योग्यं) — लिखनेयोग्य ।

१७ गतवान् — (अगमत् इति) — गया हुआ ।

१८ भृत्यः — (भर्तु योग्यः) — भरण करनेयोग्य ।

१९ स्तुत्यः — (स्तोतुं ,,) — स्तुति करनेयोग्य ।

२० सुकरः (सुखेन कर्तुं योग्यः) — सुखसे करनेयोग्य ।

२१ दुर्लभः (दुःखेन लब्धुं,,)-दुःखसे प्राप्त करनेयोग्य ।

२२ दुर्दानं — (,, दातुं योग्यं) — दुःखसे देनेयोग्य ।

२३ ग्राही — (गृह्णातीति ग्राही) — जो ग्रहण करता है ।

२४ तिथीर्षुः — (तर्तु इच्छुः)-पार जानेकी इच्छावाला ।

२५ चिकीर्षुः — (कर्तु इच्छुः)-करनेकी इच्छावाला ।

पाठक इस प्रकार इन रूपोंका विचार समझ लें ।

वैशम्पायन उवाच ।

ततो रजन्यां व्युष्टायां धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।

भ्रातृभिः सहितः सर्वैरवन्दत धनंजयः ॥ १ ॥

(म. भारत वन. अ. ११६)

‘ ततः तत्पश्चात्, रजन्यां व्युष्टायां राज्यां गतायां, सर्वैः निखिलैः भ्रातृभिः वंशुभिः सहितः धनंजयः विजयः अर्जुनः युधिष्ठिरं धर्मराजं, अवन्दत वंदनं कृतवान् ।’

पाठ २०

एतस्मिन्नेव काले तु सर्ववादित्रनिःस्वनः ।

बभूव तुमुलः शब्दस्त्वंतरिक्षे दिवौकसाम् ॥ २ ॥

‘ एतस्मिन् एव काले अस्मिन् एव समये, तु अन्तरिक्षे दिवौकसां देवतानां सर्ववादित्रनिःस्वनः सर्वेषां वादित्राणां महान् तुमुलः शब्दः बभूव, अभवत् । ’

रथनेमिस्वनश्चैव घण्टाशब्दश्च भारत ।

पृथग्व्यालमृगाणां च पक्षिणामिव सर्वशः ॥ ३ ॥

‘ हे भारत ! रथनेमिस्वनः रथस्य नाभिःशब्दः चैव, तथाऽत्र घण्टाशब्दः च, घण्टानां शब्दः च, व्यालमृगाणां व्याघ्रमृगादीनां पक्षिणां इव च शब्दः सर्वशः बभूव । ’

संस्कृत-वाचन-पाठः ।

चित्रकूटे भरतागमनम् ।

तत् श्रुत्वा रामः विहसन् लक्ष्मणं आह, न अहं भरतं तथा मन्ये, यथा त्वं स्वचेतसि कल्पयसि । नूनं सः प्रजाजनैः अनुगम्यमानः दर्शनेप्सया एव समायातो मग्निष्यति । एवं वदत एव रामस्य भरतः अश्रुपूर्णेक्षणः पादौ जग्राह, न च शशाक वक्तुम् । रामः तु अनुजं सादरं उत्थाप्य आलिलिङ्ग, अपृच्छ च

कुशलं तातस्य । सकलं अपि वृत्तान्तं भरतात् निश्चम्य
 रामः मुहूर्तं विललाप । ततः रामः वारंवारं कृताग्र-
 होऽपि पितुः आज्ञाभङ्गकातरः न मेने प्रत्यावर्तनाय ।
 भरतं च प्राह—‘ हे भरत ! त्वं मदीये पादुके गृहीत्वा
 व्रज । निखिलविशङ्काः परित्यज्य जनौघैः च पूज्यमानः
 भूत्वा अस्मन्मतेन सकलभुवनराज्यं कारय । ’

भापा-वाक्य ।

चित्रकूटमें भरतका आना ।

यह सुनकर राम हंसता हुआ लक्ष्मणको बोला—‘मैं भरत-
 को वैसा नहीं समझता हूँ, जैसा तू अपने चित्तमें कल्पना कर
 रहा है । निश्चयसे वह प्रजाजनोंके साथ देखनेकी इच्छासेही
 आया होगा ।’ इस प्रकार बोलते हुएही रामके पैरोंको आंसु-
 ओंसे भरी हुई आंखोंवाले भरतने पकड़ लिया और बोल न
 सका । रामने भाईको आदरसहित उठाकर उसका आलिङ्गन
 किया और पिताकी कुशल पूछी । भरतसे सम्पूर्ण वृत्तान्त
 सुनकर थोड़ी देर विलाप करने लगा । उसके बाद बारबार
 आग्रह करनेपर भी पिताकी आज्ञाके भंगसे डरा हुआ राम
 लौटनेके लिए न माना । और भरतको बोला कि—‘ हे
 भरत ! मेरी खडाऊं लेकर जा । सब शंकाओंको छोड़कर
 समुदायमें पूजित हुआ हमारे मतमें सारे भुवनका राज्य कर ।’

पाठ २१

संस्कृत-वाचन-पाठः ।

नैदेहीहरणम् ।

हे वरानने, यत्र काकुत्स्थः तत्र गच्छामि । ते स्वस्ति
 अस्तु । त्वां समग्राः वनदेवताः रक्षन्तु । घोराणि
 निमित्तानि प्रादुर्भवन्ति । इत्येवं अभिधाय सीतया
 परुषं उक्तः क्रुपितः राघवानुजः* न चिरात् एव
 रामं प्रति प्रतस्थे । तदा अवसरं आसाद्य अन्तरं
 आस्थितः परिव्राजकरूपधृक् श्लक्ष्णकापायसंवीतः शिखी,
 छत्री, उपानही वामे अंसे शुभे याष्टिकमण्डलू अव-

भाषा-वाक्य

‘हे सुन्दर मुखवाली ! जहाँ राम है वहाँ जा रहा हूँ । तेरा
 कल्याण हो । तेरी सब वनदेवता रक्षा करें । घोर अपशकून
 उत्पन्न हो रहे हैं ।’ इस प्रकार कहकर सीतासे कठोर वचनोंके
 कहे जानेसे क्रुपित हुआ हुआ रामका छोटा भाई जन्दीहीसे
 रामकी तरफ चल पड़ा । तब मौका पाकर छिपा हुआ संन्या-
 सीके रूपको धारण किया हुआ, चिकने गेरुए वस्त्रोंसे युक्त,
 शीसाधारी, छत्रधारी, जूते पहिने हुए, बाए कंधेपर शुभ

सज्य दशग्रीवः सूर्यचन्द्राभ्यां राहितां संध्यां इव
महत्तमः क्षिप्रं वैदेहीं अगिचक्राम । तं उग्रं पापक-
र्माणं संदृश्य जनस्थानगताः द्रुमाः न प्रकम्पन्ते स्म,
न च मारुतः प्रवाति स्म । शीघ्रस्रोता अपि गोदावरी
नदी रक्तलोचनं तं दृष्ट्वा भयात् स्तिमितं गन्तुं
आरेभे । तृणैः आवृतः कूपः इव सहसा वैदेहीं दृष्ट्वा
स भव्यरूपेण अतिष्ठत् । तदा जिहीर्षुणा रावणेन
' राक्षसानां अयं वासः कथं त्वं इह आगता ' इति
एवं वैदेही पृष्टा ।

लाठी और कमण्डलु रखे हुए दशग्रीव, मानो सूर्य-चन्द्रसे
रहित संध्याकी तरह अत्यन्त अंधकारसे युक्त जल्दीसे वैदेही-
के पास आया । उस उग्र पापकर्म करनेवालेको देखकर
जनस्थानमें स्थित वृक्ष दिलने पंद हो गए और हवा भी बहती
बन्द हो गई । तेज बहनेवाली गोदावरी नदीने भी लाल
आँखोंवाले उसको देखकर भयके मारे चुप करके पहना
प्रारंभ किया । तिनकोंसे अर्धाव घामसे ढके हुए कूँपकी तरह
उमने एकदम वैदेहीको देखकर भव्यरूप बना लिया । तब
हरनेकी इच्छावाले रावणने ' यहाँ राक्षसोंके रहनेका स्थान
है, तू यहाँ कैसे आ गई ? ' इस प्रकार वैदेहीको पृष्टा ।

पाठ २२

संस्कृत-पाठः ।

तदा आत्मानं परिव्राजकं शंसन्तं रावणं जानकी उवाच-
 ' आगमिष्यति मे भर्ता वन्यं पुष्पफलादिकं पुष्कलं आदाय
 अधुना एव । त्वं च नाम च गोत्रं च कुलं च आत्मनः
 आचक्ष्व तत्पतः । किमर्थं एकः एव दण्डकारण्ये चरसि ?'
 एवं ब्रुवत्यां सीतायां राक्षसाधिपः रावण तीव्रं उत्तरं प्रत्यु-
 वाच । ' हे सीते, येन सदेवासुरमानुषाः लोकाः वित्रासिताः
 सः अहं रावणः रक्षोगणेश्वरः अस्मि । समुद्रस्य मध्ये

भाषा-वाक्य ।

तब अपने आपको संन्यासी बताते हुए रावणको जानकी बोली--' मेरा स्वामी अभीही बहुतसे वन्य फल-फल आदि लेकर आयेगा । तू अपने नाम, गोत्र और कुलको ठीक ठीक कह । अकेलाही दण्डकारण्यमें क्यों विचरण कर रहा है ?' इस प्रकार सीताके कहनेपर राक्षसोंके राजा रावणने तीव्र उत्तर दिया--'हे सीता ! जिसने देव, असुर तथा मनुष्योंके सहित लोकोंको डरा रखा है, वह मे राक्षसोंके समूहका स्वामी रावण हूं । समुद्रके बीचमें लंका नामवाली

लङ्का नाम मम महापुरी, या सागरेण परिक्षिता,
 गिरिमूर्धनि निविष्टा अस्ति । तत्र सीते, मया सार्धं
 वनेषु विचरिष्यसि । ' एवं रावणेन उक्ता कुपिता जन-
 कात्मजा राक्षसं तं अनादृत्य प्रत्युवाच । ' त्वं जम्बुकः
 दुर्लभां मां सिंहीं इच्छसि ? आदित्यस्य प्रभा इव
 न अहं त्वया स्पर्ष्टुं शक्या । भुधितस्य मिहस्य
 आशीविषस्य च वदनात् दंष्ट्रां आदातुं इच्छसि ?
 कालकूटं विषं पीत्वा स्वस्तिमान् जीवितुं इच्छसि ?
 शिलां कण्ठे अवसज्य समुद्रं तर्तुं इच्छसि ? सूर्य-
 चन्द्रमसौ उभौ पाणिभ्यां हर्तुं इच्छसि ? ' प्रतापवान्
 घडी नगरी है । समुद्र जिनकी परिखा है, और जो पर्वतके
 शिखरपर स्थित है । वहाँपर सीता ! तू मेरे साथ वनोंमें
 विचरण करना । ' इस प्रकार रावणसे कही गई कुपित जनक-
 की पुत्री उस राक्षसका अनादर करके सामने बोली । ' तू
 स्यार ! दुःखमें प्राप्त होनेयोग्य मुझ सिंहीकी इच्छा करता
 है ? सूर्यके तेजकी तरह मैं तेरेमें छुई नहीं जा सकती । भूखे
 मिहके तथा सर्पके मुंहसे दाढ़ उग्राटना चाहता है ? कालकूट
 जहरको पीकर कल्याणपूर्वक जीना चाहता है ! गलेमें शिला
 बांधकर समुद्र तैरनेकी इच्छा करता है ? सूर्य और चन्द्रमाको
 दोनों हाथोंसे हटना चाहता है ? ' प्रतापवाले दशग्रीवने सीताके

दशग्रीवः सीतायाः वचनं निशम्य सुमहद्वपुः चकार ।
 पुनः च वाक्यकोपितः सः मैथिलीं वाक्यं वभाषे ।
 ' अगधरे स्थितः अहं मेदिनीं भुजाभ्यां उद्वहेयम् ।
 समुद्रं आपिवेयम् । रणे स्थितः मृत्युं हन्याम् । तीक्ष्णैः
 शरैः अरुं तुघाम् । महीतलं अपि विभिन्द्याम् । ' एवं
 उक्त्यतः तस्य क्रुद्धस्य रावणस्य नेत्रे रक्ते बभूवतुः । ततः
 सद्यः मौर्म्यं रूपं परित्यज्य स रावणः कालरूपां स्वं तीक्ष्ण-
 रूपं भेजे । क्रोधेन संरक्तनयनः काममोहितः सुदुष्टात्मा
 राक्षसः सीतां अभिगम्य बुधः खे रोहिणीं इव जग्राह ।

वचनको सुनकरके बहुत बड़ा शरीर कर लिया । और फिर
 वाक्य बोलनेमें पंडित वह मैथिलीको वचन कहने लगा ।
 ' आकाशमें छड़ा होकर मैं बाहुओंसे पृथिवीको उठा
 सकता हूं । समुद्रको पी सकता हूँ । लड़ाईमें मृत्युको मार
 सकता हूं । तेज बाणोंसे सूर्यको भी व्यथित कर सकता हूं ।
 पृथिवीको भी छेद सकता हूं । ' इस प्रकार कहते हुए
 उसकी आंखें लाल हो गईं । तब शीघ्रही शान्त रूपका
 त्याग करके वह रावण कालके रूपके सदृश अपने तीक्ष्ण
 रूपको प्राप्त हुआ । क्रोधसे लाल आंखोंवाले, कामसे मोहित ,
 अत्यन्त दुष्टात्मा उस राक्षसने पास जाकर आकाशमें बुध
 जिस प्रकार रोहिणीको पकड़ता है, उस प्रकार सीताको
 पकड़ लिया ।

पाठ २३

संस्कृत-पाठः ।

रामे दूरं गते वने सा दुःखार्ता रावणेन गृहीता
 राम रामेति अतिचुक्रोश । ततः सा आतुरा भ्रान्त-
 चित्ता मत्ता इव राक्षसेन्द्रेण विहायसा ह्रियमाणा ' हा
 लक्ष्मण, महाबाहो, गुरुचित्तप्रसादक ! राक्षसा ह्रियमाणां
 न जानीषे ? ' इत्येवं भृशं चुक्रोश । हे राघव, जीवितं
 सुखं अर्थं च धर्महेतोः परित्यजन् अधर्मेण ह्रियमाणां मां
 र्कं न पश्यसि ? हे परन्तप ! ननु त्वं अविनीतानां विने-
 तासि, तस्मात् एवं विधं पापं रावणं शाधि ।

भाषा-वाक्य ।

रामके वनमें दूर चले जानेपर रावणसे पकड़ी हुई वह
 दुःखिता सीता ' राम ! राम ! इस प्रकार बहुत चिल्लाने
 लगी । तब वह दुःखिता, घबराई हुईसी राक्षसोंके स्वामीद्वारा
 आकाशसे हरण की जाती हुई, 'हा लक्ष्मण, महाबलशाली,
 चडोंके चित्तको प्रमत्त करनेवाले, राक्षससे हरी जाती हुई,
 मुझे क्या नहीं जानता ? ' इस प्रकार बहुत चिल्लाई ।
 ' हे राम ! ' जीवन, सुख और अर्थ, धर्मके कारण छोड़ता
 हुआ अधर्मसे हरण की जाती हुई मुझे क्या नहीं देखता ?
 हे शत्रुओंको तपानेवाले, निश्चयसे तू अविनीतोंका नमाने-
 चाला है, अतः इस प्रकारके पापी रावणका शासन कर ।

हन्त इदानीं बान्धवैः सह कैकेयी सकामा संजाता । इत्येवं सकरुणं विलपन्ती सुदुःखिता सीतां दुष्टात्मा स राक्षसेन्द्रः हठात् रथं आरोप्य लङ्कां स्वराजधानीं आकाशमार्गेण प्रययौ ।

‘ हाय ! अब बान्धवोंके सहित कैकेयीकी इच्छा पूरी हुई ।’ इस प्रकार करुणापूर्वक रुदन करती हुई अत्यन्त दुःखित सीताको दुष्ट आत्मा राक्षसोंका राजा रावण हठपूर्वक रथपर चढ़ाकर अपनी राजधानी/लंकाको आकाश-मार्गसे चल पड़ा ।

शब्दाः ।

पलित—बुढ़ापेमें उत्पन्न सफेद बाल ।

कर्णाभरणं— कानका आभूषण (जेवर) ।

प्रतिध्वनिः—बोले हुए शब्द वा आवाजकी वैसी गूंज ।

उदामदर्प— अत्यन्त अभिमान ।

विवरं— छेद ।

अवधीरयन्तः— अवहेलना करते हुए, निन्दा करते हुए; परवाह न करते हुए ।

राजप्रकृतिः—राजस्वभाव ।

अलीक—झठा ।

मोहनशक्तिः—मोहनेकी शक्ति, मूर्च्छित कर देनेकी शक्ति ।

नैष्ठुर्यं-- कठोरता ।

पाठ २४

✓ संस्कृत-पाठः ।

शुकनासस्य उपदेशः ।

तात चन्द्रापीड ! त्वया विदितं वेदितव्यं, अधी-
तानि सर्वशास्त्राणि, अतः ते न अल्पं अपि उपदेष्टव्यं
अस्ति । तथापि निसर्गतः एव भानुना अभेद्यं, रत्ना-
लोकैः अच्छेद्यं, प्रदीपप्रभया अनपनेयं, यौवनप्रभवं
अतिगहनं तमः भवति । दारुणः अयं लक्ष्मीमदः
विवेकिनं अपि पुरुषं अविवेकी करोति । ऐश्वर्यतिमिरं
चक्षुष्मन्तं अपि गताक्षत्वं विदधाति । दर्पदाहज्वरस्य

भाषा-वाक्य ।

शुकनासका उपदेश ।

प्रिय चन्द्रापीड ! तूने जाननेलायक ज्ञान लिया है, सब
शास्त्र पढ़े हैं, इसलिए तेरे लिये कुछ भी उपदेश देनेलायक
नहीं है । तो भी स्वभावसेही सूर्यसे अभेद्य, रत्नोंके प्रकाशसे
अच्छेद्य, दीएके प्रकाशसे दूर किया जा सकनेवाला, युवाव-
स्थासे उत्पन्न अन्धकार बड़ा गाढ़ होता है । यह धनका मद
भयंकर है, विवेकी पुरुषको भी विवेकरहित बना डालता है ।
ऐश्वर्यरूपी अंधकार आंखोंवालेको भी अंधा बना देता है ।

उष्मा पटीरप्रभृतिभिः शिशिरैः अपि उपचारैः न
 उपशाम्यति । विषयविषयस्य सततं आस्वादेन उत्पन्नः
 विषमः मोहः मणिमन्त्रौषधादिभिः विपोत्तारणसा-
 धनैः अपि अगम्यः भवति । नित्यं स्नानशौचसंध्या-
 चन्दनादिभिः रागमलस्य अवलेपः अपनेतुं शक्यते ।
 अजस्रं घोरा राज्यसुखसंनिपातनिद्रा क्षपावसाने
 अपि अप्रमोधा भवति । गर्भेश्वरत्वं, अभिनययौवनत्व,
 अप्रतिमरूपत्वं, अमानुषशक्तित्वं च इति इयं
 महती खलु अनर्थपरंपरा सर्वा ।

अभिमानरूपी दाहज्वरकी गरमी चन्दन आदि ठण्डे
 उपचारोंसे भी शान्त नहीं होती। विषयरूपी विषका निरन्तर
 स्वाद लेते रहनेसे उत्पन्न हुआ हुआ भयानक मोह (मूर्च्छा)
 मणिमन्त्र तथा औषधि आदि विषके उतारनेके साधनोंसे भी
 दूर नहीं किया जा सकता । रोज स्नान, शुद्धि, संध्याचन्दन
 आदिसे राग (विषयप्रेम) रूपी चढ़ा हुआ मैल दूर किया जा
 सकता है । निरन्तर राज्यसुखरूपी सनिपात (रोगविशेष)
 से आई हुई घोर निद्रा रात्रिके समाप्त हो जानेपर भी नहीं
 खुलती । जन्मसेही ऐश्वर्यशाली होना, नई जवानी, असाधा-
 रण रूप, अत्यन्तशक्तिशालिता, ये सब बड़ी भारी अनर्थकी
 परंपरा है ।

पाठ २५

एषां एकं एकं अपि अविनयानां आयतनं अनर्थाय,
किमुत समवायः ? तथा च उक्तं अस्ति—

यौवनं धनसम्पत्तिः प्रभुत्वं अविवेकता ।

एकैकमप्यनर्थाय किं पुनस्तच्चतुष्टयम् ॥

यौवनारम्भे च प्रायः शास्त्रजलप्रक्षालनेन निर्मला
अपि कालुष्यं उपयाति मतिः । अनुज्झितधवलता
अपि सरागा एव भवति यूनां दृष्टिः । अपहरति च
चात्या इव शुष्कं पत्रं आत्मेच्छया प्रकृतिः पुरुषं
यौवनसमये । स्वसाम्राज्ये इन्द्रियहरिणानां हारिणी

भाषा-वाक्य ।

अविनयोके लिए इनमेंसे एक एक भी अनर्थका घर है फिर
जहाँ सबके सब हों, उसका तो कहना ही क्या ? और वैसे
कहा भी है—

युवावस्था, धनसम्पत्ति, स्वामित्व और अविवेकता
इनमेंसे एक एक भी अनर्थका कारण है, फिर यदि ये कहीं
चारोंही जमा हो जाएं तो कहनाही क्या ?

युवावस्थाके प्रारंभमें बहुत करके शास्त्ररूपी जलसे धोकर
मलरहित की हुई भी बुद्धि मैली हो जाती है । जवानोंकी दृष्टि
सफेदीको न छोड़ती हुई भी रागयुक्त हो जाती है । युवावस्थाके
समयमें प्रकृति पुरुषको अपने साम्राज्यमें उड़ा ले जाती है, जिस

इयं विषयमृगतृष्णिका सततं दुरन्ता भवति । नव-
यौवने सलिलानि इव विषयस्वरूपाणि आस्वाद्यमा-
नानि मनसः मधुरतराणि आपतन्ति । दिङ्मोह इव
उन्मार्गप्रवर्तकः विषयेषु अत्यासङ्गः पुरुषं नाशयति ।
भवादृशा एव भवन्ति भाजनानि उपदेशानाम् ।
अपगतमले हि मनसि स्फटिकमणौ रजनिकरस्य कर-
निकराणि इव सुखेन विशन्ति उपदेशाः । अमलं अपि
गुरुवचनं स्वच्छसलिलं इव अमन्यस्य श्रवणस्थितं
महत् शूलं उपजनयति । इतरस्य तु मलिनं अन्धकारं
प्रकार कि वायु सूखे हुए पत्तोंको उड़ा ले जाती है । इंद्रिय-
रूपी हरिणियोंको हरनेवाली यह विषय (सांसारिक भोग-
विलास) रूपी मृगतृष्णिका सदा कठिनाईसे अन्त होनेवाली
होती है । जलोंकी तरह नई जवानीमें विषयस्वरूपोंको चख-
नेसे मनको भीठे भीठेसे प्रतीत होते हैं । विषयोंमें अधिक
आमक्ति दिशाभ्रमकी तरह उलटे मार्गमें पुरुषको ले जाकर नष्ट
कर देती है । आप जैसे ही उपदेशोंके योग्य होते हैं । मैलरहित
स्फटिकमणिमें चन्द्रमाकी किरणोंकी तरह विषयमलसे रहित
चित्तमें उपदेश सुखसे प्रवेश करते हैं । जिस प्रकार स्वच्छ जल
भी कानमें जानेपर पीड़ा पैदा करता है, उसी प्रकार शुद्ध भी
गुरुवचन असाधु पुरुषके कानमें जानेपर उसे दुःखदायी होता

प्रदोषसमयनिशाकर इव गुरूपदेशः सकलं अपि
दोषजातं अपहरति । अयमेव च अनास्वादितविषय-
रसस्य ते उपदेशकालः । दुष्प्रकृतेः श्रुतं शास्त्रं अपि
आविनयस्य एव कारणं भवति । चन्दनप्रभवः न
दहति किं अनलः ?

है, परन्तु जैसे रात्रिके समयका चन्द्रमा मैले अंधकारको दूर
करता है वैसे दूसरेके (साधु पुरुषके) सारे दोषोंको गुरुका
उपदेश दूर करता है । और जिसने विषयभोगको नहीं चखा
है, ऐसे तेरे लिये यही उपदेशका समय है । दुष्ट स्वभाव-
वलिका सुना हुआ शास्त्र भी आविनयकाही कारण होता
है । क्या चन्दनमे उत्पन्न हुई आग नहीं जलाती ?

शब्दाः ।

वात्या - आंधी, जोरकी हवा, वायुओंका समूह ।
दुरन्ता--दुःखसे जिसका अन्त हो अर्थात् जिसका अन्त
होना कठिन है । दिङ्मोहः-दिशाओंका भ्रम, दिशाओंके
विषयमें संदेह । उन्मार्गप्रवर्तकः-- उलटे रास्तेपर
चलानेवाला । अत्यामलः-- अत्यन्त आसक्ति । विषयः--
सांसारिक सुख-भोग । भाजनं-पात्र, योग्य । रजनिकरः-
चन्द्रमा । करनिकरः-किरणोंका समूह । अभक्ष्य-अमाधु ।
प्रदोषः--रात्रि । दोषजातं-दोषसमूह । दुष्प्रकृतिः-दुष्ट
स्वभाववाला । प्रक्षालनक्षमः-- धोनेमें समर्थ ।

अंक १२

संस्कृत-पाठ-माला ।

(संस्कृत-भाषाका अध्ययन करनेका सुगम उपाय)

द्वादशो भागः ।

लेखक

पं श्रीपाद दामोदर सातवलेकर
स्वाध्याय-मंडल, पारडी, (जि० सुरत)

सप्तम बार

संवत् २००८, शके १८७५, सन १९५२

समास-विचार

संस्कृत-भाषामें समासोंका प्रयोग स्थानस्थानपर होता है। इसलिये संस्कृतभाषाका अध्ययन करनेवाले हरएक जिज्ञासु-को समासोंके साथ परिचय करना आवश्यक है। इस पुस्तकमें अत्यंत सुगम रीतिसे सब प्रकारके समासोंके साथ पाठकोंका परिचय कराया है। इसलिये इस पुस्तकके अध्ययनसे पाठक उत्तम प्रकारसे समासोंके साथ परिचित हो सकते हैं। आशा है कि इसका उत्तम अध्ययन करके पाठक संस्कृत-भाषाके मंदिरमें प्रविष्ट हो जायेंगे।

स्वाध्याय-मंडल,

‘आनंदाश्रम’

पारटी (जि. सूरत)

लेखक

पं. श्रीपाद दामोदर सातयळेकर

मुद्रक और प्रकाशक—य० श्री० सातयळेकर, पी. ए.

भारत-मुद्रणालय, पारुडी (जि. सूरत)

संस्कृत-पाठ-माला ।

द्वादश भाग ।

पाठ १

समास-प्रकरणम् ।

संस्कृत-भाषामें समासोंका प्रयोग बहुत होता है । इन समासोंके उदाहरण ये हैं—

समास	मूल वाक्य	अर्थ
१ सूर्यकिरणः	(सूर्यस्य किरणः)	—सूर्यका किरण ।
२ वृक्षमूलम्	(वृक्षस्य मूलम्)	-वृक्षका मूल ।
३ तद्रूपम्	(तस्य रूपम्)	-उसका रूप ।

इन उदाहरणोंमें पाठक ध्यानसे देखेंगे तो उनको पता लग जायगा कि वाक्योंकाही संक्षिप्त रूप समास होता है । 'सूर्यस्य किरणः' इतना विस्तृत वाक्य बोलनेकी अपेक्षा 'सूर्यकिरणः' इतना कहने मात्रसेही संस्कृतमें कार्य होता है । समासों-द्वारा यह सुविधा होती है । ये समास छः प्रकारके हैं—

१ द्वन्द्व, २ द्विगु, ३ तत्पुरुष, ४ कर्मधारय, ५ बहुव्रीहि और ६ अव्ययीभाव ।

अब इनका विवरण देखिए—

१ द्वंद्व - समासः ।

संस्कृत भाषामें द्वंद्व समासके दो भेद प्रचलित हैं ।

१ इतरेतरयोग-द्वंद्वसमास, २ समाहार-द्वंद्वसमास ।

इतरेतरयोगका अर्थ यह है कि अन्यान्योंका संयोग ।

इसके उदाहरण देखिए—

१ रामकृष्णौ - (रामश्च कृष्णश्च) राम और कृष्ण ।

२ रामलक्ष्मणभरतशत्रुघ्नाः- (रामश्च लक्ष्मणश्च
भरतश्च शत्रुघ्नश्च)-राम, लक्ष्मण, भरत और शत्रुघ्न ।

३ स्त्रीपुरुषौ- (स्त्रीश्च पुरुषश्च) स्त्री और पुरुष ।

४ हरिहरौ- (हरिश्च हरश्च) हरि और हर ।

५ इन्द्रासोमौ- (इन्द्रश्च सोमश्च) इन्द्र और सोम ।

६ मातापितरौ-(माता च पिता च) माता और पिता ।

७ शीतोष्णे- (शीतं च उष्णं च) शीत और उष्ण ।

यहां पाठक देख सकते हैं कि दो पदार्थोंका जहां संबंध होता है, वहां द्विवचन और तीन तथा तीनसे अधिक पदार्थोंके संबन्धके समय बहुवचन बनता है । यह द्वंद्वसमास बहुत सुगम है और बारंबार प्रयोगमें आता है ।- अब अगले पाठमें इसके वाक्य देखिये - -

पाठ २

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ तव मातापितरौ कुत्र गतौ ? २ मम मातापितरौ
 गृहं गतौ । ३ रामलक्ष्मणभरतशत्रुघ्नाः इदानीं किं
 कुर्वन्ति ? ४ रामलक्ष्मणभरतशत्रुघ्नाः इदानीं वनं
 गच्छन्ति । ५ गृहस्थाश्रमे स्त्रीपुरुषयोः संबंधः भवति ।

भाषा—वाक्य ।

१ तेरे मातापिता कहां गये ? २ मेरे मातापिता घर
 गये । ३ राम, लक्ष्मण, भरत और शत्रुघ्न अब क्या करते हैं ?
 ४ राम, लक्ष्मण, भरत और शत्रुघ्न अब वनको जाते हैं ।
 ५ गृहस्थाश्रममें स्त्रीपुरुषोंका संबंध होता है ।

द्वंद्व—समासके दूसरे प्रकारका नाम 'समाहार-द्वंद्व' है ।
 इसमें संग्रह अथवा इकट्ठा होनेका भाव रहता है और
 इसका प्रयोग एकवचनमें नपुंसकलिङ्गमें ही होता है । इसके
 उदाहरण ये हैं—

१ पाणिपादमुखम् (पाणी च पादौ च मुखं च) हाथ,

पांर और मुख इनका समुदाय ।

२ गवाश्वम्—(गावश्च अश्वाश्च) गाँएँ और घोड़े ।

३ दासीदासम्—(दास्यश्च दामाश्च)-दासियाँ और दास ।

४ शंखपटहम्—(शंखश्च पटहश्च) = शंख और ढोल ।

५ गंगाशोणम्—(गंगा च शोणश्च) = गंगानदी और शोणनद ।

इस रीतिसे समुदाय अर्थमें नपुंसकलिंगमे एकवचनमें यह समास बनता है ।

‘च’ शब्दका अर्थ ‘और’ है । इस अर्थका संक्षेप इस द्वन्द्व समासमें होता है और इस चकारको हटानेसे यह समास बनता है । इतनाही इस विषयमें ध्यानमें धरना चाहिये, देखिये—

मूल—वाक्य भाषामें अर्थ द्वन्द्व-समास

रामश्च रावणश्च—(राम और रावण)-रामरावणौ ।

शिवश्च केशवश्च—(शिव और केशव) शिवकेशवौ ।

व्याघ्रश्च सिंहश्च—(व्याघ्र और सिंह) व्याघ्रसिंहौ ।

पाठक इस प्रकार द्वन्द्व-समासका प्रयोग कर सकते हैं । क्योंकि यह सबसे सुगम समास है । समझनेके लिए और बनानेके लिए भी इसमें सुगमता है । और देखिए—

पालश्च वृद्धश्च—पालवृद्धौ ।

कोकिलश्च मयूरश्च-कोकिलमयूरौ ।

व्याघ्रश्च वराहश्च माहिषश्च-व्याघ्रवराहमाहिपाः ।

कृपश्च तडागश्च-कृपतडागौ ।

चटश्च आम्रश्च-चटाम्रौ ।

चटश्च आम्रश्च पिप्पलश्च—चटाम्रपिप्पलाः ।

ब्राह्मणश्च क्षत्रियश्च-ब्राह्मणक्षत्रियौ ।

पाठ ३

द्विगु समासः ।

जिस समासमें संख्यावाचक शब्द प्रथम स्थानमें होता है, प्रायः उसका नाम द्विगु-समास होता है । इस समासका साधारण लक्षण यही है, इसलिये इस समासको पहचानना अतिसुगम है और इसका बनाना भी सुगम है ।

इस समासके दो भेद हैं—(१) एकवद्भावी द्विगुसमास और (२) अनेकवद्भावी द्विगुसमास ।

एकवद्भावी द्विगुसमासः ।

- १ त्रिशृंगम् (त्रयाणां शृंगाणां समाहारः) तीन सींगोंका समूह ।
- २ पञ्चगवम् (पञ्चानां गवां समाहारः) पांच गौओंका समूह ।
- ३ पंचमूली- (पञ्चानां मूलानां समाहारः) पांच मूलोंका समूह ।
- ४ सप्तफली- (सप्तानां फलानां समाहारः) सात फलोंका समूह ।
- ५ अष्टाध्यायी- (अष्टानां अध्यायानां समाहारः)—आठ अध्यायोंका समूह ।

अनेकवद्भावी द्विगुसमासः ।

- १ सप्तर्षयः (सप्त च ते ऋषयश्च) सात ऋषि ।
- २ चतुर्दिशः (चतस्रः च ता दिशः) चार दिशाएं ।
- ३ त्रिलोकाः (त्रयः च ते लोकाः) तीन लोक ।

इस प्रकारके ये द्विगुसमास हैं और ये अत्यंत सुगम हैं ।
जिनके प्रारंभमें संख्यावाचक शब्द हैं, उनको द्विगु-समास
समझना और उसको पूर्वोक्त प्रकार खोलना चाहिये ।

संस्कृत-वाचन पाठः ।

अभियाय च तं इंगुदीवृक्षं सभार्यः सलक्ष्मणः
रामः रथात् अवातरत् । तत्र गुहः नाम निपादराजः
तस्य सखा आसीत् । सः अपि रामं आगतं श्रुत्वा
अमात्यैः वृद्धैः च परिवृतः तत्र रामं उपगतः ।
चारवस्त्रधारी रामः सायं संध्यां तत्र उपास्य, लक्ष्मणेन
आनीतं केवलं जलं एव भोजनार्थं आददे । वृक्षं
आश्रित्य तत्रैव लक्ष्मणः तस्थौ । धनुर्धरः गुहः अपि सूतेन
सह तत्रैव स्थितः ।

जाकर उस इंगुदीवृक्षके पास पत्नीके साथ तथा लक्ष्मण
के साथ राम रथसे उतर गया । वहाँ गुह नामक निपादोंका
राजा उसका मित्र था । यह भी राम आया सुनकर मंत्रियों
और वृद्धोंसे घेरा हुआ वहाँ रामके पास गया । बल्कलधारी
रामने सायंसंध्या की। वहाँ उपासना करके लक्ष्मणका लाया
हुआ केवल जलही भोजनके लिये लिया । वृक्षका आश्रय
करके वहीं लक्ष्मण खड़ा रहा । धनुर्धारी गुह भी सूतके
साथ वहीं रहा ।

पाठ ४

१ प्रभातायां शर्वर्या रामः उवाच 'तराम जाह्नवी' इति ।
 रामलक्ष्मणौ सीतया सह गंगां जग्मतुः । तं प्राञ्जलिः
 सूतः धर्मज्ञं रामं उवाच— ' किं अहं इदानीं करवाणि'
 इति । रामः तं प्रत्युवाच 'राजानं अभिवाद्य ब्रूयाः ।
 न अहं न च लक्ष्मणः अनुशोचति वनवासम् । चतुर्द-
 शवर्षेषु निवृत्तेषु नः मर्वाण् पुनरागतान् द्रक्ष्यसे' इति ।

'हे सुमित्र ! राजानं मातरं कैकेयीं अन्याश्च
 देवीः पुनः पुनरुक्त्वा, अथ कौसल्या सीताया मम
 लक्ष्मणस्य च वचनाद् आरोग्यं पादाम्बुदं च ब्रूहि ।
 कथय च । नाभिभविष्यति त्वां दुःखं अस्मत्संतापज
 मरतश्च अपि वक्तव्यः यथा राजानि वर्तसे तथा
 सर्वासु मातृषु आविशेषतः वर्तेथाः ।' एवं सूतं पनः
 पुनः सांत्वयित्वा, पश्चात् गुहं वचनं अब्रवीत्—

१ प्रभात काल होतेही राम बोला कि 'पार होंगे गंगाके'
 राम-लक्ष्मण सीताके साथ वहां गंगाके पास गये । हाथ जोड़
 सूत धर्म जाननेवाले रामसे बोला कि 'क्या मैं अब करूं'
 रामने उसे उत्तर दिया-राजाको प्रणाम करके बोल कि न मैं
 और न लक्ष्मण वनवासका शोक करते हैं । चौदह वर्ष
 व्यतीत होनेपर हम सबको पुनः आये देखोगे ॥

‘ हे गुह ! इदानीं सजने वने मे वासः न योग्यः । अतः आनय न्यग्रोधक्षीरं ’ । इति; गुहः च राजपुत्राय तत् क्षिप्रं क्षीरं उपाहरत् । रामः अपि तेन जटाः अकरोत् । नदीतीरे स्थितां नावं दृष्ट्वा तत्र पूर्वं सीतां आरोप्य ततः स्वयं लक्ष्मणः आरूरोह । ततः सा शुभा नौका शीघ्रं सलिलं अत्यगात् ।

२ ‘हे सुमंत्र ! राजासे, मातासे, कैकेयीसे, तथा अन्य देवियोंसे पुनः पुनः पूछकर और कौसल्याको सीताके, मेरे तथा लक्ष्मणके वचनसे कुशल पूछकर चरणबंदन कह । और कह-नहीं अधिक होगा तुझे दुःख हमारे कारण । भरतसे भी कह कि जैसा राजाके साथ बर्ताव करना है । वैसाही विशेषता छोड़कर सब माताओंसे बर्ताव कर ।’ इस प्रकार सूतको पुनः पुनः शांत कर पश्चात् गुहसे भाषण बोला—

‘हे गुह ! अब मनुष्योंसे युक्त वनमें रहना मेरे लिये योग्य नहीं । मनुष्यरहित वनमें वास अवश्य करना है । इसलिये बडका दूध लाओ ।’ गुहने राजपुत्रके लिये शीघ्रही (बडका) दूध ला दिया । रामने भी उससे जटाएँ कीं । नदीतीरपर ठहरी नांव देखकर वहां पहले सीताको चढ़ाकर पश्चात् स्वयं लक्ष्मणके साथ चढ़ लिया । पश्चात् वह उत्तम नौका शीघ्रही जलमें जाने लगी ।

पाठ ५

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ अन्यं तरिं संप्राप्य ते सर्वे नावं हित्वा प्रातिष्ठन्त ।
 रामः तदा लक्ष्मणं आह—‘ सौमित्रे ! त्वं अग्रतः
 गच्छ, सीता त्वां अनुगच्छतु । अहं सीतां अनुपा-
 लयन् पृष्ठतः गच्छामि । अस्माभिः अन्योऽन्यस्य रक्षा
 कर्तव्या । वनवासस्य दुःखं वैदेही अद्य वेत्स्यति । ’

भाषा-वाक्य ।

१ दूसरे पारको प्राप्त होकर वे सब नौकाको छोड़कर
 चलने लगे । राम तब लक्ष्मणसे बोला—‘ हे लक्ष्मण ! तू आगे
 चल, सीता तेरे पीछे जावे । मैं सीताको पीछेसे पालन करता
 हुआ पीछेसे चलूंगा । हमने एक दूसरेकी रक्षा करनी है ।
 वनवासका दुःख सीता आज जानेगी । ’

२ रामः तां रात्रीं भरद्वाजाश्रमे सुखं अवसत् ।
 प्रातः उत्थाय महर्षिं अभिवाद्य तौ अग्रे जग्मतुः ।
 महर्षिश्च तेषां स्वस्त्ययनं चकार । तान् राज्ञः औरसान्
 पुत्रान् प्रस्थितान् प्रेक्ष्य चित्रकूटस्य रम्यं पथानं आदिश्य,
 महर्षिः न्यवर्तत् । कालिन्दीं नदीं आसाद्य
 सद्यः तृतीर्षयः चिन्तां आपेदिरे । ततः तौ राम-

लक्ष्मणौ काष्ठसंघाटं सुमहाप्लवं चक्रतुः । लक्ष्मणः
सीतायाः सुखं आसनं चकार । तत्र रामः लज्जमानां
तां सीतां पुनं प्रथमं अघ्यारोपयत् । पश्चात् स्वयं
लक्ष्मणेन सह आरुह्य, अग्रे अगच्छत् ।

भाषा-वाक्य ।

२ राम उस रात्रीके समय भरद्वाजके आश्रममें सुखसे
रहा । प्रातः उठकर महर्षिको प्रणाम कर वे (दो) आगे चलने
लगे । महर्षिने भी उनका (स्वस्त्ययन) शुभ गमन होनेकी
प्रार्थना की । उन राजाके औरस पुत्रोंको जाते देख, चित्र-
कूटका रमणीय मार्ग बताकर महर्षि लौट आये । कालिंदी-
नदीको प्राप्त हो तत्काल तैरनेकी इच्छा करनेवाले
चिताको प्राप्त हुए । पश्चात् वे राम-लक्ष्मण लकड़ियोंको
जोड़ पड़ा पेटा करने लगे । लक्ष्मणने सीताके लिये गुग्गु-
लुकारक आमन बनाया । वहाँ रामने लज्जा करनेवाली उम
सीताको पेटेपर पहले चढ़ाया । पश्चात् स्वयं लक्ष्मणके
साथ चटकर, आगे चढ़े ।

गमामाः

१ मभार्यः—भार्यया महितः ।

२ गल्लक्ष्मणः—लक्ष्मणेन महितः ।

३ निषादगजः—निषादानां गजा ।

४ चरित्रवसधारी—चरित्रं च वसधं च चरित्रवसु, चरित्रं च

धारयति इति चीरवस्त्रधारी ।

५ धनुर्धरः-धनुः धारयति इति ।

६ राम-लक्ष्मणौ-रामश्च लक्ष्मणश्च ।

७ वनवासः--वने वासः ।

८ चतुर्दशवर्षाणि — चतुर्दश च तानि वर्षाणि च ।

९ पादाभिवन्दनं — पादयोः अभिवन्दनम् ।

१० अस्मत्संतापजं-अस्माकं संतापः अस्मत्संतापः,

अस्मत्संतापात् जातम् ।

११ सजनम् — जनेन सहितं ।

१२ निर्जनम् — निर्गतः जनः यस्मात् ।

१३ राजपुत्रः — राज्ञः पुत्रः ।

१४ नदीतीरम् — नद्याः तीरम् ।

१५ भरद्वाजाश्रमः — भरद्वाजस्य आश्रमः ।

द्वंद्व-समास = रामलक्ष्मणौ, चीरवस्त्रे ।

द्विगु ,, = चतुर्दशवर्षाणि ।

इसी रीतिसे निम्न समासोंको खोलनेका यत्न कीजिये-

१ सपुत्रः । समित्रः । मवस्त्रः । सनेत्रः । सजलः ।

२ मनुष्यराजः । पशुपतिः । वनचरराजः । नक्षत्रेशः ।

३ शस्त्रधारी । अग्निधारी । वस्त्रधारी । कुशधारी ।

४ गृहवासः । जलनिवासः । कूपवासः । वृक्षनिवासः ।

पाठ ६

तत्पुरुष-समासः ।

- तत्पुरुष-समासके आठ प्रकार हैं— १ प्रथमा-तत्पुरुष ।
 २ द्वितीया तत्पुरुष । ३ तृतीया-तत्पुरुष । ४ चतुर्थी-तत्पुरुष ।
 ५ पंचमी तत्पुरुष । ६ षष्ठी-तत्पुरुष । ७ सप्तमी-तत्पुरुष ।
 ८ नञ्तत्पुरुषः ।

इनके उदाहरण देखिये —

(१) प्रथमा — तत्पुरुषः ।

- १ मध्याह्नः — (मध्यः अह्नः) — मध्यदिन ।
 २ मध्यरात्रः — (मध्यः रात्रेः) — मध्यरात्री ।
 ३ प्राप्तजीविकः — (प्राप्तः जीविकां) जीविकाको प्राप्त ।

(२) द्वितीया — तत्पुरुषः ।

- १ ग्रामगतः — (ग्रामं गतः) ग्रामको गया हुआ ।
 २ सुखप्राप्तः — (सुखं प्राप्तः) सुखको प्राप्त ।
 ३ दुःखातीतः — (दुःखं अतीतः) दुःखसे परे ।

(३) तृतीया — तत्पुरुषः ।

- १ मातृसदृशः — (मात्रा सदृशः) — माताके सदृश ।
 २ पितृसमः — (पिता समः) — पिताके समान ।
 ३ गुडसंमिश्रितः — (गुडेन संमिश्रितः) गुडसे मिश्रित ।
 ४ शस्त्राच्छिन्नः — (शस्त्रेण छिन्नः) शस्त्रसे छिन्नभिन्न ।

(४) चतुर्थी-तत्पुरुषः ।

- १ यूपदारु—(यूपाय दारु) यूपके लिये लकड़ी ।
- २ मुद्रिकासुवर्ण—(मुद्रिकायै सुवर्णं)-अंगूठीके लिये सुवर्ण ।
- ३ भूतबलिः—(भूतेभ्यः बलिः)-प्राणियोंके लिये अन्न ।

(५) पंचमी-तत्पुरुषः ।

- १ सिंहभयं—(सिंहात् भयं) सिंहसे डर ।
- २ स्वर्गभ्रष्टः—(स्वर्गात् भ्रष्टः)-स्वर्गसे भ्रष्ट ।
- ३ दुःखमुक्तः—(दुःखात् मुक्तः)-दुःखसे मुक्त ।

(६) षष्ठी-तत्पुरुषः ।

- १ राजपुरुषः—(राज्ञः पुरुषः)-राजाका पुरुष ।
- २ वृक्षमूलं—(वृक्षस्य मूलं)-वृक्षका मूल ।
- ३ पृथिवीपतिः—(पृथिव्याः पतिः)-पृथ्वीका स्वामी ।
- ४ धर्मग्रंथः—(धर्मस्य ग्रंथः)-धर्मका ग्रंथ ।
- ५ देवपूजकः—(देवस्य पूजकः) देवका पूजक ।

(७) सप्तमी तत्पुरुषः ।

- १ व्यवहारधूर्तः—(व्यवहारे धूर्तः)—व्यवहारमें धूर्त ।
- २ विद्याप्रवीणः—(विद्यायां प्रवीणः)—विद्यामें प्रवीण ।
- ३ कलानिपुणः—(कलासु निपुणः) कलाओंमें निपुण ।
- ४ वाक्पटुः—(वाचि पटुः) भाषणमें प्रवीण ।

(८) नञ्त्त्पुरुषः ।

१ अब्राह्मणः — (न ब्राह्मणः) — जो ब्राह्मण नहीं वह ।

२ अविद्वान् — (न विद्वान्) — जो विद्वान् नहीं वह ।

३ अशक्तः — (न शक्तः) — जो समर्थ नहीं वह ।

पाठक इतने तत्पुरुष समासोंके रूप देखकर जान सकते हैं कि प्रथमा, द्वितीया आदि विभक्तियोंके प्रत्यय समास खोलनेके समय लग जानेके कारणही उक्त समासोंको प्रथमा-तत्पुरुष, द्वितीया-तत्पुरुष आदि नाम प्राप्त हुए हैं ।

नञ्त्त्पुरुषके समय नकारका अर्थ बतानेवाला अकार समासके प्रारंभमें लगता है ।

इतनी बातें ध्यानमें धरनेसे पाठक तत्पुरुष समासको पहचान सकते हैं । अब थोड़ा पढ़िये —

संस्कृत-वाचन-पाठः ।

रामः सीतां अवधीत्- वैदेहि ! सर्वान् नगान्
पुष्पितान् पश्य । नरैः अनुपसोवितान् फलपुष्पैः च
अवनतान् धिल्वान् भ्रष्टातकान् पश्य । नूनं अत्र वयं
शक्ष्याम आजीवितुम् । एष कोकिलः कूजति । शिखी
तं प्रतिकूजति । पश्य इमं रम्यं चित्रकूटं यस्य
काननेषु रंस्यामहे । इति । रम्यं चित्रकूटं आसाद्य
तत्र चाल्मकिं अभिवाद्य उपाविविशुः । महर्षिः तान्

पूजयामास । ततः रामः लक्ष्मणं अब्रवीत्, लक्ष्मण !
रुचिरं आवसथं कुरुष्व इति । लक्ष्मणः अपि पर्णशालां
चक्रे । रामः स्नान्वा देवयजनं अकरोत्, विवेश च
पर्णशाला । रम्यं चित्रकूटं, माल्यवतीं नदीं च आसाद्य
राघवः ननन्द । पुरविप्रवासस्य दुःखं जहौ च ।

राम सीतासे बोला—हे सीते ! सब पर्वत पुष्पयुक्त हुए,
देख । मनुष्योंद्वारा असेवित होनेसे फूलों और फलोंसे नम
हुए बिल्व और मिलावे देख । निश्चयसे यहाँ हम आजीवि-
काके लिये समर्थ होंगे । यह कोकिल शब्द करता है । मोर
उसे जवाब देता है । देख इस रमणीय चित्रकूटको जिसके
जगलोंमें (हम) रममाण होंगे । ऐसे रमणीय चित्रकूटको
प्राप्त होकर वहाँ वाल्मीकि ऋषिको प्रणाम कर (वे) बैठ
गये । महर्षिने उनकी पूजा की । तब राम लक्ष्मणसे बोला,
हे लक्ष्मण ! उत्तम घर बना । लक्ष्मणने भी पर्णशाला बनाई ।
रामने स्नान कर देवोंका यज्ञ किया और प्रवेश किया पर्ण-
शालामें । रमणीय चित्रकूट और माल्यवती नदीको प्राप्त
होकर राम आनंदित हुआ । और (उसने) नगरसे बाहर
होनेका दुःख दूर फेंक दिया ।

समाप्तः ।

१ अनुपसेवितः-न उपसेवितः । २ फलपुष्पे-फलं च पुष्पं च ।

पाठ ७

अथ सुमंत्रः दुर्मना भूत्वा, निरानंदां अयोध्यां प्रययौ । अभिधावन्तः सहस्रशः नराः सुमंत्रं अभ्यद्रवन् पृच्छन्तः च 'क्व राम' इति । सीतारामलक्ष्मणाः गंगापारं गताः इति विज्ञाय च 'हा राम ! हा राम !' इति विचुक्रुशुः । स वातायनगतानां स्त्रीणां च परिदेवनां शुश्राव । राजवेश्म प्रविश्य आतुरं राजानं अपश्यत् । यथोक्तं रामवचनं राजानं प्रणिपत्य प्रत्यवेदयत् । राजा तु तत् श्रुत्वा मूर्च्छितः भूत्वा भूमौ न्यपतत् । सर्वे अन्तःपुरं तदा आविद्धम् । रामे वनं प्रव्राजिते अथ पृष्ठां रजनीं अर्धरात्रे राजा पुनः पूर्वं

अब सुमंत्र दुःखी होकर आनंदरहित अयोध्याको चला । दौड़ते हुए सहस्रों मनुष्य सुमंत्रके पास पहुंचे और पूछने लगे कि 'कहां है राम ?' ऐमा । सीता, राम और लक्ष्मण गंगाके पार गये ऐसा जानकर 'हा राम, हा राम' ऐसा रोने लगे । उमने खिडकियोंमें गई हुई खियोंका भी रोना सुना । राजघरमें प्रविष्ट हो दुःखी राजाको देखा । जैसा कहा था (वैमा) रामका मापण राजासे प्रणाम कर कहा । राजा तो उसे मुन भूमिपर गिरा । सब अंतःपुर तब दुःखी हुआ । राम वनको भेजे जानेपर छठी रात्रिको अर्ध रात्रिके समय राजाने फिर पूर्व-

कृतं दुष्कृतं अस्मरत् । कौसल्यां च अब्रवीत् । देवि !
यदा त्वं अनूढा अभवः अहं च युवराजः । तदा प्रावृट्
समयः प्राप्तः । अतिसुखे तस्मिन् काले सरयू नदीं
अन्वगाम् । यद् अहं रात्रौ निपाने अभ्यागतं महिषं
गजं मृगं वा हन्तुं लभेय इति । अंधकारे तु तदा वार-
णस्पृश्व इव जले नर्दतः घोषं अश्रौषम् । ततः गजप्रेप्सुः
दीप्तं शरं उद्धृत्य अपातयम् । तदा कस्य अपि व्यक्ता
वाक् प्रादुरासीत् ' कथं माद्विधस्य ऋणेः वधः विधीयते ।
न अहं मम जीवितक्षयं अनुशोचामि । अपि तु
मातरं च पितरं च अनुशोचामि । ' श्रुत्वा तां करुणां
समयं किया हुआ दुष्कर्म स्मरण किया । और कौसल्यासे
बोला । हे देवि ! जब तू अविवाहित थी और मैं युवराज था ।
तब वर्षाकाल प्राप्त हुआ था । अति सुखदायक उस कालमें
सरयू नदीपर मैं गया । (इसलिये) कि मैं रात्रिके समय
पानी पीनेके लिये आये हुए भैंसे, हाथी या हिरनको मारने
के लिये प्राप्त करूं । अंधकारमें तो तब हाथीके जैसा जलमें
शब्दका आवाज सुना । फिर हाथीकी इच्छा करनेवाले
(मैंने) तेज वाण- उठाकर छोड़ दिया । तब किसीकी स्पष्ट
वाणी मैंने सुन ली । 'कैसे मेरे जैसे ऋषिका वध किया
जाता है । नहीं मैं अपने जीवितके नाशके लिये शोक करता
हूं, परंतु माता और पिताके लिये शोक करता हूं । ' सुन-

पाठ ८

वाचं व्यथितस्य मे कराभ्यां सशरं चापं भुवि अपतत् ।
 दुर्मनाः तं देशं गत्वा तत्र इषुणा हतं तापसं अपश्यम् ।
 स तापसः मां उवाच । ' मम पितुः अयं आश्रमः,
 इतः स्थानात् एकपदी एव केवलम् । त्वं तत्र गच्छ
 तं प्रसादय च । संकुपितः सः त्वां न शपेत् । मां च
 विशल्यं कुरु । ' ततः अहं चापं उदहरम् । स तपोधनः
 सद्यः प्रणान् जहौ । अहं अपि यथा आख्यातं जल-
 पूर्णं घटं आदाय आश्रमपथं गतः । तत्र अहं अपश्यं
 तस्य वृद्धौ अन्धौ च पितरौ । मम पदशब्दं श्रुत्वा एव
 मुनिः अभाषत, ' किं पुत्र ! चिरयसि ? आनय क्षिप्रं

कर वही करुणामयी वाणी, दुःखी हुए मेरे हाथोंसे बाणसहित
 धनुष्य भूमिपर गिर गया । दुःखी बन, उस देशको जा, वहाँ
 बाणसे ताड़ित तापसीको देखा । वह तापस मुझसे बोला- 'मेरे
 पिताका यह आश्रम इस स्थानसे एक कदम ही केवल है ।
 तू वहाँ जा और उसे प्रसन्न कर । क्रोधित होनेपर वह तुझे
 शाप न दे । मुझे शल्यरहित कर ' तब मैंने (उसके शरीरसे)
 बाण निकाला । उस तपस्वीने उसी क्षण प्राण छोड़ दिये ।
 मैंने भी जैसा कहा था, जलका घड़ा लेकर आश्रमके मार्गसे
 गया । तब मैंने देखा उसके दोनों अन्धे मातापिताको । मेरे
 पाँचका शब्द सुनकरही मुनिने भाषण किया 'क्यों पुत्र ! देरी

पानीयम् । कथं न अभिभाषसे ! ' इति । तदा मया
 तस्य पुत्रस्य मरणं निवेदितम् । असौ तदा उवाच माम्
 ' नय नौ तं एव देशं तथाविधं पुत्रं द्रष्टुं इच्छावः । '
 ततः अहं एकः सभार्यं मुनिं तत्र नीत्वा पुत्रं अस्पर्श-
 यम् । तौ पुत्रं स्पृष्ट्वा अस्य शरीरे निपेततुः । स मुनिः
 शोकसंतप्तः तदा मां आह—' हे राजन् ! मे शापात्
 त्वं एवं पुत्रशोकेनैव कालं गमिष्यसि । ' एवं मां
 शापं दत्त्वा तत् मिथुनं स्वर्गं अगात् । अद्य तत् पापं
 मया इदानीं स्मृतम् । तस्य पापकर्मणः एव अयं
 विपाकः ।

करता है ? ला 'जलदी पानी । कैसे नहीं बोलता है ?' ऐसा ।
 तब मैंने उसके पुत्रका मरण सुनाया । वह तब बोला मुझसे
 ' ले जा हम (दोनोंको उसी देश) को, वैसे पुत्रको देखनेकी
 इच्छा करते है । ' तब मैं अकेलेने पत्नीके समेत मुनिको वहां
 लेकर पुत्रसे स्पर्श कराया । वे (दोनों) पुत्रसे स्पर्श करके
 इसके शरीरमें गिरे । वह मुनि शोकसे संतप्त तब मुझे बोला-
 'हे राजा ! मेरे शापसे तू इसी प्रकार पुत्रशोकसे मृत्युको प्राप्त
 होगा ।' इस प्रकार मुझे शाप देकर वह जोड़ा स्वर्गको
 गया । आज उस पापको मैंने अब स्मरण किया । उस
 पापकर्मकाही यह परिणाम है ।

समासः ।

द्वंद्व - समास — सीतारामलक्ष्मणाः (सीता च रामश्च
लक्ष्मणश्च)

तत्पुरुष--(नञ्त्तत्पुरुष) = (१) अयोध्या (न योध्या) ।
अनूढा (न ऊढा) । (तृतीया तत्पुरुष) = (१) शोक-
संतप्तः (शोकेन संतप्तः) । (षष्ठीतत्पुरुष) = (१) गंगा-
पारः (गंगायाः पारः) । (२) राजवेश्म (राज्ञः वेश्म) ।
(३) रामवचनं (रामस्य वचनं) । (४) जीवितक्षयः (जीवि-
तस्य क्षयः) । (५) पदशब्दः (पादयोः शब्दः) (६) पुत्रशोकः
(पुत्रस्य शोकः) । (सप्तमीतत्पुरुष) = (१) वातायनगता
(वातायने गता)

१ पर्णशाला—पर्णानां शाला । २ देवयजनं—देवानां यजनं

३ पुरविप्रयासः—पुरात् वि-प्रवासः ।

निम्नलिखित समासोक्तो खोलनेका यत्न कीजिये-

द्वंद्वसमास—फलपुष्पे ।

नञ्त्तत्पुरुष—असेवितः ।

तृतीयातत्पुरुष—हरिकृतः ।

चतुर्थीतत्पुरुष—जनहितम् ।

पञ्चमीतत्पुरुष—पत्रशाला । देवयजनं ।

पाठ ९

बहुव्रीहि-समासः।

बहुव्रीहि समासके मुख्य सात भेद हैं । (१) द्विपद बहु-
व्रीहिः, (२) बहुपद बहुव्रीहिः, (३) संख्योत्तरपद बहुव्रीहिः,
(४) संख्योभयपद बहुव्रीहिः, (५) सहपूर्वपद बहुव्रीहिः, (६)
व्यतीहारलक्षणो बहुव्रीहिः, (७) द्विगतराललक्षणो बहुव्रीहिः ।

द्विपद-बहुव्रीहिके भी फिर छः भेद हैं । उनके उदाहरण
ये हैं—

(१) द्वितीया बहुव्रीहिः ।

१ प्राप्तोदकः = प्राप्तं उदकं य सः प्राप्तोदकः (ग्रामः)
जिसे उदक प्राप्त हुआ है ऐसा ग्राम ।

२ आरूढवानरः = आरूढ वानरः य (वृक्षं) स आरूढ-
वानरः (वृक्षः) = जिसपर वानर चढ़ा है वह वृक्ष ।

(२) तृतीया बहुव्रीहिः ।

१ निर्जितकामः = निर्जितः कामः येन स निर्जितकामः
(शकरः) = काम पराजित किया है जिसने वह ।

२ प्राप्तविद्यः = प्राप्ता विद्या येन । = प्राप्त की है
विद्या जिसने ।

३ जितशत्रुः = जिताः शत्रवः येन । = पराजित किये
हैं शत्रु जिसने ।

(३) चतुर्थी बहुव्रीहिः ।

१ उपनीतभोजनः = उपनीतं भोजनं यस्मै । = पास रखा है भोजन जिसके लिये ।

२ उपहृतधान्यः = उपहृतं धान्यं यस्मै । = लाया है धान्य जिसके लिये ।

(४) पंचमी बहुव्रीहिः ।

१ निष्क्रान्तजनः = निष्क्रान्तः जनः यस्मात् । = चला गया है मनुष्यमात्र जहांसे (वह ग्राम) ।

२ उद्धृतौदनः = उद्धृतः ओदनः यस्मात् । = उठा लिया है चावल जिससे (वह घर्तन) ।

३ समाप्तजलः = समाप्तं जलं यस्मात् । = समाप्त हुआ है जल जिससे (ऐसा कूआ) ।

(५) षष्ठी बहुव्रीहिः ।

१ शुक्लपटः = शुक्लः पटः यस्य । = श्वेत है वस्त्र जिसका ।

२ नीलांबरः = नीलं अम्बरं यस्य । = नीला है वस्त्र जिसका ।

३ लंबकर्णः = लंबौ कर्णौ यस्य । = लंबे हैं कान जिसके (वह गधा) ।

६ सप्तमी बहुव्रीहिः ।

१ वीरपुरुषः । वीराः पुरुषाः यस्मिन् । = वीर है

पुरुष जिसके (ऐसा ग्राम) ।

२ संचितजल = संचितं जलं यस्मिन् = इकट्ठा किया है जल जिसमें (ऐसा पात्र) ।

३ बहुजनः = बहवः जनाः यस्मिन् । = बहुत हैं लोग जिसमें (ऐसा नगर) ।

ये ' द्विपद-बहुव्रीहि ' के उदाहरण हैं । बहुव्रीहिमें विलक्षणता यह है कि जो पद उस समासमें रहते हैं उनसे भिन्नही अन्य पदार्थका बोध उन शब्दोंसे होता है । जैसा ' पीतांबरः ' शब्द है = (पीतं अंबरं यस्य) (पीतं) पीला है (अंबरं) वस्त्र जिसका वह पुरुष (कृष्ण, विष्णु आदि) पीतांबर शब्दसे बोधित होता है ।

यह विशेषता पाठक स्मरण रखें और पूर्वोक्त समासोंको पहचाननेका यत्न करे ।

संधि किये हुए वाक्य ।

नरैरनुपसेवितान्फलपुष्पैश्चावनतान् चिल्वान्—

मल्लातकान्पश्य । नूनमत्र वयं शक्ष्यामाजीवितुम् ।
एष कोकिलः कूजति । शिरसी तं प्रतिकूजति । पश्येमं
रम्यं चित्रकूट यस्य काननेषु रंस्यामहे । इति । रम्यं
चित्रकूटमासाद्य तत्र वाल्मीकिमभिनाद्योपविविशुः ।

पाठ १०

अब अन्य बहुव्रीहियोंके उदाहरण यहां देते हैं—

बहुपद-बहुव्रीहिः समासः ।

पूर्वोक्त द्विपद बहुव्रीहि समासमें केवल दोही पद होते हैं। परंतु इसमें दोसे अधिक पद होते हैं, और इससे भी समास में दिखाई देनेवाले पदोंद्वारा उनसे भिन्न अन्य पदार्थकाही बोध होता है । जैसा—

१ पराक्रमोपार्जितसम्पत् = पराक्रमेण उपार्जिता संपद् येन सः पराक्रमोपार्जितसंपत् = पराक्रमद्वारा प्राप्त की है संपत्ति जिसने वह (पराक्रमी शूर पुरुष) ।

२ बाहुबलनिर्जितशत्रुः = बाहुबलेन निर्जिताः शत्रवः येन सः बाहुबलनिर्जितशत्रुः = अपने बाहुबलसे पराजित किये हैं शत्रु जिसने वह (बली मनुष्य) ।

३ अन्यायोपार्जितधनः = अन्यायेन उपार्जितं धनं येन सः अन्यायोपार्जितधनः = अन्यायके मार्गसे प्राप्त किया है धन जिसने वह (पापी मनुष्य) ।

इसी प्रकार अन्यान्य उदाहरण पूर्ववत् ही समझने चाहिये। आशा है कि इस रीतिसे इस समासको पाठक पहचान लेंगे। इसमें दो शब्दोंसे अधिक शब्द रहते हैं और सब शब्दों द्वारा अन्यही पदार्थका बोध होता है ।

संख्योत्तरपद बहुव्रीहिः समासः ।

इसमें दूसरा पद संख्यावाचक रहता है । इसका उदाहरण देखिये—

१ उपदशाः = उप समीपे दशानां सन्ति ये ते उप-
दशाः । = पास दस (पुरुषों) के हैं जो उनको उपदश
कहते हैं ।

इसी प्रकार “ २ उपविंश, ३ उपशत ” आदि संख्यो-
त्तरपद बहुव्रीहि समास होते हैं । इसके पश्चात् देखिये—

संख्योभयपद बहुव्रीहिः ।

इसमें दोनों पद संख्यावाचकही रहते हैं, जैसा—

१ द्वित्राः = द्वौ वा त्रयो वा = (दो वा तीन)

२ द्विदशाः = द्विरावृत्ता दश = (दोवार दश)

इस रीतिसे यह बहुव्रीहि समास होता है । इसके दोनों
शब्द संख्यावाचक होते हैं । इस कारण इसकी पहचान
अतिसुगम है । अब देखिये—

सहपूर्वपद-बहुव्रीहिः ।

इस बहुव्रीहिमें ‘ सह ’ साथ, इस अर्थवाला शब्द
प्रथम स्थानमें रहता है; जैसा—

१ समूलः = मूलेन सह वर्तते इति समूलः = मूलके
साथ रहनेवाला ।

२ सपुत्रः = पुत्रेण सह वर्तते इति = लडकेके साथ रहता है जो । ३ सकेशः = केशैः सह भवति इति = चालोंके साथ होता है जो । ४ सखड्गः = खड्गेन सह अस्ति इति — तलवारके साथ होता है जो ।

ये इस प्रकारके समास अतिसुगम हैं क्योंकि इसमें प्रारंभमें ' स ' या ' सह ' इस प्रकारके शब्द रहते हैं। अस्तु । अब देखिए-

व्यतिहारलक्षणः बहुव्रीहिः ।

इसमें उलट, पुलट, क्रम अथवा बदलेका भाव रहता है। इसके उदाहरण ये हैं ।

१ केशाकेशि-केशेषु केशेषु गृहीत्वा यत् युद्धं प्रवृत्तं तत् केशाकेशि । — केशोंको पकड़कर जो युद्ध होता है वह केशाकेशि है ।

२ दण्डदण्डि-दण्डैः दण्डैः प्रहत्य यत् युद्धं प्रवृत्तं तत् दण्डादण्डि—लाठियों और सोटियोंके प्रहार कर जो युद्ध हुआ, उसका नाम दण्डादण्डि है ।

अब एक बहुव्रीहि शेष है उसका नाम है—

दिगन्तराललक्षणः बहुव्रीहिः ।

इसमें दिशाओंका अवकाश बताया जाता है, जैसा—

दक्षिणपूर्वा-दक्षिणस्याः पूर्वस्याश्च दिशोः यत् अंतरालं सा दक्षिणपूर्वा । — दक्षिण और पूर्व दिशाओंमें जो अवकाश है उसका नाम ' दक्षिणपूर्वा ' है ।

ये सत्र सामास सुगम हैं, और पाठक यदि इस पाठका अभ्यास विचार और मननपूर्वक करेंगे तो उनको बहुव्रीहि समासका ज्ञान इतनेसे ठीक प्रकार हो सकता है; और उनको कोई कठिनता नहीं रहेगी ।

संस्कृत-भाषामें बहुव्रीहि समासका उपयोग बहुत होता है । प्रयोगकी दृष्टिसे तत्पुरुष समास और बहुव्रीहि समासही बहुत प्रयुक्त होते हैं । इसलिये पाठकोंको उचित है कि वे इनका उत्तम अध्ययन करें और संस्कृतभाषाके मन्दिरमें सुगमतासे प्रविष्ट हों ।

संधि किये हुए वाक्य ।

महर्षिस्तान्पूजयामास । ततो रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ' लक्ष्मण ! रुचिरमावसथं कुरुष्वेति ' । लक्ष्मणोऽपि पर्णशाला चक्रे । रामः स्नात्वा देवयजनमकरोत् । विवेश च पर्णशालाम् । रम्यं चितकूट, मास्यवती नदी चासाद्य राघवो ननन्द । पुरविप्रवासस्य दुःखं जहौ च । अथ सुमन्त्रो दुर्मना भूत्वा, निरानन्दामयोध्या प्रययौ । अभिधावन्तः सहस्रशो नराः सुमन्त्रमभ्यद्रवन् पृच्छन्तश्च ' क्व राम ' इति । सीतारामलक्ष्मणा गंगापारगता इति विज्ञाय च ' हा राम ! हा राम ! ' इति विचुक्रुशुः । स वातायनगतानां स्त्रीणां च परिदेवनां श्रुत्वा ।

पाठ ११

इस पाठमें पूर्व पाठोंमें दी हुई रामायणकी कथाका संधियुक्त सरल संस्कृत दिया जाता है । यदि पाठकोंके पूर्व पाठ बन गये हों, तो इस पाठके समझनेमें उनको कोई कठिनता नहीं रहेगी ।

(१)

अभियाय च तमिगुदीवृक्षं सभार्यः सलक्ष्मणौ
 रामो रथादवातरत् । तत्र गुहो नाम निपादराजस्तस्य
 सखाऽऽसीत् । सोऽपि राममागतं श्रुत्वाऽमात्यैर्वृद्धैश्च
 परिवृतस्तत्र राममुपगमः । चीरवस्त्रधारी रामः सायं-
 संध्यां तत्रोपास्य लक्ष्मणेनानीतं केवलं जलमेव
 भोजनार्थमाददे । वृक्षमाश्रित्य तत्रैव लक्ष्मणस्तस्थौ ।
 धनुर्धरां गुहोऽपि सूतेन सह तत्रैव स्थितः । प्रभा-
 तायां शर्वर्यां राम उवाच— ‘ तराम जान्हवी ’
 इति रामलक्ष्मणौ सीतया सह गंगां जग्मतुः ।
 प्राञ्जलिः सूतो धर्मज्ञं राममुवाच— ‘ किमहमिदानीं
 करवाणि ’ इति । रामस्तं प्रत्युवाच— ‘ राजानमभिवाद्य
 व्रथाः । नाहं न च लक्ष्मणोऽनुशोचति वनवासम् ।
 चतुर्दशवर्षेषु निवृत्तेषु नः सर्वान् पुनरागतान्द्रक्ष्यमे ’ इति ॥

‘ हे सुमंत्र ! राजानं मातरं कैकेयीमन्याश्च देवीः
 पुनः पुनरुक्त्वा, अथ कौसल्यां सीताया मम
 लक्ष्मणस्य च वचनादारोग्यं पादाभिवंदनं च ब्रूहि ।
 कथय च । नाभिभविष्यति त्वां दुःखमस्मत्संतापजम् ।
 भरतश्चापि वक्तव्यो ‘ यथा राजनि वर्तसे तथा
 सर्वासु मातृष्वविशेषतो वर्तेथाः । ’ एवं सूतं पुनः
 पुनः सांत्वयित्वा पश्चाद्गुहं वचनमब्रवीत्- ‘ हे गुह !
 इदानीं सजने वने मे वासो न योग्यः । निर्जने वने वासोऽ-
 वश्यं कर्तव्यः । अत आनय न्यग्रोधक्षीरम् ’
 इति । गुहश्च राजपुत्राय तत् क्षिप्रं क्षीरमुपाहरत् । रामोऽपि
 तेन जटा अकरोत् । नदीतीरे स्थितां नावं दृष्ट्वा तत्र पृवं
 सीतामारोप्य ततः स्वयं सलक्ष्मण आरुरोह । ततः सा शुभा
 नौका शीघ्रं सलिलमत्यगात् । अन्यं तीरं संप्राप्य ते सर्वे नावं
 हित्वा प्रातिष्ठन्त । रामस्तदा लक्ष्मणमाह- ‘ सौमित्रे ’
 त्वमग्रतो गच्छ, सीता त्वामनुगच्छतु । अहं
 सीतामनुपालयन् पृष्ठतो गच्छामि । अस्माभिरन्योऽ-
 न्यस्य रक्षा कर्तव्या । वनवासस्य दुःखं वैदेह्यद्य वेत्स्यति ।’

रामस्तां रात्रीं भरद्वाजाश्रमे सुखमवसत् प्रात-
 रुत्थाय महर्षिमभिवाद्य तावगे जग्मतुः । महर्षिश्च
 तेषां स्वस्त्ययनं चकार । तान् राज्ञ औरसान् पुत्रान्प्रस्थिता-

नप्रेक्ष्य, चित्रकूटस्य रम्यं पंथानमादिश्य महर्षिर्न्यवर्तत ।
 कालिंदीं नदीमासाद्य सद्यस्तितीर्षवश्चिन्तामापेदिरे । ततस्तौ
 रामलक्ष्मणौ काष्ठसंघाटं सुमहाष्टवं चक्रतुः । लक्ष्मणः
 सीतायाः सुखमासनं चकार । तत्र रामो लज्जमानां तां
 सीतां पुनं प्रथममध्यारोपयत् । पश्चात्स्वयं लक्ष्मणेन सहारुह्य,
 पुनमुत्सृज्य, अग्रेऽगच्छत् ।

रामः सीतामब्रवीत् ' वैदेहि ! सर्वाङ्गगान्पुष्पितान्पश्य ।
 नरैरनुपसेवितान्फलपुष्पैश्चावनतान्विल्वान्मह्यतकान्पश्य ।
 नूनमत्र पयं शक्षयामाजीवितुम् । एष कोकिलः कूजति ।
 शिखी तं प्रतिकूजति । पश्येमं रम्यं चित्रकूटं यस्य कान-
 नेषु रंस्यामहे ' इति । रम्यं चित्रकूटमासाद्य तत्र वाल्मी-
 कमभिवाद्योपविष्टः महर्षिस्तान्पूजयामास । ततो रामो
 लक्ष्मणमब्रवीत् ' लक्ष्मण ! रुचिरमावसथं कुरुष्वेति ।'
 लक्ष्मणोऽपि पर्णशालां चक्रे । रामः स्नात्वा देवयजनमकरो-
 द्विवेश च पर्णशालाम् । रम्यं चित्रकूटं, मान्यवतीं नदीं चागाद्य
 राघवो ननन्द । पुरविप्रवासस्य दुःखं जहौ च ।

पाठ १२

अथ सुमंत्रो दुर्मना भूत्वा, निरानंदामयोध्यां प्रययौ ।
 अभिधावन्तः सहस्रशो नराः सुमंत्रमभ्यद्रवन्पृच्छन्तश्च ' क्व
 राम ' इति । सीतारामलक्ष्मणा गंगापारं गता इति विज्ञाय
 च ' हा राम, हा राम ' इति विचुक्रुशुः । स वाताग्रन-
 गतानां स्त्रीणां च परिदेवनां शुश्राव । राजवेश्म प्रविश्यातुरं-
 राजानमपश्यत् । यथोक्तं रामवचनं राजानं प्रणिपत्य प्रत्य-
 चेदयत् । राजा तु तच्छ्रुत्वा मूर्च्छितो भूत्वा भूमौ न्यपतत् ।
 सर्वमन्तःपुरं तदाऽऽविद्धम् । रामे वनं प्रव्राजितेऽथ पृष्ट्वा
 रजनीं अर्धरात्रे राजा पुनःपूर्वं कृतं दुष्कृतमम्मरत् । कौसल्यां
 चाब्रवीत् । ' देवि ! यदा त्वमनूढाऽभवोऽहं च युवराजः,
 तदा प्राष्टुस्समयः प्राप्तः । अतिसुखे तस्मिन्काले सरयूं नदी-
 महमन्वगाम् । यदहं रात्रौ निपानेऽभ्यागतं महिषं गजं मृगं
 वा हन्तुं लभेयेति । अंधकारे तु तदा वाराणस्येव जले नर्दतो
 घोषमश्रौषम् । ततो गजप्रेप्सुर्दीप्तं शरमुद्धृत्यापातयामातदा कस्यापि
 व्यक्ता वाक्प्रादुरासीत्—' कथं मद्विधस्यर्षेर्वधो विधीयते ? नाहं
 मम जीवितश्रयमनुशोचामि । अपि तु मातरं च पितरं
 चानुशोचामि । ' श्रुत्वा तां करुणां वाचं व्यथितस्य मे
 कराभ्यां सशरं चापं भुव्यपतत् । दुर्मनास्तं देशं गत्वा तत्रेपुणा

हतं तापसमपश्यम् । स तापसो मामुवाच-‘मम पितुरयमाश्रमः
 इतः स्थानादेकपद्येव केवलम् । त्वं तत्र गच्छ तं प्रसादय
 च । संकुपितः स त्वां न शपेत् । मां च विशल्यं कुरु ’ ततो-
 ऽहं बाणमुदहरम् । स तपोधनः सद्यः प्राणाञ्जहौ । अहमपि
 यथारुयातं जलपूर्णं घटमादायाश्रमपथं गतः । तत्राहमपश्यं
 तस्य वृद्धावन्धौ च पितरौ । मम पदशब्दं श्रुत्वैव मुनिर-
 भाषत्-‘किं पुत्र! चिरयासि ? आनय क्षिप्रं पानीयम् । नाभिभापसे ?
 इति । ’ तदा मया तस्य पुत्रस्य मरणं निवेदितम् ।
 असौ तदोवाच माम् । ‘ नय नौ तमेव देशं तथाविधं पुत्रं
 दृष्टुमिच्छावः । ’ ततोऽहमेकः सभार्यं मुनिं तत्र नत्वा
 पुत्रमस्पर्शयम् । तौ पुत्रं स्पृष्ट्वाऽस्य शरीरे निपेततुः ।
 स मुनिः शोकसंतप्तस्तदा मामाह-‘ हे राजन् ! मे
 शापाच्चमेवं पुत्रशोकैर्नैव कालं गमिष्यसि । ’ एवं मां
 शापं दत्त्वा तन्मिथुनं स्वर्गमगात् । अद्य तत्पापं मयेदानीं
 स्मृतम् । तस्य पापकर्मण एवायं विषाकः । ’

पाठक इसका अभ्यास विशेष रीतिसे करें और कोई
 कठिनता उत्पन्न हुई, तो पूर्वपाठ देखें ।

पाठ १३

कर्मधारय-समासः ।

कर्मधारय समासके सात भेद हैं, इनके नाम और उदाहरण यहां देते हैं—

(१) विशेषणपूर्वपद-कर्मधारयः ।

इसमें पहिला शब्द विशेषण होता है और दूसरा पद विशेष्य होता है, जैसा—

१ कृष्णसर्पः—(कृष्णश्च असौ सर्पश्च) = काला सांप ।

२ नीलवस्त्रं—(नीलं च तत् वस्त्रं च) = नीला वस्त्र ।

३ उष्णजलं—(उष्णं च तत् जलं च) = गर्म जल ।

४ शीतोदक—(शीतं च तत् उदकं च) = शीत जल ।

इसमें क्रमशः “ कृष्ण, नील, उष्ण, शीत ये ” ये शब्द गुणबोधक होनेसे विशेषण हैं और ये क्रमशः ‘ सर्प, वस्त्र, जल, उदक ’ इन शब्दोंके गुण बता रहे हैं, इसलिये ये विशेष्य हैं । इस प्रकार इस समासको पहचानना अति सुगम है ।

(२) विशेष्यपूर्वपद-कर्मधारयः ।

पूर्वोक्त समासके विरुद्ध अवस्था इसमें होती है । इसमें विशेष्य प्रथम होता है और विशेषण आगे रहता है यर्थात् पहिला शब्द विशेष्य और दूसरा विशेषण होता है और

विशेषणका शब्द पहिले शब्दकी निंदा करनेके लिए प्रयुक्त हुआ होता है, जैसा—

१ वीरभीतः-(वीरश्चासौ भीतश्च)-वीर होकर घबराया हुआ ।

२ धनेशार्थहीनः-(धनेश्च असौ अर्थहीनश्च) -धनेश
होकर द्रव्यहीन ।

ये इसके उदाहरण हैं । इसमें दूसरे शब्दद्वारा पहिले की निंदा हुई है ।

(३) विशेषणोभयपद-कर्मधारयः ।

इसमें दोनों शब्द विशेषणही होते हैं, जैसा—

१ शीतोष्णं (शीतं च तत् उष्णं च)-शीत और उष्ण

२ कृष्णशुक्लः-(कृष्णश्च असौ शुक्लश्च) काला और श्वेत ।

इस प्रकारके इस समासके उदाहरण हैं । इसमें सब शब्द विशेषणरूप होनेसे इसकी पहचान सुगम है ।

(४) उपमानपूर्वपद-कर्मधारयः ।

इसमें उपमा दर्शानेवाला शब्द प्रथम स्थानमें होता है ।
इसके उदाहरण ये हैं ।

१ शंखपांडुरः--(शंखवत् पांडुरः)-शंखके समान श्वेत ।

२ घनश्यामः-(घन इव श्यामः) मेघके समान श्याम ।

३ मेघश्यामः-(मेघ इव श्यामः)—

इसमें पहिला शब्द उपमादर्शक और दूसरा गुणबोधक है ।

पाठ १४

(५) उपमानोत्तरपद-कर्मधारयः ।

इसमें उपमादर्शक शब्द दूसरे स्थानमें रहता है, जैसे—

१ पुरुषव्याघ्रः—(पुरुषः व्याघ्र इव)—बाघके समान पुरुष ।

२ नरसिंहः—(नरः सिंह इव)—सिंहके समान नर ।

इस प्रकारके समासोंमें उपमादर्शक शब्द दूसरे स्थानमें रहते हैं । यहां पाठक पूर्व समासके साथ इसका भेद देखें और उसका स्मरण रखें ।

(६) संभावनापूर्वपद-कर्मधारयः ।

इसके उदाहरण ये हैं—

१ गुणबुद्धिः—(गुण इति बुद्धिः)—गुण जैसी बुद्धि ।

२ पुत्रग्रहणं—(पुत्र इति ग्रहणं) = पुत्र करके ग्रहण करना ।

(७) अवधारणापूर्वपद-कर्मधारयः ।

इसके उदाहरण ये हैं—

१ विद्याधनं—(विद्या एव धनं) = विद्याही धन है ।

२ सुहृद्बन्धुः—(सुहृत् एव बन्धुः) = मित्रही भाई है ।

इतने उदाहरण और इतने भेद देख पाठकोंकी समझमें यह बात आगई होगी कि अर्थके अनुसारही समास बनते हैं और अर्थ के अनुसारही समासोंकी पहचान होती है । यदि किसीको यह ज्ञान नहीं है, कि ' विद्याधन ' का अर्थ क्या है, तो वह उस समासको जानही नहीं सकेगा । अर्थात् संस्कृत भाषा

के अंदर जैसा पाठकोंका प्रवेश होता जायगा, वैसा वैसा उनको समासोंका अधिकाधिक बोध होता जायगा । पाठक यहां स्मरण रखें कि यह बात एक दूसरेके आश्रयपर निर्भर है । अर्थात् समासोंका ज्ञान होनेसे अर्थज्ञान हो जाता है और अर्थज्ञान होनेसे भी समासोंके खोलनेकी विधि ज्ञात हो सकती है ।

अब इस पाठमें निम्नलिखित श्लोक पढ़िये —

स्कंद उवाच-

मातरो हि भवत्यो मे भवतीनामहं सुतः ।

उच्यतां यन्मया कार्यं भवतीनामथेप्सितम् ॥१५॥

(म० भारत. घन. २१०)

अन्वयः—हि भवत्यः मे मातरः, अहं भवतीनां सुतः ।

अथ भवतीनां ईप्सितं मया यत् कार्यं उच्यताम् ॥

अर्थ—क्योंकि आप मेरी माताएं हैं, मैं आपका पुत्र हूँ । आपको (ईप्सितं) इष्ट जो कार्य मुझे करना हो, वह कहिये ।

इन्द्रो दधाति भूतानां चलं तेजः प्रजाः सुखम् ।

तुष्टः प्रयच्छति तथा सर्वान्कामान्सुरेश्वरः ॥१६॥

(म० भारत घन २११)

अन्वयः—इन्द्रः भूतानां चलं तेजः सुखं प्रजाः दधाति ।

तथा तुष्टः सुरेश्वरः सर्वान् कामान् प्रयच्छति ॥

अर्थ—इन्द्र भूतमात्रके लिये बल, तेज, संतान, सुख धारण करता है, तथा वही सुरोंका ईश्वर इन्द्र संतुष्ट हुआ तो सब मनोरथोंको देता है ॥

ब्रह्म क्षत्रेण संसृष्टं क्षत्रं च ब्रह्मणा सह ।

उदीर्णे दहतः शत्रून्वनानीवाग्निमारुतौ ॥ १० ॥

(म. भारत. चन२६)

अन्वयः—ब्रह्म क्षत्रेण संसृष्टं, क्षत्रं च ब्रह्मणा सह (संमिलितं), उदीर्णे शत्रून् दहतः, अग्निमारुतौ वनानि इव ॥

अर्थ—(ब्रह्म) ब्राह्मण लोग (क्षत्रेण) क्षत्रिय लोगोंके साथ मिले हुए, तथा क्षत्रिय लोग ब्राह्मणोंके साथ संमिलित हुए तो, ये दोनों (उदीर्णे) प्रकाशित होकर शत्रुओंको ऐसे जलाते हैं, जैसे अग्नि और वायु मिलकर वनोंको जलाते हैं ।

यहां अग्नि शब्द ब्राह्मणका तेज और वायु शब्द क्षत्रियके बलका द्योतक है । वेदमंत्रोंमें अग्नि-देवताके मंत्रोंसे ब्राह्मणोंका वर्णन तथा वायुदेवताके मंत्रोंसे क्षत्रियोंका वर्णन हुआ है । इस विषयका अनुसंधान पाठक यहां करें।

समाप्ताः ।

सुरेश्वरः—(सुराणां ईश्वरः) = देवोंका राजा ।

अग्निमारुतौ = अग्निश्च मारुतश्च ।

संसृष्टं = सम्यक् सृष्टं ।

पाठ १५

अव्ययीभाव-समासः ।

अव्ययीभाव समासके दो भेद हैं । एकका नाम (१) नामपूर्वपद अव्ययीभाव समास और (२) दूसरेको अव्यय पूर्वपद अव्ययीभाव समास कहते हैं । इनके उदाहरण हैं—

(१) नामपूर्वपद अव्ययीभाव-समासः । -

इस समासमें पहिला पद नाम होता है और दूसरा अव्यय होता है । देखिए —

१ फलप्रति — (फलस्य मात्रा) = फलका अंश ।

२ शाकप्रति—(शाकस्य मात्रा) शाकका प्रमाण ।

इन समासोंमें पहिला पद-‘फल’ अथवा ‘शाक’ ये नाम हैं, इसलिये इन समासोंका यह नाम है ।

(२) अव्ययपूर्वपद-अव्ययीभाव-समासः ।

इस समासमें पहिला पद अव्यय होता है और दूसरा नाम होता है । इसके उदाहरण ये हैं—

१ उपकुम्भ- (कुम्भस्य समीपे वर्तते इति) = कुम्भके पास रहता है ।

२ यथाक्रम- (क्रमं अनतिक्रम्य वर्तते इति) = क्रमको न छोड़कर रहता है ।

—

३ अनुवनं-(वनस्य समीपं इति) = वनके पास रहता है ।
 यह समास संस्कृतभाषामें बहुतही प्रचलित है और स्थान-
 स्थानमें इसका प्रयोग होता है । पहचाननेके लिये यह
 अत्यंत सुगम है । पाठक थोडासा ध्यान देंगे, तो उनको
 इसकी पहचान हो सकती है ।

अब इस पाठमें निम्नलिखित श्लोकोंका अभ्यास कीजिए—
 वैशम्पायन उवाच—

निहते राक्षसे तस्मिन्पुनर्नारायणाश्रमम् ।

अभ्येत्य राजा कौन्तेयो निवासमकरोत्प्रभुः ॥ १ ॥

(स. भारत. धन १५९)

संस्कृत-टीका-तस्मिन् राक्षसे असुरे निहते निःशेषेण
 हते, पुनः पश्चात् कौन्तेयः कुंतीनिन्दनः प्रभुः राजा युधिष्ठिरः
 नारायणाश्रमं नारायणस्य आश्रमं प्रति अभ्येत्य आगत्य
 तत्रैव निवासं वास्तव्यं अकरोत् ।

स समानीय तान्सर्वान्भ्रातृनित्यव्रतद्विचः ।

द्रौपद्या सहितान् काले संस्मरन्भ्रातरं जयम् ॥२॥

संस्कृत-टीका-स तान् सर्वान् निखिलान् भ्रातृन् द्रौपद्या
 सहितान् द्रौपद्या युक्तान् बंधून् समानीय सम्पर्क आनीय
 काले समये भ्रातरं जयं विजयं अर्जुनं संस्मरन् इति वचः
 अत्रयीत् ।

पाठ १६

समाश्रितस्तोऽभिगताः शिवेन चरतां वने ।

कृतोद्देशः स वीभत्सुः पंचमीमभितेः समाम् ॥ ६ ॥

संस्कृत-टीका-शिवेन सुखेन वने चरतां विचरतां अस्माकं
चतस्रः समाः अभिगताः चत्वारि वर्षाणि व्यतीतानि । सः
वीभत्सुः अर्जुनः पंचमीं समां पंचमं संवत्सरं वर्षं अभितः
सर्वतः कृतोद्देशः, कृतः उद्देशः येन सः, पंचमे वर्षे आग-
मिष्यामि इति अर्जुनेन उक्तं अस्ति इति आशयः ।

प्राप्य पर्यतराजानं श्वेतं शिखरिणा वरम् ।

पुष्पितैर्द्रुमपण्डैश्च मत्तकोकिलपट्पदैः ॥ ४ ॥

मयूरैश्चातकैश्चापि नित्योत्सवविभूषितम् ।

व्याघ्रैर्वराहैर्महिषैर्गवयैर्हरिणैस्तथा ॥ ५ ॥

श्वापदैर्व्यालरूपैश्च रुरुभिश्च निषेवितम् ।

फुल्लैः सहस्रपत्रैश्च शतपत्रैस्तथोत्पलैः ॥ ६ ॥

प्रफुल्लैः कमलैश्चैव तथा नीलोत्पलैरपि ।

महापुष्पं पवित्रं च सुरासुरनिषेवितम् ॥ ७ ॥

तत्रापि च कृतोद्देशः समागमदिदक्षुभिः ।

कृतश्च समयस्तेन पार्थेनामिततेजसा ॥ ८ ॥

पंचवर्षाणि वत्स्यामि विद्यार्थीति पुरा मयि ।

अत्र गांडीवधन्वानमयास्त्रमारिदमम् ॥ ९ ॥

देवलोकादिमं लोकं द्रक्ष्यामः पुनरागतम् ।

इत्युक्त्वा ब्राह्मणान्सर्वानामन्त्रयत पांडवः ॥ १० ॥

(म. मा० वन० अ० १५८)

पुष्पितैः द्रुमपण्डैः द्रुमाणां वृक्षाणां पण्डैः खंडैः मत्तको-
 किलपट्पदैः मत्तैः कोकिलैः पट्पदैः अमरैः मयूरैः चातकैः
 एतैः पक्षिभिः नित्योत्सवविभूषितं नित्योत्सव इव विभू-
 षितं शोभितं, व्याघ्रैः वराहैः सूकरैः महिषैः गवयैः हरिणैः
 तथा अन्यैः व्यालरूपैः भयानकैः श्वापदैः पशुभिः रुरुभिः
 रुरुनामकैः मृगविशेषैः निपेवितं निःशेषेण पथा भवति तथा
 सेवितं, फुल्लैः उत्फुल्लैः प्रफुल्लैः सहस्रपत्रैः शतपत्रैः उत्पलैः
 कमलैः प्रफुल्लैः कमलैः च तथा एव नीलोत्पलैः नील-
 कमलैः युक्तं सुरासुरनिपेवितं सुरैः असुरैः च निपेवितं,
 पवित्रं शुद्धं, महापुण्यं अतिपुण्यकरं, शिखरिणां शिखरयुक्ता
 नां पर्वतानां घरं श्रेष्ठं, श्रेष्ठं शुभ्रं, पर्वतराजानं पर्वतानां
 राजानं हिमाचलं प्राप्यः समागमदिदक्षुभिः समागमं द्रष्टुं
 इच्छाङ्गिः तत्र अपि कृतोद्देश कृतवासः, अर्जुनस्य समागम
 दिदक्षुभिः अस्मामिः अत्र एव वासः कर्तव्यः तेन अमित-
 तेजसा अपरिमिततेजसा पार्थेन पृथापुत्रेण अर्जुनेन पुरा
 मायि समयः निश्चयः कृतः यतः प्रियार्थी भूत्वा पञ्च
 वर्षाणि वत्स्यामि इति । अत्र एव देवलोकात् इमं भूलोकं
 पुनः आगतं अरिन्दमं शत्रुनाशनं अयासास्त्रं गांडीवधन्वानं
 अर्जुनं द्रक्ष्यामः । इति उक्त्वा पांडवः धर्मराजः सर्वान्
 ब्राह्मणान् आमन्त्रयत स्वसमीपं आमन्त्रितवान् ।

तत्पुरुष-समासाः ।

- पर्वतराजा = पर्वतानां राजा । २ सुरासुरनिपेवितः =
सुरासुरैः निपेवितः । ३ देवलोकः = देवानां लोकः ।
४ द्रुमपण्डाः = द्रुमाणं पण्डाः ।

द्विगु-समासः ।

- १ पञ्चवर्षाणि-पञ्च च तानि वर्षाणि ।

द्वंद्व-समासौ ।

- १ कोकिलपट्पदाः—कोकिलाश्च पट्पदाश्च ।

- २ सुरासुराः—सुराश्च असुराश्च ।

बहुव्रीहि-समासाः ।

- १ कृतोद्देशः-कृतः उद्देशः येन । २ अमिततेजाः-
अमितं तेजः यस्य । ३ अवाप्तान्त्रः-अवाप्तानि अस्त्राणि येन ।
४ शतपत्रं--शतानि पत्राणि यस्य । ५ सहस्रपत्रं-सहस्राणि
पत्राणि यस्य ।

कर्मधारय-समासौ ।

- १ मत्तकोकिलपट्पदाः-मत्ताः च ते कोकिलपट्पदाः ।

- २ नीलोत्पलं--नीलं च तत् उत्पलं च ।

पाठक इन समासोंका उत्तम अभ्यास करें । स्वयं इस प्रकार इन समासोंको खोलनेका यत्न करें । समास किस रीतिसे बनते हैं और किस रीतिसे खोले जाते हैं, इस बातका सूक्ष्म रीतिसे विचार करके पाठक इस समास-प्रकरणका अध्ययन करेंगे, तो उनको आगे जाकर कोई कठिनता नहीं होगी ।

पाठ १७

(१) एकशेषसमासः ।

कई समास ऐसे हैं कि जिनके शब्दोंमेंसे एकही शब्द अवशिष्ट रहता है । इसका नाम एकशेष समास है । इसके उदाहरण ये हैं—

१ हंसौ—(हंसी-च हसश्च)-हंसी और हंस पक्षी ।

२ भ्रातरौ—(भ्राता च श्वसा च) भाई और बहिन ।

३ पुत्रौ—(पुत्रश्च दुहिता च)-पुत्र और पुत्री ।

४ पितरौ—(माता च पिता च) माता और पिता ।

इस प्रकारके प्रयोग संस्कृतमें बहुत आते हैं । संस्कृत पुस्तकें पढ़ते पढ़ते पाठक इसके साथ परिचित हो सकते हैं। ये समास बहुत सुगम हैं और इनमें किसी प्रकार भी कठिनता नहीं है ।

(२) अलुक्समासः ।

पाठकोंने यह ध्यानसे देखा होगा कि इस समयतक जितने समास दिये गये हैं उनमें समासके अंदरके विभक्ति-प्रत्यय का लोप हुआ है, जैसा ' सूर्यस्य किरणः ' इसके ' स्य ' प्रत्ययका लोप होकर ' सूर्यकिरणः ' ऐसा समास बनता है। ऐसाही हरएक प्रकारके समासमें होता है, अर्थात् समास बननेके लिये बीचमें प्रत्ययोंका लोप होना आवश्यकही है।

परन्तु अब ऐसे समास दिये जाते हैं कि जिनके मध्यके प्रत्ययका लोप नहीं होता । इसके उदाहरण अब देखिये—

१ दिविजः (दिविः जात)—दुलोकमें उत्पन्न ।

२ युधिष्ठिरः—(युधि स्थिरः)—युद्धमें स्थिर ।

३ शरदिजः—(शरदि जायते)—शरद् ऋतुमें उत्पन्न ।

४ मातरिन्धः (मातरि स्थियते)—माताके अंदर रहता है ।

५ जनुपान्धः—(जनुपा अन्धः)—जन्मसे अंध ।

६ दूरादागतः—(दूरात् आगतः)—दूरसे आया ।

यद्यपि इनके मध्यके विभक्तिप्रत्यय जैसेके धैसे रहते हैं, तथापि इनका समानही पढ़ते हैं । पाठक इस समासकी इस विशेषताका स्मरण रखें । अब तद्धितवृत्तिका स्वरूप अगले पाठमें विशेष रीतिसे पनाते हैं ।

पाठ १८

तद्धितवृत्तिः ।

इसको वास्तविक रीतिसे तद्धित प्रत्ययान्त शब्दही कहना योग्य है । और इसीलिए इनकी गणना पूर्वोक्त मुख्य समासोंमें नहीं की जाती । गौण दृष्टिसेही इनको समास भी कहते हैं; इनके उदाहरण ये हैं-

- १ गुणवान्- (गुणः अस्य अस्ति)-गुण जिसके पास है।
- २ धनवान्- (धनं अस्य अस्ति) धन ,, ,, ,, ।
- ३ धनी- (,, ,, ,,) ,, ,, ,, ।
- ४ श्रद्धालुः- (श्रद्धा अस्य अस्ति) श्रद्धा ,, ,, ।
- ५ दशरथिः- (दशरथस्य अपत्यं पुमान्) दशरथका पुत्र
- ६ आरुणिः- (अरुणस्य ,, ,,) अरुणका ,, ।
- ७ विनोदः- (विनोदः ,, ,,) विनोदका ,, ।
- ८ पटुतरः- (अतिशयेन पटुः)-अति प्रवीण ।
- ९ यशस्वी- (यशः अस्य अस्ति) यश जिसका है ।
- १० तुन्दिलः- (प्रशस्तं तुन्दं अस्य अस्ति) बड़े पेटमाला ।
- ११ पटुता- (पटोः भावः पटुता)-पटुत्व, प्रवीणता ।
- १२ शैत्यं- (शीतस्य भावः)-शीतता ।
- १३ मार्दवं- (मृदोः भावः)-मृदुता ।
- १४ कौशलं- (कुशलस्य भावः)-कुशलता ।

१५ निपुण्यं — (निपुणस्य भावः) — निपुणता ।

इस प्रकारके तद्धितवृत्तिके सैकड़ों शब्द संस्कृतमें प्रयुक्त होते हैं, इसलिए इनका अभ्यास करना अत्यावश्यक है। इसी प्रकार 'उपपदवृत्ति' के भी बहुत प्रयोग होते हैं।

उपपद-वृत्तिः ।

इसमें मूल शब्दके साथ क्रियाका रूप विशेष प्रकारसे चनकर लगता है जैसे —

१ धनदः — (धनं ददाति) — धन देनेवाला ।

२ जलदः — (जलं ददाति) — जल ,, ,, — ।

३ जन्मदः — (जन्म ,,) — जन्म ,, ,, — ।

४ भूपः — (भुवं पाति) — भूमिका पालनेवाला ।

५ भूपालः — (भुवं पालयति) — ,, ,, — ।

६ कुंभकारः — (कुंभं करोति) — घड़ा बनानेवाला ।

७ शस्त्रकृत् — (शस्त्रं करोति) — शस्त्र बनानेवाला ।

८ वेदाध्यायी — (वेदं अधीते) — वेदका अध्ययन करनेवाला ।

९ भूभृत् (भुवं विभर्ति) — भूमिका धारण पोषण करने वाला ।

ये उपपद-वृत्तिके रूप संस्कृतमें सहस्रशः प्रयुक्त होते हैं, इसलिए इनका अभ्यास आवश्यक है। आगे इन रूपोंके चारोंवार देखनेसे पाठक इनको पहचान सकनेकी योग्यता प्राप्त कर सकते हैं ।

पाठ १९

(५) कृद्वृत्तिः ।

जिस प्रकार पूर्व स्थानमें ‘‘तद्धितवृत्ति’ वाले शब्द दिये हैं, उसी प्रकार ‘ कृद्वृत्ति ’ वाले शब्द भी संस्कृतमें अनंत हैं, उनके कुछ उदाहरण यहां दिये जाते हैं—

- १ कर्ता—(करोति इति) = करनेवाला ।
- २ भर्ता—(विभर्तीति) = भरणपोषण करनेवाला ।
- ३ हर्ता—(हरतीति) हरण करनेवाला ।
- ४ गच्छत्—(गच्छतीति) = जानेवाला ।
- ५ कुर्यन्—(करोतीति) = करनेवाला ।
- ६ पश्यन् —(पश्यतीति) — देखनेवाला ।
- ७ भोक्तव्यः—(भोक्तु योग्यः) भोगने योग्य ।
- ८ कर्तव्यः—(कर्तु योग्यः) = करने योग्य ।
- ९ दातव्यः—(दातु योग्यः) = देनेयोग्य ।
- १० जिगमिषा—(गन्तुं इच्छा) = जानेकी इच्छा ।
- ११ विवक्षा—(वक्तुं इच्छा)—बोलनेकी ,, ।
- १२ पिपासा—(पातुं इच्छा) = पीनेकी ,, ।
- १३ बुभुक्षा—(भोक्तुं इच्छा)—भोगनेकी ,, ।
- १४ अलंकारिण्युः—(अलंकर्तुं इच्छुः)—अलंकार ।

पहननेकी इच्छा करनेवाला ।

१५ देयम् — (दातुं योग्यं) देनेयोग्य ।

१६ लेख्यम् — (लिखितुं योग्यं) — लिखनेयोग्य ।

१७ गतवान् — (अगमत् इति) — गया हुआ ।

१८ भृत्यः — (भर्तुं योग्यः) — भरण करनेयोग्य ।

१९ स्तुत्यः — (स्तोतुं ,,) — स्तुति करनेयोग्य ।

२० सुकरः (सुखेन कर्तुं योग्यः) — सुखसे करनेयोग्य ।

२१ दुर्लभः (दुःखेन लब्धुं,,) — दुःखसे प्राप्त करनेयोग्य ।

२२ दुर्दानं — (,, दातुं योग्यं) — दुःखसे देनेयोग्य ।

२३ ग्राही — (गृह्णातीति ग्राही) — जो ग्रहण करता है ।

२४ तिर्षुः — (तर्तुं इच्छुः) — पार जानेकी इच्छावाला ।

२५ चिकीर्षुः — (कर्तुं इच्छुः) — करनेकी इच्छावाला ।

पाठक इस प्रकार इन रूपोंका विचार समझ लें ।

वैशम्पायन उवाच ।

ततो रजन्यां व्युष्टायां धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।

भ्रातृभिः सहितः सर्वैरवन्दत धनंजयः ॥ १ ॥

(म. भारत वन. अ. ११६)

‘ ततः तत्पश्चात्, रजन्यां व्युष्टायां राज्यं गतायां, सर्वैः निखिलैः भ्रातृभिः चण्डुभिः सहितः धनंजयः विजयः अर्जुनः युधिष्ठिरं धर्मराजं, अवन्दत वंदनं कृतवान् । ’

पाठ २०

एतस्मिन्नेव काले तु सर्ववादित्रनिःस्वनः ।

बभूव तुमुलः शब्दस्त्वंतरिक्षे दिवौकसाम् ॥ २ ॥

‘ एतस्मिन् एव काले अस्मिन् एव समये, तु अन्तरिक्षे दिवौकसां देवतानां सर्ववादित्रनिःस्वनः सर्वेषां वादित्राणां महान् तुमुलः शब्दः बभूव, अभवत् । ’

रथनेमिस्वनश्चैव घण्टाशब्दश्च भारत ।

पृथग्बालमृगाणां च पक्षिणामिव सर्वशः ॥ ३ ॥

‘ हे भारत ! रथनेमिस्वनः रथस्य नामिशब्दः चैव, तथाऽत्र घण्टाशब्दः च, घण्टानां शब्दः च, बालमृगाणां व्याघ्रमृगादीनां पक्षिणां इव च शब्दः सर्वशः बभूव । ’

संस्कृत-वाचन-पाठः ।

चित्रकूटे भरतागमनम् ।

तत् श्रुत्वा रामः विहसन् लक्ष्मणं आह, न अहं भरतं तथा मन्ये, यथा त्वं स्वचेतसि कल्पयसि । नूनं सः प्रजाजनैः अनुगम्यमानः दर्शनेप्सया एव समायातो भविष्यति । एवं वदत एव रामस्य भरतः अश्रुपूर्णेक्षणः पादौ जग्राह, न च शशारु वक्तुम् । रामः तु अनुजं सादरं उत्थाप्य आलिलिङ्ग, अपृच्छच्च

कुशलं तातस्य । सकलं अपि वृत्तान्तं भरतात् निशम्य
 रामः मुहूर्तं विललाप । ततः रामः वारंवारं कृताग्र-
 होऽपि पितुः आज्ञाभङ्गकातरः न मेने प्रत्यावर्तनाय ।
 भरतं च प्राह—‘ हे भरत ! त्वं मदीये पादुके गृहीत्वा
 व्रज । निखिलविशङ्काः परित्यज्य जनौघैः च पूज्यमानः
 भूत्वा अस्मन्मतेन सकलभुवनराज्यं कारय । ’

भाषा-वाक्य ।

चित्रकूटमें भरतका आना ।

यह सुनकर राम हंसता हुआ लक्ष्मणको बोला—‘मैं भरत-
 को वैसा नहीं समझता हूँ, जैसा तू अपने चित्तमें कल्पना कर
 रहा है । निश्चयसे वह प्रजाजनोंके साथ देखनेकी इच्छासेही
 आया होगा ।’ इस प्रकार बोलते हुएही रामके पैरोंको आंसु-
 ओंसे भरी हुई आंखोंवाले भरतने पकड़ लिया और बोल न
 सका । रामने भाईको आदरमहित उठाकर उसका आलिङ्गन
 किया और पिताकी कुशल पूछी । भरतसे सम्पूर्ण वृत्तान्त
 सुनकर थोड़ी देर विलाप करने लगा । उसके बाद बारबार
 आग्रह करनेपर भी पिताकी आज्ञाके भंगसे डरा हुआ राम
 लौटनेके लिए न माना । और भरतको बोला कि—‘ हे
 भरत ! मेरी सडाऊं लेकर जा । सब शंकाओंको छोड़कर
 समुदायसे पूजित हुआ हमारे मतमें मारे भुवनका राज्य कर ।’

पाठ २१

संस्कृत-वाचन-पाठः ।

वैदेहीहरणम् ।

हे वरानने, यत्र काकुत्स्थः तत्र गच्छामि । ते स्वस्ति
 अस्तु । त्वां समग्राः वनदेवताः रक्षन्तु । घोराणि
 निमित्तानि प्रादुर्भवन्ति । इत्येवं अभिधाय सीतया
 परुषं उक्तः कुपितः राघवानुजः न चिरात् एव
 रामं प्रति प्रतस्थे । तदा अवसरं आसाद्य अन्तरं
 आस्थितः परिव्राजकरूपधृक् श्लक्ष्णकापायसंवीतः शिखी,
 छत्री, उपानही वामे अंसे शुमे याष्टिकमण्डलं अव-

भाषा-वाक्य

‘हे सुन्दर मुखवाली ! जहाँ राम है वहाँ जा रहा हूँ । तेरा
 कल्याण हो । तेरी सब वनदेवता रक्षा करें । घोर अपशकुन
 उत्पन्न हो रहे हैं ।’ इस प्रकार कहकर सीतासे कठोर वचनोंके
 कहे जानेसे कुपित हुआ हुआ रामका छोटा भाई जल्दीहीसे
 रामकी तरफ चल पड़ा । तब मौका पाकर छिपा हुआ संन्या-
 सीके रूपको धारण किया हुआ, चिकने गेरुए वस्त्रोंसे युक्त,
 शीखाधारी, छत्रधारी, जूते पहिने हुए, बाए कंधेपर शुभ

सज्य दशग्रीवः सूर्यचन्द्राम्यां राहितां संघ्यां इव
महत्तमः क्षिप्रं वैदेहीं अभिचक्राम । तं उग्रं पापक-
र्माणं संदृश्य जनस्थानगताः द्रुमाः न प्रकम्पन्ते स्म,
न च मारुतः प्रवाति स्म । शीघ्रस्रोता अपि गोदावरी
नदी रक्तलोचनं तं दृष्ट्वा भयात् स्तिमितं गन्तुं
आरेभे । तृणैः आवृतः कूपः इव सहसा वैदेहीं दृष्ट्वा
स भव्यरूपेण अतिष्ठत् । तदा जिहीर्षुणा रावणेन
' राक्षसानां अयं वासः कथं त्वं इह आगता ' इति
एवं वैदेही पृष्टा ।

लाठी और कमण्डलु रखे हुए दशग्रीव, मानो सूर्य-चन्द्रसे
राहित संघ्याकी तरह अत्यन्त अंधकारसे युक्त जल्दीसे वैदेही-
के पास आया । उस उग्र पापकर्म करनेवालेको देखकर
जनस्थानमें स्थित वृक्ष हिलने बंद हो गए और हवा भी बहती
बन्द हो गई । तेज बहनेवाली गोदावरी नदीने भी लाल
आंखोंवाले उसको देखकर भयके मारे चुप करके बहना
प्रारंभ किया । तिनकोसे अर्थात् घाससे ढके हुए कूपंकी तरह
उसने एकदम वैदेहीको देखकर भव्यरूप बना लिया । तब
हरनेकी इच्छावाले रावणने ' यहाँ राक्षसोंके रहनेका स्थान
है, तू यहाँ कैसे आगई ? ' इस प्रकार वैदेहीको पूछा ।

पाठ २२

संस्कृत--पाठः ।

तदा आत्मानं परिव्राजकं शंसन्तं रावणं जानकी उवाच-
 ' आगमिष्याति मे भर्ता वन्यं पुष्पफलादिकं पुष्कलं आदाय
 अधुना एव । त्वं च नाम च गोत्रं च कुलं च आत्मनः
 आचक्ष्व तत्त्वतः । किमर्थं एकः एव दण्डकारण्ये चरसि ?'
 एवं ब्रुवत्यां सीतायां राक्षसाधिपः रावण तीव्रं उत्तरं प्रत्यु-
 वाच । ' हे सीते, येन सदेवासुरमानुषाः लोकाः विव्रासिताः
 सः अहं रावणः रक्षोगणेश्वरः अस्मि । समुद्रस्य मध्ये

भाषा-वाक्य ।

तब अपने आपको संन्यासी बताते हुए रावणको जानकी बोली--' मेरा स्वामी अभीही बहुतसे वन्य फल-फल आदि लेकर आयेगा । तू अपने नाम, गोत्र और कुलको ठीक ठीक कह । अकेलाही दण्डकारण्यमें क्यों विचरण कर रहा है ?' इस प्रकार सीताके कहनेपर राक्षसोंके राजा रावणने तीव्र उत्तर दिया--'हे सीता ! जिसने देव, असुर तथा मनुष्योंके सहित लोकोंको डरा रखा है, वह मैं राक्षसोंके समूहका स्वामी रावण हूँ । समुद्रके बीचमें लंका नामवाली

लङ्का नाम मम महापुरी, या सागरेण परिक्षिता,
गिरिमूर्धनि निविष्टा अस्ति । तत्र सीते, मया सार्धं
वनेषु विचरिष्यासि । ' एवं रावणेन उक्ता कुपिता जन-
कात्मजा राक्षसं तं अनादृत्य प्रत्युवाच । ' त्वं जम्बुकः
दुर्लभां मां सिंहीं इच्छसि ? आदित्यस्य प्रभा इव
न अहं त्वया स्पृष्टुं शक्या । क्षुधितस्य सिंहस्य
आशीविषस्य च वदनात् दंष्ट्रां आदातुं इच्छसि ?
कालकूटं विषं पीत्वा स्वस्तिमान् जीवितुं इच्छसि ?
शिलां कण्ठे अवसज्य समुद्रं तर्तुं इच्छसि ? सूर्य-
चन्द्रमसौ उभौ पाणिभ्यां हर्तुं इच्छसि ? ' प्रतापवान्
घडी नगरी है । समुद्र जिमकी परिखा है, और जो पर्वतके
शिखरपर स्थित है । वहाँपर सीता ! तू मेरे साथ वनोंमें
विचरण करना । ' इस प्रकार रावणसे कही गई कुपित जनक-
की पुत्री उस राक्षसका अनादर करके सामने बोली । ' तू
स्यार ! दुःखसे प्राप्त होनेयोग्य मुझ सिंहीकी इच्छा करता
है ? सूर्यके तेजकी तरह मैं तेरेसे छुई नहीं जा सकती । भूखे
सिंहके तथा सर्पके मुंहसे दाढ़ उखाड़ना चाहता है ? कालकूट
जहरको पीकर कल्याणपूर्वक जीना चाहता है ! गलेमें शिला
पाँधकर समुद्र तैरनेकी इच्छा करता है ? सूर्य और चन्द्रमाके
दोनों हाथोंसे हरना चाहता है ? ' प्रतापवाले दशग्रीवने सीताके

दशग्रीवः सीतायाः वचनं निशम्य सुमहद्वपुः चकार ।
 पुनः च वाक्यकोविदः सः मैथिलीं वाक्यं बभाषे ।
 'अबरे स्थितः अहं मेदिनीं भुजाभ्यां उद्वहेयम् ।
 समुद्रं आपिवेयम् । रणे स्थितः मृत्युं हन्याम् । तीक्ष्णैः
 शरैः अकं तुद्याम् । महीतलं अपि त्रिभिन्द्याम् ।' एवं
 उक्तवतः तस्य क्रुद्धस्य रावणस्य नेत्रे रक्ते बभूवतुः । ततः
 सद्यः सौम्यं रूपं परित्यज्य स रावणः कालरूपाभं स्वं तीक्ष्णं
 रूपं भेजे । क्रोधेन संरक्तनयनः काममोहितः सुदुष्टात्मा
 राक्षसः सीतां अभिगम्य बुधः खे रोहिणीं इव जग्राह ।

वचनको सुनकरके बहुत घडा शरीर कर लिया । और फिर
 वाक्य बोलनेमें पंडित वह मैथिलीको वचन कहने लगा ।
 'आकाशमें खडा होकर मैं बाहुओंसे पृथिवीको उठा
 सकता हूं । समुद्रको पी सकता हूं । लडाईमें मृत्युको मार
 सकता हूं । तेज घाणोंसे सूर्यको भी व्यथित कर सकता हूं ।
 पृथिवीको भी छेद सकता हूं ।' इस प्रकार कहते हुए
 उसकी आंखें लाल हो गईं । तब शीघ्रही शान्त रूपका
 त्याग करके वह रावण कालके रूपके सदृश अपने तीक्ष्ण
 रूपको प्राप्त हुआ । क्रोधसे लाल आंखोंवाले, काममे मोहित
 अत्यन्त दुष्टात्मा उस राक्षसने पास जाकर आकाशमें बुध
 जिस प्रकार रोहिणीको पकडता है, उस प्रकार सीताको
 पकड लिया ।

रामे दूरं गते वने सा दुःस्वार्ता रावणेन गृहीता
 राम रामेति अतिचुक्रोश । ततः सा आतुरा भ्रान्त-
 चित्ता मत्ता इव राक्षसेन्द्रेण विहायसा ह्रियमाणा ' हा
 लक्ष्मण, महाबाहो, गुरुचित्तप्रसादक ! रक्षसा ह्रियमाणां
 न जानीषे. ? ' इत्येवं मृशं चुक्रोश । हे राघव, जीवितं
 सुखं अर्थं च धर्महेतोः परित्यजन् अधर्मेण ह्रियमाणां मां
 किं न पश्यसि ? हे परन्तप ! ननु त्वं अविनीतागां विने-
 तासि, तस्मात् एवं विधं पापं रावणं शाधि ।

भाषा-वाक्य ।

रामके वनमें दूर चले जानेपर रावणसे पकड़ी हुई वह
 दुःखिता सीता ' राम ! राम ! इस प्रकार बहुत चिल्लाने
 लगी । तब वह दुःखिता, घबराई हुईसी राक्षसोंके स्वामीद्वारा
 आकाशसे हरण की जाती हुई, 'हा लक्ष्मण, महाबलशाली,
 बड़ोंके चित्तको प्रसन्न करनेवाले, राक्षससे हरी जाती हुई,
 मुझे क्या नहीं जानता ? ' इस प्रकार बहुत चिल्लाई ।
 ' हे राम ! ' जीवन, सुख और अर्थ, धर्मके कारण छोड़ता
 हुआ अधर्मसे हरण की जाती हुई मुझे क्या नहीं देखता ?
 हे शत्रुओंको तपानेवाले ! निश्चयसे तू अविनीतोंका नमाने-
 चाला है, अतः इस प्रकारके पापी रावणका शासन कर ।

हन्त इदानीं बान्धवैः सह कैकेयी सकामा संजाता । इत्येवं सकरुणं विलपन्ती सुदुःखितां सीतां दुष्टात्मा स राक्षसेन्द्रः हठात् रथं आरोप्य लङ्कां स्वराजधानीं आकाशमार्गेण प्रययौ ।

‘हाय ! अब बान्धवोंके सहित कैकेयीकी इच्छा पूरी हुई।’ इस प्रकार करुणापूर्वक रुदन करती हुई अत्यन्त दुःखित सीताको दुष्ट आत्मा राक्षसोंका राजा रावण हठपूर्वक रथपर चढ़ाकर अपनी राजधानी लंकाको आकाश-मार्गसे चल पड़ा ।

शब्दाः ।

पलित—बुढ़ापेमें उत्पन्न सफेद बाल ।

कर्णाभरणं—कानका आभूषण (जेवर) ।

प्रतिध्वनिः—बोले हुए शब्द वा आवाजकी वैसी गूंज ।

उदामदर्प—अत्यन्त अभिमान ।

विवरं—छेद ।

अवधीरयन्तः—अवहेलना करते हुए, निन्दा करते हुए; परवाह न करते हुए ।

राजप्रकृतिः—राजस्वभाव ।

अलीक—झूठा ।

मोहनशक्तिः—मोहनेकी शक्ति, मूर्च्छित कर देनेकी शक्ति ।

नैष्ठुर्यं—कठोरता ।

पाठ २४

संस्कृत-पाठः ।

शुकनासस्य उपदेशः ।

तात चन्द्रापीड ! त्वया विदितं वेदितव्यं, अधी-
तानि सूर्यशास्त्राणि, अतः ते न अल्पं अपि उपदेष्टव्यं
अस्ति । तथापि निसर्गतः एव भानुना अभेद्यं, रत्ना-
लोकैः अच्छेद्यं, प्रदीपप्रभया अनपनेयं, यौवनप्रभवं
अतिगहनं तमः भवति । दारुणः अयं लक्ष्मीमदः
विवेकिनं अपि पुरुषं अविवेकी करोति । ऐश्वर्यतिमिरं
चक्षुष्मन्तं अपि गताक्षत्वं विदधाति । दर्पदाहज्वरस्य

भाषा-वाक्य ।

शुकनासका उपदेश ।

प्रिय चन्द्रापीड ! तूने जाननेलायक ज्ञान लिया है, सूर्य
शास्त्र पढ़े हैं, इसलिए तेरे लिये कुछ भी उपदेश देनेलायक
नहीं है । तो भी स्वभावसेही सूर्यसे अभेद्य, रत्नोंके प्रकाशमें
अच्छेद्य, दीएके प्रकाशसे दूर किया जा सकनेवाला, युवाव-
स्थासे उत्पन्न अन्धकार बड़ा गाढ़ होता है । यह धनका मद
भयंकर है, विवेकी पुरुषको भी विवेकरहित बना डालता है ।
ऐश्वर्यरूपी अंधकार आंखोंवालेको भी अंधा बना देता है ।

उष्मा पटीरप्रभृतिभिः शिशिरैः अपि उपचारैः न उपशाम्यति । विषयविषयस्य सततं आस्वादेन उत्पन्नः विषमः मोहः मणिमन्त्रौषधादिभिः त्रिपोत्तारणसाधनैः अपि अगम्यः भवति । नित्यं स्नानशौचसंध्यावन्दनादिभिः रागमलस्य अवलेपः अपनेतुं शक्यते । अजस्रं घोरा राज्यसुखसंनिपातनिद्रा क्षपावसाने अपि अप्रबोधा भवति । गर्मेश्वरत्न, अभिनवयौवनत्व, अप्रतिमरूपत्वं, अमानुषशक्तित्वं च इति इयं महती खलु अनर्थपरंपरा सर्वा ।

अभिमानरूपी दाहज्वरकी गरमी चन्दन आदि ठण्डे उपचारोंसे भी शान्त नहीं होती। विषयरूपी त्रिपका निरन्तर स्वाद लेते रहनेमे उत्पन्न हुआ हुआ भयानक मोह (मूर्च्छा) मणिमन्त्र तथा औषधि आदि विषके उतारनेके साधनोंसे भी दूर नहीं किया जा सकता । रोज स्नान, शुद्धि, संध्यावन्दन आदिसे राग (विषयप्रेम) रूपी चढा हुआ मैल दूर किया जा सकता है । निरन्तर राज्यसुखरूपी संनिपात (रोगविशेष) मे आई हुई घोर निद्रा रात्रिके समाप्त हो जानेपर भी नहीं खुलती । जन्मसेही ऐश्वर्यशाली होना, नई जवानी, असाधारण रूप, अत्यन्तशक्तिशालिता, ये सब बड़ी भारी अनर्थकी परंपरा है ।

पाठ २५

एषां एकं एकं अपि अविनयानां आयतनं अनर्थाय,
किमुत समवायः ? तथा च उक्तं अस्ति—

यौवनं धनसम्पत्तिः प्रभुत्वं अविवेकता ।

एकैकमप्यनर्थाय किं पुनस्तच्चतुष्टयम् ॥

यौवनारम्भे च प्रायः शास्त्रजलप्रक्षालनेन निर्मला
अपि कालुष्यं उपयाति मतिः । अनुज्झितधवलता
अपि सरागा एव भवति यूनां दृष्टिः । अपहरति च
वात्या इव शुष्कं पत्रं आत्मेच्छया प्रकृतिः पुरुषं
यौवनसमये । स्वसाम्राज्ये इन्द्रियहरिणानां हारिणी

भाषा-वाक्य ।

अविनयोंके लिए इनमेंसे एक एक भी अनर्थका घर है फिर
जहां सबके सब हों, उसका तो कहना ही क्या ? और वैसे
कहा भी है—

युवावस्था, धनसम्पत्ति, स्वामित्व और अविवेकता
इनमेंसे एक एक भी अनर्थका कारण है, फिर यदि वे कहीं
चारोंही जमा हो जाएं तो कहनाही क्या ?

युवावस्थाके प्रारंभमें बहुत करके शास्त्ररूपी जलसे धोकर
मलरहित की हुई भी बुद्धि मैली हो जाती है । जवानोंकी दृष्टि
सफेदीको न छोड़ती हुई भी रागयुक्त हो जाती है । युवावस्थाके
समयमें प्रकृति पुरुषको अपने साम्राज्यमें उड़ा ले जाती है, जिस

इयं विषयमृगतृष्णिका सततं दुरन्ता भवति । नव-
 यौवने सलिलानि इव विषयस्वरूपाणि आस्नाद्यमा-
 नानि मनसः मधुरतराणि आपतन्ति । दिङ्मोह इव
 उन्मार्गप्रवर्तकः विषयेषु अत्यासङ्गः पुरुषं नाशयति ।
 भगवद्वा एव भवन्ति भाजनानि उपदेशानाम् ।
 अपगतमले हि मनसि स्फटिकमणौ रजनिकरस्य कर-
 निकराणि इव सुखेन विशन्ति उपदेशाः । अमलं अपि
 गुरुचनं स्पृच्छसलिलं इव अभव्यस्य श्रवणस्थित
 महत् शूलं उपजनयति । इतरस्य तु मलिनं अन्धकारं

प्रकार कि वायु सूखे हुए पत्तोंको उड़ा ले जाती है । इन्द्रिय-
 रूरी हरिणियोंको हरनेवाली यह विषय (सांसारिक भोग-
 मिलास) रूपी मृगतृष्णिका सदा कठिनाईसे अन्त होनेवाली
 होती है । जलोंकी तरह नई जवानीमें विषयस्वरूपोंको चख-
 नेसे मनको मीठे मीठेसे प्रतीत होते हैं । विषयोंमें अधिक
 आमेक्ति दिशाभ्रमकी तरह उलटे मार्गमें पुरुषको ले जाकर नष्ट
 कर देती है । आप जैसे ही उपदेशोंके योग्य होते हैं । मैलरहित
 स्फटिकमणिमें चन्द्रमाकी किरणोंकी तरह विषयमलसे रहित
 चित्तमें उपदेश सुखसे प्रवेश करते हैं । जिस प्रकार स्पृच्छ जल
 भी कानमें जानेपर पीड़ा पैदा करता है, उसी प्रकार शुद्ध भी
 गुरुचन असाधु पुरुषके कानमें जानेपर उसे दुःखदायी होता

प्रदोषसमयनिशाकर इव गुरूपदेशः सकलं
दोषजातं अपहरति । अयमेव च रसस्य ते उपदेशकालः । दुष्प्रकृतेः श्रुतं शास्त्रं
अविनयस्य एव कारणं भवति । चन्दनप्रभवः
दहति किं अनलः ?

है, परन्तु जैसे रात्रिके समयका चन्द्रमा मैले अंधकारको दूर
करता है वैसे दूसरेके (साधु पुरुषके) सारे दोषोंको गुरुका
उपदेश दूर करता है । और जिसने विषयभोगको नहीं चखा
है, ऐसे तेरे लिये यही उपदेशका समय है । दुष्ट स्वभाव
वालेका सुना हुआ शास्त्र भी अविनयकाही कारण
है । क्या चन्दनसे उत्पन्न हुई आग नहीं जलाती ?

शब्दाः ।

घात्या-- आंधी, जोरकी हवा, वायुओंका समूह ।
दुरन्ता-- दुःखसे जिसका अन्त हो अर्थात् जिसका अन्त
होना फटिन है । दिङ्मोहः- दिशाओंका भ्रम, दिशाओंके
विषयमें संदेह । उन्मार्गप्रवर्तकः-- उलटे रास्तेपर
चलानेवाला । अत्यासक्तः-- अत्यन्त आसक्ति । विषयः--
मांसारिक सुख-भोग । भाजनं-- पात्र, योग्य । रजनिकरः--
चन्द्रमा । करनिकरः-किरणोंका समूह । अभव्य-अमाधु ।
प्रदोषः-- रात्रि । दोषजातं--दोषसमूह । दुष्प्रकृतिः-दुष्ट
स्वभाववाला । प्रक्षालनक्षमः-- धोनेमें समर्थ ।

अंक १३

संस्कृत-पाठ-माला ।

(संस्कृत-भाषाका अध्ययन करनेका सुगम उपाय)

भाग तेरहवां ।

—०—

लेखक

पं. श्रीपाद क्षमोदर सातघलेकर,
स्वाध्याय मंडल, किल्ला-पारडी, (जि. सुरत)

—०—

पंचम बार

—०—

संवत् २००७, शक १८७२, सन १९५०

क्रियापद-विचार ।

किसी भाषाका वाक्य पूर्ण बननेके लिये क्रियापद का ज्ञान अवश्य लगता है । इस समय तक संस्कृत-भाषामें प्रवेश करनेके लिये जो कारकादि अन्यान्य साधन चाहिये उनका ज्ञान पाठकोंको हो चुका है । अब इस पुस्तकसे आगेके छ भागोंमें क्रियापद-विचार पाठकोंको समझाना है । इस भागमें प्रथम गणके धातुओंके रूप बनानेकी रीति दिखानी है । प्रथम गणके आवश्यक सब धातु इस पुस्तकमें दिये हैं और उनसे क्रियापद, नाम तथा विशेषण बनानेकी सुगम रीति भी बताई है । इसलिये भाषा है कि इस पुस्तकसे प्रथम गणके धातुओंके रूप बनाना पाठक सीख लेंगे ।

यदि पाठक धातुविचारके इन छ पुस्तकोंका अध्ययन ध्यानपूर्वक करेंगे तो उनको क्रियाओंका आवश्यक ज्ञान हो जायगा । और जिसको धातुओंके रूपोंका ज्ञान हुआ उसको संस्कृत-भाषाका ही ज्ञान हुआ ऐसा समझनेमें कोई रुकावट नहीं है । क्योंकि संस्कृत-भाषा धींगिक अर्थात् धातुओंसे बनी भाषा है, इसलिये जो धातुओंका ठीक ठीक अध्ययन करता है वह संस्कृतमें प्रमुख पाठा है । इसलिये पाठक इस धातु-विचार का उत्तम अध्ययन करें ।

स्वाध्याय-मण्डल
'मानदाधम'
छिछा पारडी (जि० गुरत)

छेखक
५ थीपाद दामोदर सातवलेकर
अध्यक्ष—स्वाध्याय-मण्डल

मुद्रक तथा प्रकाशक— ध० था० सातवलेकर B A
भारतमुद्रणालय 'मानदाधम' छिछा पारडी (जि० गुरत)

इस पुस्तकमें प्रथम गण (पहिले गण) के धातुओंका परिचय पाठकोंसे कराना है। क्योंकि इस गणके धातु बहुत हैं और इनके रूप बनाना सुगम है।

रूपोंके मुख्य भेद ।

धातुओंके रूपोंके मुख्य भेद दो हैं। (१) परस्मैपद और (२) आत्मनेपद। हरएक गणके धातुओंमें कई धातु केवल " परस्मैपद " की रीतिसे रूप बनाते हैं। और कई धातु केवल " आत्मनेपद " की रीतिसे रूप बनाते हैं। इनके अतिरिक्त और एक वर्ग धातुओंका है उनको " उभयपदी " कहते हैं, इनके रूप पूर्वोक्त दोनों रीतियोंसे होते हैं अर्थात् इनके रूप परस्मैपदके अनुसार तथा आत्मनेपदके अनुसार बनते हैं।

इस पुस्तकमें प्रथम " परस्मैपद " के प्रथम गणके धातु दिये जायेंगे, पश्चात् " आत्मनेपद " के दिये जायेंगे और सत्पश्चात् " उभयपद " के धातु दिये जायेंगे। इस रीतिसे पाठक सुगमताके साथ धातुविचारमें प्रविष्ट हो सकेंगे।

काल-विचार ।

क्रियापदोंके विचारमें काल-विचार भी प्रधान स्थान रखता है। क्रियापदोंके कई रूप ' भूतकाल ' का बोध करते हैं, कई " वर्तमान " कालके बोधक होते हैं और कई " भविष्यकाल " का भाव बताते हैं। जैसा—

१ भूत-काल	— अभवत्	= हुआ।
२ वर्तमान-काल	— भवति	= होता है।
३ भविष्य-काल	— भविष्यति	= होगा।

कालोंके अतिरिक्त आज्ञा, संदेह, संकेत आदि मनोभाव बतानेवाले रूप भी भिन्न भिन्न होते हैं। भाषामें भी इस प्रकार रूपोंका भेद है। वह करता है, उसने किया, वह करेगा, वह करे, उसे करना चाहिये इत्यादि विविध रूप हरएक भाषामें बनते ही हैं। उसी प्रकार संस्कृतमें भी रूप बनते

हैं। इन रूपोंके दस वर्ग बनाये हैं, इनका नाम “दस रुकार” है।
 भगवान् पाणिनी मुनिने इस प्रकार इनके नाम दिये हैं— १ लट्, २ लिट्,
 ३ लुट्, ४ लृट्, ५ लेट्, ६ लोट्, ७ लुक्, ८ लिङ्, ९ लुङ् १० लृङ्। इनमें
 प्रथम छेदके रूप वेदोंमें ही प्रयुक्त होते हैं, भाषामें नहीं।

एतद् दस रुकारोंके रूपोंका उपयोग निम्न प्रकार होता है। ✓

१ लट् = (वर्तमान-काल) = वर्तमानकालकी क्रिया इस रूपसे
 बताई जाती है। जैसा “भवति” होता है।

२ लिट् = (भूतकाल) = अनद्यतन-परोक्ष-भूतकाल = अर्थात्
 जो क्रिया आज नहीं हुई और जो बोलनेवालेके सामने
 नहीं हुई। जैसा—“बभूव” = हुआ था।

३ लुट् = (भविष्यकाल) = अनद्यतन-भविष्य-काल = अर्थात्
 जो भविष्य आजके समयका बोधक नहीं। जैसा
 “भविता” = होगा।

४ लृट् = (भविष्यकाल) = इससे सामान्य भविष्यका बोध होता
 है। जैसा—“भविष्यति” = होगा।

५ लेट् = (इसका प्रयोग वेदमें ही “लिट्” अर्थमें होता है,
 भाषामें इसका उपयोग नहीं होता)

६ लोट् = (विधि, निमग्नण, प्रश्न, प्रार्थना, सत्कार, आशीर्वाद आदि
 अर्थमें इसका उपयोग होता है) जैसा—“भवतु” होवे।

७ लृङ् = (भूतकाल) अनद्यतन-भूतकाल = अर्थात् जो आजके
 भूतकालका वाचक नहीं। जैसा—“बभूव” = हुआ।

८ लिङ् = (विधि, निमग्नण, आमन्त्रण, प्रश्न, सत्कार, प्रार्थना आदि
 अर्थोंमें इसका प्रयोग होता है) जैसा—“भवेत्”।

(भाषीवाँद अर्थमें भी इसका उपयोग होता है) .

जैसा—“ भूयात् ” होवे ।

✓ ९ लृङ् = (भूतकालमें इसका प्रयोग होता है) जैसा—“ अभूत् ”

✓ १० लट् = (हतुहतुमद्भाव इस अर्थमें इसका उपयोग है) जैसा—
“ अभविष्यत् ” = यदि होगा ।

इनके रूपोंका बोध आगे पाठकोंका किया जायगा । इस समय केवल
“ लट् ” (वर्तमान काल) और “ लृङ् ” (भविष्यकाल) इन दोनों के
रूप बताये जाते हैं—

लट् (वर्तमान-काल) परस्मैपद ।

भू (होना)

(एकवचन)

(द्विवचन)

(बहुवचन)

प्रथम पुरुष-भवति

भवतः

भवन्ति

मध्यम पुरुष-भवति

भवथः

भवथ

उत्तम पुरुष-भवामि

भवावः

भवामः

प्रथम पुरुष “ मः ” (यह) अर्थमें, मध्यम पुरुष “ एवं (तू) ” अर्थमें
और उत्तम पुरुष “ अहं ” (मैं) अर्थमें होता है । “ भू ” धातुके ये
रूप वर्तमान कालमें होते हैं अब इसी धातुके भविष्यके रूप देखिए—

लृट् (भविष्य-काल) परस्मैपद ।

(एकव०)

(द्विव०)

(बहुव०)

म० पुरुष -- भविष्यति

भविष्यतः

भविष्यन्ति

म० पुरुष -- भविष्यसि

भविष्यथः

भविष्यथ

उ० पुरुष -- भविष्यामि

भविष्यावः

भविष्यामः

पाठक देखेंगे तो इनको पता लगेगा कि भविष्य कालके रूपोंमें “ लृट् ”

अथवा " इप्थ " शीर्षमें अधिक लगा है, ओष रूप वर्तमान काकके समानही होते हैं ऐसा—

वर्तमान—अव—ति

अव—त

अव—न्ति

अविष्य—अविष्यति

अविष्यत

अविष्यन्ति

इस प्रकार अन्य रूप भी पाठक देखें और उनकी विवेकता ठीक प्रकार ध्यानमें धारण करें। अब प्रथम गण परस्मैपदके कुछ धातु दिये जाते हैं—

प्रथमगण परस्मैपदी धातु ।

अग् = (कुटिलगति करना) = अगति, अगिष्यति

अज् = (जाना, चकना) = अजति, अजिष्यति

अष् = (जाना, पूजना) = अश्रुति, अंशिष्यति

अट् = (भटकना) = अटति, अटिष्यति

अत् = (सतत गमन करना) = अतति, अतिष्यति

अर्च = (मूल्य होना) = अर्चति, अर्चिष्यति

अर्घ = (पूजा करना) = अर्चति, अर्चिष्यति

अर्ज = (कमाना) = अर्जति, अर्जिष्यति

अर्ह = (पूजा करना, योग्य होना) = अर्हति, अर्हिष्यति

अव् = (रक्षण करना) = अवति, अविष्यति

इन्द् = (परमेश्वर्य प्राप्त करना) = इन्दति, इन्दिष्यति

इ = (जाना) = अयति, एष्यति

ई = (") = " "

इर् = (जाना) = ईरति, ईरिष्यति

ईप्थ = (ईप्था करना) = ईर्षति, ईर्षिष्यति

उक्ष् = (सीधना) = उक्षति, उक्षिष्यति

उज्ज् = (छोड़ना) = उज्जति, उज्जिष्यति

ऊर्ज् = (बलवान् होना, जीवन धारण करना) = ऊर्जति, ऊर्जिष्यति
 एज् = (कांपना, हिलना) = एजति, एजिष्यति
 कच् = (शब्द करना) = कचति, कचिष्यति

उक्त धातुभेदोंमें (१) प्रथम धातु, (२) पश्चात् उसका अर्थ
 (३) तदनंतर उसका वर्तमानकालका (लट्का) रूप और उसके पश्चात्
 (४) भविष्यकालका (लृट्का) रूप दिया है। इससे बिना भाषास
 पाठक इन धातुभेदोंके रूप बना सकेंगे। अब इनका उपयोग वाक्योंमें
 कीजिये—

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ मनुष्यः नगरे भटति । २ अश्वौ ग्रामात् वहिः यत्र कुत्र अपि भटतः ।
 ३ मार्जाराः तव गृहे भटन्ति । ४ कः तत्र भटति । ५ त्वं देवं कदा
 अर्चिष्यसि ? ६ सः तं भवति । ७ वीरः जनपदं भवति । ८ रामभद्रः नगरं
 न पृष्यति । ९ यथा देवदत्तः आत्मानं भवति तथा भूमित्रः न भवति ॥
 १० कथं स वृक्षः पृजति ? वायुना स वृक्षः एवं पृजति । ११ स पूजां
 अर्हति ।

भाषा-वाक्य ।

मनुष्य नगरमें घूमता है । २ (दो) घोड़े गांवके बाहर जहाँ कहीं
 भी घूमते हैं । ३ बिलियाँ तेरे घरमें घूमती हैं । ४ कौन वहाँ सतत गमन
 करता है ? ५ तू देवकी कब पूजा करेगा ? ६ वह उसकी रक्षा करता है ।
 ७ वीर राष्ट्री रक्षा करता है । ८ रामभद्र नगरको नहीं जायेगा । ९ जैसा
 देवदत्त अपना संरक्षण करता है वैसा भूमित्र नहीं रक्षण करता । १० वैसा
 वह वृक्ष हिलता है ? वायुसे वह वृक्ष ऐसा हिलता है । ११ वह पूजाके
 लिये योग्य है ।

पाठक इसी प्रकार धातुभेदोंके रूप वाक्योंमें प्रयुक्त करें ।

.पाठ २

कृप् (हल चलाना)

प्रथमगण परस्मैपदके रूप ।

वर्तमान-काल (लट्)

	ए० व०	टि० व०	व० व०
१ प्र० पु०	कर्षति	कर्षत	कर्षन्ति
२ म० पु०	कर्षसि	कर्षथ	कर्षथ
३ व० पु०	कर्षामि	कर्षाव	कर्षामः

भविष्यकाल (लृट्)

१ प्र० पु०	कर्ष्यति	कर्ष्यतः	कर्ष्यन्ति
२ म० पु०	कर्ष्यसि	कर्ष्यथ	कर्ष्यथ
३ व० पु०	कर्ष्यामि	कर्ष्याव	कर्ष्यामः

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ कृषकः हलेन भूमिं कर्षति । २ कृषीवलौ भूमिं कर्षतः । ३ कृषी-
बलाः भूमिं कर्षन्ति । ४ त्वं स्वभूमिं कदा कर्ष्यसि ? ५ यदा त्वं भूमिं
कर्ष्यसि तदा अहं ॥ कर्ष्यामि । ६ अ- वयं सर्वे भूमिं कर्ष्यामः ।

भाषा-वाक्य ।

१ किसान हलसे भूमिका कर्षण करता है । २ (दो) किसान भूमिका
कर्षण करते हैं । ३ (सब) किसान भूमिकी कृषि करते हैं । ५ तू अपनी
भूमिको कब हल चलायेगा ? ५ जब तू भूमिको हल चलायेगा तब मैं नहीं
चलाऊंगा । ६ कल हम सब भूमिको हल चलावेंगे ।

प्रथमगण परस्मैपदके धातु ।

अथ कुछ धातुओंका स्मरण कीजिये—

- कट्- (दुःखमें रहना) - कठति, कठिष्यति
 कण्- (दुःखसे रोना) - कणति, कणिष्यति
 कर्द्- (बुरा शब्द करना) - कर्दति, कर्दिष्यति
 कस्- (जाना) - कसति, कसिष्यति
 कांक्ष्- (इच्छा करना) - कांक्षति, कांक्षिष्यति
 कित्- (शंका करना, रोग दूर करना) - चिह्नित्सति, चिह्नित्सिष्यति
 कित्- (इच्छा करना) - वेत्ति, वेतिष्यति
 कुच्- (संकोच होना) - कुचति, कुचिष्यति
 कुंच्- (वेढा होना, अरूप बनना) - कुंचति, कुंचिष्यति
 कुंद्- (पंगु बनना) - कुंठति, कुंठिष्यति
 कुंप्- (दुःख सहना) - कुंयति, कुंयिष्यति
 कूज्- (अत्यक्त शब्द करना) - कूजति, कूजिष्यति
 कूल्- (आप्लादित करना) - कूळति, कूळिष्यति
 कृप्- (दण्ड खटाना) - कर्पति, कर्पिष्यति
 क्रन्द्- (रोना, पुकारना) - क्रन्दति, क्रन्दिष्यति
 क्राम्- (खटना) - क्रामति, क्रामिष्यति
 क्रीड्- (खेलना) - क्रीडति, क्रीडिष्यति
 क्रुण्- (रोना, पुकारना) - क्रोषति, क्रोष्यति
 किंत्- (रोना) - किंळति, किंळिष्यति
 कवप्- (डबाटना, कषाय करना) - कवयति, कवायिष्यति
 क्षर्- (घृणा) - क्षरति, क्षरिष्यति
 क्षि- (नाश होना) - क्षयति, क्षेप्यति

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ स पुरुषः तत्र किमर्थं कणति ? २ वैद्यः तस्य रोगं चिकित्सति अतः स तत्र कणति । ३ तत्र वैद्यो क रोगं चिकित्सतः ? ४ तत्र तस्य ज्वरं वैद्यो चिकित्सतः । मम पुत्रः ज्वरेण पीडितः । अतः वैद्यो तं इदानीं चिकित्सतः । ५ यथा स तत्र कूजति तथा एव त्वं अत्र कूजसि । ६ यथा स बालकः क्रियति तथैव त्वं अपि क्रियसि । ७ त्वं किं तेन सह इदानीं न क्रीडसि ? ८ सर्वे बालकाः तत्र इदानीं क्रीडन्ति । ९ यूयं सर्वे छात्राः कदा क्रीडिष्यथ ? १० तव धर्मपत्नी इदानीं किमर्थं व्रजति ?

भाषा-वाक्य ।

१ वह पुरुष वहां किसलिये चिछाटा है ? २ वैद्य उसके रोगकी चिकित्सा करता है इसलिये वह रोता है । ३ वहां (दो) वैद्य किस रोगकी चिकित्सा करते हैं ? वहां उसके ज्वरकी दो वैद्य चिकित्सा करते हैं । मेरा पुत्र ज्वरसे पीडित है । अतः (दो) वैद्य उसकी अब चिकित्सा कर रहे हैं । ४ जैसा वह वहां शब्द करता है उसी प्रकार तू यहां शब्द करता है । ५ जैसा वह बालक रोता है वैसा ही तू भी रोता है । ६ तू क्यों उसके साथ अब नहीं खेलता ? ७ तब बालक वहां अब खेलते हैं । तुम सब शिष्य कब खेलोगे ? ८ तेरी धर्मपत्नी अब किसलिये कपाय करती है ?

इस प्रकार पाठक वाक्य बना सकते हैं । अब उपसर्गोंका थोडासा परिचय करते हैं—

उपसर्ग ।

धातु अर्थात् क्रियाके पूर्व छगकर क्रियाओंका अर्थ बदलनेवाले उपसर्ग होते हैं । प्र, परा, अप, सम्, अनु, अव, निस्, निर्, दस्, दुर्, वि, भा, नि, अधि, अपि, जति, सु, उव, अभि, प्रति, परि, उप, ये बाईस उपसर्ग हैं । इनके अर्थ ये हैं—

१ प्र = अधिकता, उत्कर्ष । २ परा = उलटा । ३ अप = दूरता,

वियोग । ४ सम् = एक होना । ५ अनु = अनुकूल, अनुसरण । ६ अब = नीचे करना । ७ निस् = हीनता । ८ निर् = हीनता । ९ दुस् = दुष्टता । १० दुर = दुर्गति । ११ वि = विशेष, विरोध, भिन्नता । १२ आ = इधर । १३ नि = नीचे करना । १४ आधि = ऊपर । १५ अपि = भागे । १६ अति = अतिशय । १७ सु = उत्तम । १८ उद् = उंचा, ऊपर । १९ आस = सम्मुख । २० प्रति = कौटना, टक्का होना । २१ परि = सर्वत्र । २२ उप = समीप, अधिक ॥

इतने अर्थ इससे भी बहुत अधिक होते हैं । परंतु इतने अर्थ ध्यानमें धरनेसे पाठकोंका कार्य बल सकता है । अब धातुओंका अर्थ इनके लगनेसे किस ढंगसे बदलता है यह देखिये—

भू = होना । (भूत-बना हुआ) इसके रूप देखिये—

प्रभू = बढना । (प्रभाव-जन्म, शक्ति । प्रभाव-प्रभाव, शक्ति । प्रभु = मालिक)

पराभू = पराभव करना । (पराभव-अपजय)

अपभू = दूर रहना । (अपभूति-पराजय, नाश)

संभू = एक होना, जन्म लेना । (संभव-उत्पत्ति । संभूति-पृच्छा, उत्पत्ति)

अनुभू = अनुभव करना । (अनुभव-अनुभव)

विभू = विभवयुक्त होना । (विभव-धन, ऐश्वर्य)

आभू = उपरिष्ठ होना । (आभूति—शक्ति, व्यापकता)

अतिभू = सबसे अधिक बढना । (अतिभवन-सबसे बढा होना)

उद्भू = उत्पन्न होना । (उद्भव—उत्पत्ति)

अभिभू = पराभव करना । (अभिभव—पराभव)

परिभू = पराभव करना । (परिभव—पराभव, अपमान)

“ भू ” धातुके पीछे अन्य उपसर्ग प्रायः नहीं लगते हैं, उनसे रूप

अन्वाम्ब घातुओंकि साथ पाठक देख सकते हैं। इतने उदाहरणों से ही पाठक अनुभव कर सकते हैं कि एक ही घातुके अर्थ विविध उपसर्गों लगा आनेके कारण किस प्रकार विविध होते हैं। अब इनका उपयोग देखिये—

१ सः पुरुषः विचिकित्सति— वह पुरुष विशेष शंका करता है।

(कित्—चिकित्सति। वि कित्—विचिकित्सति।)

२ ते सर्वे तत्र संकीडन्ति— वे सब वहां उत्तम खेलते हैं।

३ बालकाः तत्र संक्रन्दन्ति—बालक वहां रोते हैं।

४ त्वं किमर्थं एवं आक्रोशसि— तू क्यों ऐसा आक्रोश करता है ?

५ नारदः नारायणं अभ्यर्चति— नारद नारायणकी पूजा करता है।

इस रीतिसे घातुके पूर्व उपसर्ग लगाकर रूप बनते हैं। और वे विविध अर्थोंका प्रकाश करते हैं। इस रीतिसे एक छोटेसे घातुके अनन्त शब्द संस्कृतमें बनते हैं। यदि पाठक इसका विचार करेंगे तो यह प्रक्रिया उनके समझमें अतिशीघ्र आ सकती है। क्योंकि उपसर्गयुक्त शब्द भाषामें भी प्रचलित हैं, इसलिये उनके अर्थोंकी कल्पना की जा सकती है।

पाठ ३

भूतकाल (लङ्)

जो भूतकाल भाषाका समय नहीं बताता उस (अनद्यतन) भूतके लिए ' लङ् ' नामक भूतकालके रूप प्रयुक्त होते हैं। ' भू ' घातुके इस भूतकालके रूप ऐसे होते हैं—

अनद्यतनभूते लङ्।

प्र० पु०	अभवत्	अभवताम्	अभवन्
म० पु०	अभवः	अभवतम्	अभवत्
उ० पु०	अभवम्	अभवाव	अभवाम

१ तत्र ह्यः किं अभवत् ? = वहां कल क्या हुआ ?

२ तत्र ह्यः किमपि न अभवत् = वहां कल कुछ भी नहीं हुआ।

३ ते सर्वे वीराः सन्नून् परामवन् = उन सब वीरोंने शत्रुओंका परामव किया।

४ पदा स उद्भवत् तदा त्वं कुत्र अभवः = जब उसकी उत्पत्ति हुई तब तू कहाँ था।

यहाँ पाठक स्मरण रखें कि भूतकालके रूपके पीछे ॥ पूर्वोक्त उपसर्ग लगते हैं जैसा—

परा- अभवत्-परामवत् (परामव किया)

मि- अभवत्-अभ्यभवत् (वैभवयुक्त हुआ)

सं- अभवत् - समभवत् (उत्पन्न हुआ)

भाषातें उपसर्गका क्रियाके साथ संबंध अवश्य हुआ करता है। वेदमें प्रायः उपसर्ग अलग लिखा जाता है। अब कुछ धातुओंका अध्ययन कीजिए। तीसरा रूप यहाँ इसी भूतकालका दिया है—

प्रथमगण परस्मैपदी धातु ।

खाद् = (भक्षण करना) = खादति, खादिष्यति, अखादत् ✓

गद् = (खेलना) = गदति, गदिष्यति, अगदत् ✓

गम् = (जाना) = गच्छति, गमिष्यति, अगच्छत् ✓

गर्ज् = (गर्जना करना) = गर्जति, गर्जिष्यति, अगर्जत्

गर्ष् = (घर्मेष्ट करना) = गर्षति, गर्षिष्यति, अगर्षत् ✓

गल् = (खाना, चूना) = गलति, गलिष्यति, अगलत्

गुप् = (रक्षण करना) = गोपायति, गोपायिष्यति, अगोपायत्

गै = (गाना, कहना) = गायति, गायिष्यति, अगायत् ✓

ग्रथ् = (बंधन करना, संदम जोड़ना,) = ग्रथति, ग्रथिष्यति, अग्रथत्

घुप् = (घोषणा करना) = घोषति, घोषिष्यति, अघोषत् ।

घृप् = (घर्षण करना) = घर्षति, घर्षिष्यति, अघर्षत् ✓

- चर् = (चरना) = चरति, चरिष्यति, अचरत् ✓
 चर्च = (विवाद करना) = चर्चति, चर्चिष्यति, अचर्चत् ✓
 चर्व = (चबाना) = चर्वति, चर्विष्यति, अचर्वत् ✓
 चल = (चलना) = चलति, चलिष्यति, अचलत् ✓
 चित् = (जानना) = चेतति, चेतिष्यति, अचेतत् ✓
 चित् = (चिंतन करना) = चिंतति, चिंतिष्यति, अचिंतत् ✓
 चुम्ब = (चुंबन करना) = चुम्बति, चुम्बिष्यति, अचुम्बत् ✓
 चूष = (चूसना, पीना) = चूषति, चूषिष्यति, अचूषत् ✓
 छद् = (आच्छादन करना) = छदति, छदिष्यति, अछदत् ✓
 जप् = (जाप करना) = जपति, जपिष्यति, अजपत् ✓
 जम् = (खाना) = जमति, जमिष्यति, अजमत् ✓
 जल्प = (बोलना) = जल्पति, जल्पिष्यति, अजल्पत् ✓

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ स पुरुषः फलं खादति । अहं मोदकं नैव खादिष्यामि । त्वं फलानि कदा भखादः ? ते सर्वे मानवाः फलानि समखादन् ।

२ तत्र यः गदति स एव स मनुष्यः । त्वं तेन सह किं भगदः ? सर्वे परस्परं समगदन् । यथा स गदति तथा युवां गदिष्यथः किम् ?

३ आकाशे मेघः गर्जति । यथा स गर्जिष्यति तथा काः गर्जितुं समर्थः भवति ?

४ रामः लक्ष्मणेन सह समगच्छत् । त्वं केन सह तत्र भगच्छः ? यथा रावणः भगवत् तथा न रामः ।

५ त्वं इदानीं किं घोषसि ? यदा सः तत्र एतत् घोषिष्यति तदा त्वं किं करिष्यसि ? स पुरुषः तत्र तदा किं भघोषत् ?

६ त्वं कुत्र चलसि ? सः किं न संचलति ? त्वं तं किमर्थं अनुसरसि ? यदा स अचलत् तदा त्वं किं न अचलः ।

७ त्वं इदानीं किं चिन्तसि ? स तदा किं चिन्तिष्यसि ? अहं किं अचिन्तम् । ते बालकाः किमपि न अचिन्तन् ।

८ त्वं किं जपसि ? त्वं तं मन्त्रं कदा जपिष्यसि ? यदा त्वं भज्यः तदा तेन किं कृतम् ?

९ अहं इदानीं जमामि । स नैव इदानीं जमिष्यति । त्वं कदा भज्यः । तौ तत्र इवः जमिष्यतः । ते सर्वे तत्रैव जमिष्यन्ति ।

भाषा-वाक्य ।

१ वह पुरप फल खाता है । मैं लड्डू नहीं खाऊंगा । तुने फल कब खाया ? वे सब मनुष्य फल खाते रहे ।

२ वहां जो बोलता है वही वह मनुष्य है । तू उसके साथ क्या बोला ? वे परस्पर बोलते हैं । जैसा वह बोलता है वैसे तुम (दोनों) बोलोगे क्या ?

३ आकाशमें मेघ गरजता है । जैसा वह गरजेगा वैसा कौन गरजनेमें समर्थ होता है ?

४ राम लक्ष्मणके साथ गया । तू किसके साथ वहां गया ? जैसा रावण गर्व करता रहा वैसा नहीं राम (ने किया) ।

५ तू अब क्या घोषणा करता है ? जब वह वहां यह घोषित करेगा तब क्या करेगा ? इस पुरपने वहां तब क्या घोषणा की ?

६ तू कहां चलता है ? वह क्यों नहीं चलता ? तू उसके क्यों पीछे चलता है ? जब वह चला तब तू क्यों नहीं चला ?

७ तू अब क्या चिंतता है ? वह तब क्या चिंतन करेगा ? मैंने किसका चिंतन किया ? वे बालक कुछ भी नहीं चिंता करते ।

८ तू क्या जपता है ? तू उस मंत्रको कब जपेगा ? जब तुने जप किया, तब उसने क्या किया ?

९ मैं अब खाता हूँ । वह नहीं अब खावेगा । तुने कब खाया ?

वे (दो) वहाँ कल भोजन करेंगे । वे सब वहाँ ही भोजन करेंगे ॥

प्रथमगण परस्मैपदके धातु ।

- जिप् = (जय करना) = जयति, जेप्स्यति, अजयत् ✓
 जृ = (जीर्ण होना) = जरति, जरिष्यति, अजरत् ✓
 ज्वर् = (ज्वर होना) = ज्वरति, ज्वरिष्यति, अज्वरत् ✓
 ज्वल् = (जलना) = ज्वलति, ज्वलिष्यति, अज्वलत् ✓
 तक्ष् = (छोटा बनाना) = तक्षति, तक्षिष्यति, अतक्षत् ✓
 तप् = (तपना) = तपति, तपिष्यति, अतपत् ✓
 तर्ज् = (निंदा करना) = तर्जति, तर्जिष्यति, अतर्जत् ✓
 तुह् = (तोड़ना) = तोड़ति, तोडिष्यति, अतोहत् ✓
 तृ = (तैरना) = तरति, तरिष्यति, अतरत् ✓
 तेज् = (तेज करना) = तेजति, तेजिष्यति, अतेजत् ✓
 त्यज् = (त्याग करना) = त्यजति, त्यजिष्यति, अत्यजत् ✓
 दल् = (मोड़ना) = दलति, दलिष्यति, अदलत् ✓
 दश् = (काटना) = दशति, दशिष्यति, अदशत् ✓
 दस् = (काटना) = दसति, दसिष्यति, अदसत् ✓
 दह् = (दहन करना) = दहति, दहिष्यति, अदहत् ✓
 दा = (देना) = दच्छति, दास्यति, अदच्छत् ✓
 दृश् = (देखना) = दृश्यति, दृक्ष्यति, अदृश्यत् ✓
 दृह् = (बढाना) = दृढति, दृढिष्यति, अदृहत् ✓
 दृ = (डरना) = दरति, दरिष्यति, अदरत् ✓
 द्रु = (जाना) = द्रवति, द्रोष्यति, अद्रवत् ✓
 ध्मा = (फूकना, बाँसरी बजाना) = धमति, ध्मास्यति, अधमत् ✓
 ध्यै = (विचार करना) = ध्यायति, ध्यास्यति, अध्यायत् ✓
 ध्वन् = (शब्द करना) = ध्वनति, ध्वनिष्यति, अध्वनत् ✓
 १ (सं. षा मा. भा. १३)

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ रामः तत्र जयति । त्वं तस्मिन् युद्धे जेष्यति वा न ? अर्जुनः युद्धे कथं
अजयत् ? कर्णः किमर्थं न अजयत् ?

२ सर्वे प्राणिन् जरन्ति । योगी पुत्र योगबलेन न जरति । कथं योगी न
जरति इति त्वं जानासि किम् ?

३ तत्र अग्निः उज्ज्वलति । अग्निः इदानीं न तत्र उज्ज्वलति । अग्निः कदा
तत्र अज्ज्वलत् ?

४ त्वष्टा काष्ठानि तक्षति । त्वं काष्ठं तक्षिष्यसि किम् ? स केन शस्त्रेण
तत्काष्ठं अतक्षत् ?

५ विश्वामित्रः तस्मिन् महारण्ये तपः अतपत् । त्वं कथं तत्र तपः तपसि ?
अहं अपि तस्मिन् स्थाने तपिष्यामि ।

६ अहं नदीं तरिष्यामि इदानीम् । यूयं कथं न तरिष्यथ ? सर्वेऽपि तत्रैव
तरन्ति । अहं पश्यः नदीं अतरम् ।

७ त्वं धनं किं त्यजसि ? सः राष्ट्रं पेश्वर्यं वा कदापि नैव त्यज्यति ।
सः सर्वं अपि धनं अत्यजत् ।

८ सर्पः नरं दशति । सर्पो नरान् दशतः । सर्पाः मनुष्यान् दशन्ति ।
नागाः कथं तं दक्ष्यन्ति ?

९ अग्निः सर्वं काष्ठजातं दहति । प्रलयाम्निः सर्वं जगत् प्रलयकाले
घह्यति । त्वं तं अग्निना कथं अदहः ?

१० यथा सः पश्यति तथा पुत्रं अहं पश्यामि । राजा दुष्टं मानवं नैव
प्रदानीं द्रक्ष्यति ।

११ पुरोहितः वेणुधमन्या अग्निं धमति । त्वं कथं अग्निं धमास्यति ? स
यदा अग्निं धमयत् ।

भाषा-वाक्य

१ राम वहां जय करता है । तू उस युद्धमें जितेगा वा नहीं ? अर्जुनने युद्धमें कैसा जय किया ? कर्ण क्यों नहीं जीता ?

२ सब प्राणि जीर्ण होते हैं । योगी ही योगबलसे जीर्ण नहीं होता । कैसा योगी नहीं जीर्ण होता यह तू जानता है क्या ?

३ वहां अग्नि जलता है । अग्नि जब नहीं वहां जलता । अग्नि कब वहां जला ?

४ तर्खाण लकड़ियां बनाता है । तू लकड़ीको छोटा बनायेगा क्या ? उसने किस शस्त्रसे उस लकड़ीको बनाया ?

५ विश्वामित्रने उस महा भरप्यमें तप तपा । तू कैसा वहां तप तपता है ? मैं भी इस स्थानमें तप करूंगा ।

६ मैं नदीको तैर जाऊंगा जब । तुम (सब) कैसे नहीं तैरोगे । सब ही वहां ही तैरते हैं । मैं परसू नदीको वहां ही तैरा था ।

७ तू धन क्यों दान देता है ? वह राष्ट्र और ऐश्वर्यको कदापि नहीं छोड़ेगा । उसने सभी धन दान दिया ।

८ साप मनुष्यको काटता है । (दो) साप मनुष्योंको काटते हैं । (बहुत) साप (बहुत) मनुष्योंको काटते हैं । नाग (बहुत) कैसे उसको काटेंगे ।

९ अग्नि सब लकड़ियोंको जलाता है । प्रलयान्नि सब जगत्को प्रलय कालमें जलावेगा । तू उसे अग्निद्वारा कैसा जलाया ।

१० जैसा वह देखता है, वसाही मैं देखता हूं । राजा दुष्ट मनुष्यको नहीं सब देखेगा ।

११ पुरोहित वासकी नलीसे अग्नि-को फूकता (जगाता) है । तू कैसे अग्निको फूकेगा (जगायेगा) ? उसने उस समय अग्निको जगाया ।

पाठ ४

आज्ञार्थ और विध्यर्थ ।

आज्ञा करना, सत्कार करना, प्रश्न पूछना, प्रार्थना करना, आशीर्वाद देना आदिका अर्थ व्यक्त करनेके लिये ' लोट् ' के रूप होते हैं। ' भू ' धातुके इसके रूप निम्न प्रकार होते हैं।

आज्ञार्थके रूप (लोट्)

एक०	द्वि०	बहु०
१ भवतु, भवतात्	भवताम्	भवन्तु
२ भव ,,	भवतम्	भवत
३ भवानि	भवाव	भवाम

विध्यर्थके रूप (लिट्)

पूर्वोक्त अर्थोंमें ही इस ' लिट् ' के भी रूपोंका उपयोग होता है। इसके रूप इस प्रकार बनते हैं—

एक०	द्वि०	बहु०
१ भवेत्	भवेताम्	भवेयुः
२ भवेः	भवेतम्	भवेत
३ भवेयम्	भवेव	भवेम

इसके वाक्य ।

१ एवं भव	= तू हो, तू बन ।
२ सः भवतु	= वह होवे, वह बने ।
३ अहं भवानि	= मैं होऊ
४ सः भवेत्	= वह होवे

५ ख भवे = ख हो

१ अह भव्येयम् = मैं होऊ

इस प्रकार इनका उपयोग है। अब जो धातु दिये जाते हैं, इनमें इनके रूप भी साथ दिये जायगे—

प्रथमगण परस्मैपदके धातु ।

नट् = (नाचना) = नटति, नटिष्यति अनटत्, नटतु, नटेत्

नट् = (अस्पष्ट शब्द करना) = नटति, नटिष्यति, अनटत्, नटतु, नटेत्

नट् = (आनन्द करना) = नटति, नटिष्यति, अनटत्, नटतु, नटेत्

नमृ = (नम्र होना) = नमति, नमिष्यति, अनमत्, नमतु, नमेत्

नर्द = (जोरसे पुकारना) = नर्दति, नर्दिष्यति, अनर्दत्, नर्दतु, नर्देत्

निदृ = (निंदना) निंदति, निदिष्यति, अनिदत्, निदतु, निदेत्

पठ् = (पठना) पठति, पठिष्यति, अपठत्, पठतु, पठेत्

पत् = (गिरना) पतति, पतिष्यति, अपतत्, पततु, पतेत्

पा = (पीना) = पिबति, पास्वति, अपिबत्, पिबतु, पिबेत्

पूष = (बढना) = पूषति, पूषिष्यति, अपूषत्, पूषतु, पूषेत्

फल् = (फलना) = फलति, फलिष्यति, अफलत्, फलतु, फलेत्

बुध् = (जानना) = बोधति, बोधिष्यति, अबोधत्, बोधतु, बोधेत्

वृद्ध = (बढना) = वृद्धति, वृद्धिष्यति, अवृद्धत्, वृद्धतु, वृद्धेत्

भण = (बोलना) = भणति, भणिष्यति, अभणत्, भणतु, भणेत्

भू = (होना) = भवति, भविष्यति, अभवत्, भवतु, भवेत्

भूष = (सूपित करना) = भूषति, भूषिष्यति, अभूषत्, भूषतु, भूषेत्

मड् = (भूषित करना) = मडति, मण्डिष्यति, अभण्डत्, मण्डतु, मडत्

मथ् = (हिलाना) = मथति, मथिष्यति, अभथत्, मथतु, मथेत्

- मार्ग = (इंदना) मार्गति, मार्गिष्यति, अमार्गत्, मार्गत्, मार्गेत्
मील् = (बाँझ बंद करना) = मीळति, मीळिष्यति, अमीळत्, मीळत्, मीलेत्
मुंढ = (मुंदन करना) मुंदति, मुण्डिष्यति, अमुंढत्, मुंढत्, मुण्डेत्
मूर्च्छ = (मूर्च्छित होना) मूर्च्छति, मूर्च्छिष्यति, अमूर्च्छत्, मूर्च्छत्, मूर्च्छेत्
मूप् = (चोरना) = मूपति, मूपिष्यति, अमूपत्, मूपत्, मूपेत्
रक्ष् = (रक्षण करना) = रक्षति, रक्षिष्यति, अरक्षत्, रक्षत्, रक्षेत्
रट् = (रटना) = रटति, रटिष्यति, अरटत्, रटत्, रटेत्

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ नाटके नटः नटति । अहं अपि अद्य नटिष्यामि । स पुरुषः नटन्तु । सर्वे अपि अद्य नटन्तु । बालकाः तव आश्रया नटन्तु । स नटेत् ।

२ अहं अनेन कर्मणा भंदामि । अस्मिन् नगरे सर्वेऽपि मनुष्याः अद्य महोत्सवेन नदिष्यन्ति । सर्वे बालकाः भंदन्तु ।

३ स मां किमर्थं निन्दति । दुष्टाः मनुष्याः सर्वदा सर्वान् सत्पुरुषान्, निन्दन्ति । निन्दन्तु नीतिनिपुणाः यदि वा स्तुवन्तु । त्वां स कथं निंदेत् ?

४ घनश्यामः तस्मिन् मार्गे पतति । तौ पुरयी कुत्रापि न पतिष्यतः । न जानामि अहं तत्र कथं अपतम् । स तत्र पततु ।

५ अहं अद्यैव जलं पास्यामि । अहं ह्यः दुग्धं न अपिबम् । तप पुत्रः दुग्धं पिबन्तु । रुग्णः पुरुषः जलं न पिबेत् ।

६ आग्रस्य वृद्धः अस्मिन् मार्गे पटति । तव सर्वेऽपि वृद्धा आगामिनि मार्गे पटिष्यन्ति । मम वृद्धा पटन्तु ।

७ स मां बोधिष्यति । गुरु मां अबोधन् । स सर्वान् बोधिष्यति । स बोधन् । कथं तं स बोधेत् ?

८ स स्वं शरीरं भूयति । स नृपतिः तस्मिन् महोत्सवे सर्वं नगरं भूषिष्यति । सर्वे पुरुषाः स्वमंदिराणि भूषन्तु ।

९ स्तेनः धनं भूयति । स तव द्रव्यं नभूयत् । किमर्थं स पुस्तकं भूयेत् ? यदि स भूयितुं इच्छति तर्हि भूयतु ।

१० राजपुरुषः नगरं रक्षति । द्वारपालाः मन्दिरं रक्षन्ति । तव भृत्यः तव उद्यानं किमर्थं न रक्षति ?

भाषा-वाक्य ।

१ नाटकमें नट नाचता है । मैं भी आज नाचूंगा । वह पुरुष नाचे । सब भी आज नाचें । बालक तेरी आज्ञासे नाचें । वह नाचे ।

२ मैं इस कर्मसे आनन्दित होता हूँ । उस नगरमें सब भी मनुष्य आज महोत्सवसे आनन्दित हैं । सब बालक आनन्दित हों ।

३ वह मुझे क्यों निंदा दे ? कुछ मनुष्य सदा सब सत्पुरुषोंकी निंदा करते हैं । निंदा करें नीतिज्ञ, अथवा स्तुति करें । तुम्हारी वह कैसी निंदा करे ?

४ घनश्याम उस मार्गमें गिरता है । वे (दो) पुरुष कहां भी नहीं गिरते । नहीं जानता हूँ मैं वहां कैसा गिर गया । वह वही गिरे ।

५ मैं आज ही जल पीऊंगा । मैंने कल दूध नहीं पिया । तेरा पुत्र दूध पिये । रोगी मनुष्य जल न पीवे ।

६ आमका वृक्ष इस माहिनेमें फलता है । तेरे सभी वृक्ष मागामि माहिनेमें फलेंगे । मेरे वृक्ष फलें ।

७ वह मुझे समझायेगा । गुरने मुझे समझाया । वह सबको समझावां है । वह समझा देवे । कैसे उसे वह समझावे ।

८ वह अपने शरीरको भूषित करता है । वह राजा उस महोत्सवमें सब नगर भूषित करता है । सब मनुष्य अपने घर सजावें ।

९ चोर धन चोरता है । उसने तेरा धन चोरा । क्यों वह पुस्तक चोरे ? यदि वह चोरनेकी इच्छा करता है तो चोरे ।

१० राजाका नौकर नगरकी रक्षा करता है । द्वारपाल मंदिरकी रक्षा करता है । तेरा नौकर तेरे उद्यानकी रक्षा करता है ।

धातुसाधित ।

“ तुं ” प्रत्यय लगकर एक धातुसाधित बनता है । जिसका अर्थ ‘ के लिए ’ जैसा है—

मूलधातु

१ गन्तुं = जानेके लिए	...	...	गम्	(जाना)
२ कर्तुं = करनेके ,,	...	...	कृ	(करना)
३ वक्तुं = बोलनेके ,,	...	...	वच्	(बोलना)
४ पातुं = पीनेके ,,	...	...	पा	(पीना)
५ खादितुं = खानेके ,,	...	...	खाद्	(खाना)

इसी प्रकार अन्यान्य धातुओंके रूप बनते हैं । इससे बहुतसे वाक्य पाठक बना सकते हैं—

संस्कृत-वाक्यानि ।

यदि त्वं जलं पातुं इच्छसि तर्हि तं रूपं प्रति गच्छ यत्र च जलं विव ।
यदि स नटितुं इच्छति तर्हि नाटकशालायो किं न गच्छति ? अहं पठितुं एव
अत्र आगतः । न तु मोदकं खादितुम् । यदि सा स्त्री स्वसरीरं भूषितुं आभर-
णानि इच्छति तर्हि तस्यै तानि आभरणानि देहि । यदि त्वं स्तेन भूया धनं
भूषितुं इच्छसि तर्हि तथा कुरु । तेन राजपुरुषः त्वां कारागृहे स्थापयिष्यति ।
पेन कर्मणा त्वं जीवितुं इच्छसि ? यदि त्वं अशुभेन कर्मणा एव जीवितुं
इच्छसि तर्हि तथा करणं तुभ्य न योग्यं अस्ति । यदि त्वं मदिरे रक्षितुं अत्र
आगतः तर्हि तेन शस्त्रेण सह अत्र आगच्छ मदिरेस्य रक्षां च कुरु । पूजनीयः
गुरुः त्वां अनेन उपदेष्टेन बोधितुं इच्छति ।

पाठ ५

पांचों लकारके रूप ।

पाठकोंकी सुबोधताके लिये पूर्वोक्त पांचों लकारोंके रूप यहां पुनः देते हैं ।

वद् (बोलना)

(प्रथमगण परस्मैपदी)

(१) लट् (वर्तमान-काल)

	एक०	द्वि०	बहु०
१ प्र०	वदति	वदतः	वदन्ति
२ म०	वदसि	वदथः	वदथ
३ उ०	वदामि	वदावः	वदामः

(२) लृट् (भविष्य-काल)

१ प्र०	वदिष्यति	वदिष्यतः	वदिष्यन्ति
२ म०	वदिष्यसि	वदिष्यथः	वदिष्यथ
३ उ०	वदिष्यामि	वदिष्यावः	वदिष्यामः

(३) लङ् (अनद्यतन-भूत)

१ प्र०	अवदत्	अवदताम्	अवदन्
२ म०	अवदः	अवदतम्	अवदत
३ उ०	अवदम्	अवदाव	अवदाम

(४) लोट् (आज्ञार्थ)

१ प्र०	वदतु, वदताव	वदताम्	वदन्तु
२ म०	वद " "	वदतम्	वदत
३ उ०	वदानि	वदाव	वदाम

(५) लङ् (विध्यर्थ) -

१ प्र०	वदेत्	वदेताम्	वदेयुः
२ म०	वदेः	वदेतम्	वदेठ
३ उ०	वदेयम्	वदेव	वदेम

इसी प्रकार निम्नलिखित धातुओंके रूप पाठक बना सकते हैं—

प्रथमगण परस्मैपदी धातु ।

रण् - (शब्द करना) रणति, रणिष्यति, अरणत्, रणतु, रणेत्, रणितुम् ।

रुह् - (उगना) रोहति, रोहष्यति, अरोहत्, रोहतु, रोहेत्, रोहुम् ।

लप् - (बोलना) लपति, लपिष्यति, अलपत्, लपतु, लपेत्, लपितुम् ।

लुभ् - (लोभ करना) लोभति, लोभिष्यति, अलोभत्, लोभतु, लोभेत्, लोभितुम् ।

लोभेत्, लोभितुम्, लोभ्युम् ।

वद् - (बोलना) वदति, वदिष्यति, अवदत्, वदतु, वदेत्, वदितुम् ।

वम् - (वमन करना) वमति, वमिष्यति, अवमत्, वमतु, वमेत्, वमितुम् ।

वस् - (रहना) वसति, वसत्यति, अवसत्, वसतु, वसेत्, वस्तुम् ।

वृध् - (वृद्धना) वर्धति, वर्धिष्यति, अवर्धत्, वर्धतु, वर्धेत्, वर्धितुम् ।

व्रज् - (जाना) व्रजति, व्रजिष्यति, अव्रजत्, व्रजतु, व्रजेत्, व्रजितुम् ।

शंस - (स्तुति करना) शंसति, शंसिष्यति, अशंसत्, शंसतु, शंसेत्, शंसितुम् ।

शंसितुम् ।

शुन्ध् - (स्वच्छ करना) शुन्धति, शुन्धिष्यति, अशुन्धत्, शुन्धतु, शुन्धेत्, शुन्धितुम् ।

शुन्धेत्, शुन्धितुम् ।

शुभ् - (प्रकाशयुक्त होना) शोभति, शोभिष्यति, अशोभत्, शोभतु, शोभेत्, शोभितुम् ।

शोभेत्, शोभितुम् ।

श्लिप् - (मालिगन करना) श्लेषति, श्लेषयति, अश्लिषत्, श्लेषतु, श्लेषेत्, श्लेषितुम् ।

श्लेषेत्, श्लेषितुम् ।

सह् - (सहना) सहति, साहिष्यति, असहत्, सहतु, सदेत्, सहितुम् ।

सोहम् ।

सृप् - (भूमिके साय चलना) सपंति, सप्स्यंति, असपंत्, सपंत्, सपेत्, सपुत्, सप्तुम् ।

स्वल् - (ठोकर लगना) स्वलति, स्वलिप्यति, अस्वलत्, स्वलत्, स्वलेत्, स्वलितुम् ।

स्तन् - (गर्जना) स्तनति, स्तनिप्यति, अस्तनत्, स्तनत्, स्तनेत्, स्तनितुम् ।

स्था - (ठहरना) तिष्ठति, स्थास्यति, अतिष्ठत्, तिष्ठत्, तिष्ठेत्, स्थातुम् ।

स्फुट् - (दूटना) स्फोटति, स्फोटिष्यति, अस्फोटत्, स्फोटत्, स्फोटेत्, स्फोटितुम् ।

स्मृ - (स्मरण करना) स्मरति, स्मरिष्यति, अस्मरत्, स्मरत्, स्मरेत्, स्मरितुम् ।

स्रु - (घूना) स्रवति, स्रोष्यति, अस्रवत्, स्रवत्, स्रवेत्, स्रोतुम् ।

हल् - (हल चलायना) हलति, हलिष्यति, अहलत्, हलत्, हलेत्, हलितुम् ।

हिंस्र - (हिंसा करना) हिंसति, हिंसिष्यति, अहिंसत्, हिंसत्, हिंसेत्, हिंसितुम् ।

हृ - (हरण करना) हरति, हरिष्यति, अहरत्, हरत्, हरेत्, हृतुम् ।

यहाँ "तुम्" प्रत्ययान्त रूप शत्येक धातुके अन्तमें दिये हैं उनको ध्यानपूर्वक पाठक देखें—

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ स राजकुमारः अश्वं आरोहति । तत्र क्षेत्रे वृक्षः रोहति । कथं यौरः हस्तिनं आरोहं शक्नोति ? ॥ पुरुषः अश्वं आरोह्य ।

२ त्वं किं लपसि ? स किं न आलपति ? त्वं किमर्थं तथा आलपिष्यसि ? यदि त्वं आलपितुं हृष्यसि तर्हि तथा कुरु । स तथा कदापि न अलपत् ।

३ तौ किमर्थं न वदतः । ते सर्वेऽपि बालाः तत्र यदिष्यन्ति । ते कदापि

न भवदन् । सा पुत्रिका तथा वदतु परन्तु त्वं न वद । यदि त्वं वादितुं इच्छसि तर्हि प्रथमं पुस्तकं पठ ।

३ स ज्वरति अतः वमति । न, इदानीं ॥ न ज्वरति परन्तु वमति । तेन वमनाय कपायः पीतः तेन स तथा वमति ।

५ स तस्मिन् गृहे वसति । त्वं कुत्र वस्यसि ? यदि स वस्तु इच्छति तर्हि तत्र वसतु ।

६ स सर्पति । त्वं तथा सप्यसि किम् ? अहं सर्पुं न इच्छामि । अतः तत्र इदानीं नैव आगमिष्यामि ।

७ अहं न स्मरामि यत् त्वया तदानीं तत्र उक्तम् । तत् त्वमपि स्मरसि किं ? वद । स स्मरतु तेन यत् उक्तम् ।

८ तत् पात्रं स्रवति, अतः तस्मात् पात्रात् सर्वं जलं बहिः आगतम् ।

९ अहं भूमिं न हलामि । तर्हि कः हलिष्यति ? मम भृत्यः हलिष्यति । कदा स तत्र हलितुं गमिष्यति ?

१० तस्मात् कृपात् जलं आहरति । अहं कदापि न आहरामि परन्तु स एव सदा आहरति । कः आहर्तुं इच्छति ? यः आहर्तुं इच्छति स एव जलं आहरतु ।

भाषा-वाक्य ।

१ यह राजकुमार घोड़ेपर चढ़ता है । उस खेतमें वृक्ष उगता है । कैसा धीर हाथीपर चढ़नेके लिये समर्थ है ? यह पुरष घोड़ेपर चढ़े ।

२ तू क्या बोलता है ? यह क्यों नहीं बोलता ? तू क्यों बैसा बोलेगा ? यदि तू बोलनेकी इच्छा करता है, तो बैसा कर । यह बैसा कदापि नहीं बोला ।

३ वे (दो) क्यों नहीं बोलते ? वे सब ही बालक बच्चां बोलेंगे ? वे कदापि नहीं बोले । यह लड़की बैसा बोले, परन्तु तू न बोल । यदि तू बोलनेकी इच्छा करता है तो पहिले पुस्तक पढ़ ।

४ वह ज्वरित है, इसलिये वमन करता है। नहीं, अब वह नहीं ज्वरित, परन्तु कप करता है उसने वमनके लिये कपाय पिया है उससे वह वैसा कप करता है।

५ वह उस घरमें रहता है। तू कहा रहेगा ? यदि वह वहाँ रहना चाहता है, तो वहाँ रहे।

६ वह रेंगता है। तू वैसा रेंगेगा क्या ? मैं रेंगना नहीं चाहता, इसलिये वहाँ अब नहीं आऊंगा।

७ मैं नहीं स्मरता हूँ जो तूने तब कहा। वह तू भी स्मरता है क्या ? बोल। वह स्मरण करे उसने जो कहा।

८ वह बर्तन चूता है, इसलिये उस पात्रसे सब जल बाहर भाया।

९ मैं भूमिपर नहीं हल चलाता। तब कौन हल चलावेगा ? मेरा नौकर हल चलावेगा। अब वह वहाँ हल चलानेके लिये जायेगा।

१० उस जूतेसे वह जल लाता है। मैं कदापि नहीं लाता, परन्तु वह ही सदा लाता है। कौन लाना चाहता है ? जो लाना चाहता है, वही जल लावे।

धातुसाधित ।

‘ त्वा ’ प्रायय लगकर एक प्रकारका धातुसाधित बनता है। जैसा—

गम् (जाना) = गत्वा (जाकर) ✓

पठ् (पठना) = पठित्वा (पढ़कर)

स्मृ (स्मरना) = स्मृत्वा (स्मरणकर)

दृश् (देखना) = दृष्ट्वा (देखकर)

अद् (घूमना) = अटित्वा (घूमकर)

नन्द् (आनन्द करना) = नन्दित्वा (आनन्द करके)

हिंस (हिंसा करना) = हिंसित्वा (हिंसा करके)

धातुके पीछे उपसर्ग रहनेसे इसी “ त्वा ” प्राययके स्थानपर “ य ” प्रायय उसी अर्थमें होता है जैसा—

सं-गम्	=	संगम्य	(मिलकरके)
प्र-पठ्	=	प्रपठ्य	(विशेष पढ़करके)
वि-स्मृ	=	विस्मृत्य	(भूल करके)
सं-दृश्	=	संदृश्य	(उत्तम देखभाल करके)
अधि-भट्	=	अध्यव्य	(ऊपर घूमचाम करके)
वि-नन्द्	=	विनन्द्य	(विशेष आनंद करके)
वि-हिंस्	=	विहिंस्य	(विशेष हिंसा करके)

“ त्वा ” प्रत्यय के पूर्व कई धातुओंको “ इ ” लगती है और कईयोंको नहीं लगती । परंतु उपसर्गसे युक्त धातुओंको कभी “ इ ” लगतीही नहीं । इतना आधारण नियम पाठक अवश्य स्मरणमें रखें । अब इन रूपोंका उपयोग वाक्योंमें कर सकते हैं । देखिये-

संस्कृत-वाक्यान् ।

१ एवं तं ग्रामं गत्वा किं करिष्यसि ? अहं तत्र गत्वा, गुरुं नत्वा, ईश्वरं च प्रणम्य, गुरोः सकाशात् काम्यं पठित्वा, मम मित्रं दृष्ट्वा, श्वः सायंकाले पुनः अत्रैव खरसमीपं आगमिष्यामि ।

२ एवं कदा भोजनं करिष्यसि ? अहं अद्य सायंकाले शीतोदकेन स्नात्वा, संध्या उपास्य, परमेश्वरस्य ध्यानं कृत्वा, स्तोत्राणि च पठित्वा, वेदं अधीत्य, गुरो दर्शनं च कृत्वा, पुन गृहं आगत्य, मित्रैः सह संलापं कृत्वा, दृष्ट्वा पादौ च प्रक्षाल्य, पश्चात् एव भोजनं करिष्यामि ।

भाषा-वाक्य ।

१ तू उस गांवको जाकर क्या करेगा ? मैं वहां जाकर, गुरुको नमस्कार कर, ईश्वरको प्रणाम कर, गुरुके पाससे काम्य पढ़कर, मेरे मित्रको देख, कल सायंकालमें फिर यहां ही मेरे पास आऊंगा ।

२ तू कब भोजन करेगा ? मैं आज सायंकालमें शीत जलसे स्नान कर, सध्या उपासना कर, परमेश्वरका ध्यान कर, स्तोत्र पढ़, वेद अध्ययन कर, गुरुका दर्शन और पादवन्दन कर, फिर घर आ, मित्रोंके साथ वार्तालाप कर हाथ पाव धोकर फिर ही भोजन करूंगा ।

यहां पाठक देख सकते हैं कि पूर्वोक्त " त्वा " और " य " प्रत्ययके रूप बनानेका ज्ञान होनेके कारण बड़े बड़े वाक्य बनाना अति सुगम हुआ है । इसलिये पाठक इस प्रकार रूप बनाकर वाक्य बना सकते हैं ।

पाठ ६

शेष लकारोंके परस्मैपदी रूप ।

पाच लकारोंके रूप पाठकोंको अब जाने लगे हैं । एक लकार केवल वेदमन्त्रोंमें ही प्रयुक्त होता है, इसलिये इसका विचार यहां करनेकी जरूरत नहीं है । शेष चार लकारोंके रूप यहां बताना है—

(१) अनद्यतन-परोक्षभूते लिट् ।

अनद्यतन अर्थात् जो आज बना नहीं और परोक्ष अर्थात् अपने सामने नहीं हुआ इस प्रकारके भूतकालके लिये " लिट् " होता है । जैसे— " राम राजा हुआ था । " अर्थात् आज नहीं हुआ और हमारे सामने भी नहीं हुआ । इसके वाक्य ऐसे हैं— " राम राजा बभूव । रायण नाम राज्ञस्य अधिपति बभूव । " इ० इस लिट्के रूप निम्न प्रकार होते हैं—

	एक०	द्वि०	बहु०
१ प्र०	बभूव	बभूवतु	बभूवु
२ म०	बभूविथ	बभूवधु	बभूव
३ उ०	बभूव	बभूविथ	बभूविम

" भू " धातुके ये रूप हैं । इसमें पहिले अक्षरको टुटाना होता है, जैसा—" भू " का " भूम् " बनना है और पश्चात् " बभू " शेष रहकर आगे प्रत्यय लगते हैं । अब " रक्ष " धातुके लिट्के रूप दिये—

“रक्ष्” (लिट्के रूप)

१ प्र०	ररक्ष	ररक्षतुः	ररक्षुः
२ म०	ररक्षिय	ररक्षयुः	ररक्ष
३ उ०	ररक्ष	ररक्षिव	रराक्षिम

“बुध्” धातुके लिट्के रूप ।

१ प्र०	बुबोध	बुबोधतुः	बुबोधुः
२ म०	बुबोधिय	बुबोधयुः	बुबोध
३ उ०	बुबोध	बुबोधिव	बुबोधिम

इसी प्रकार अन्यान्य धातुओंके रूप होते हैं । पाठकोंके लाभार्थ यहाँ “लिट्” के कुछ धातुओंके रूप देते हैं—

धातु लिट्के रूप

अद् = आद, आदतुः
अर्घ् = आनर्घ, आनर्घतुः
अर्घ् = आनर्घ, आनर्घतुः
अर्ह् = आनर्ह, आनर्हतुः
कण् = चकारण, चकणतुः
कित् = चिकित्सांचकार, चिकित्सांचकतुः

धातु लिट्के रूप

खाद् = चखाद, चखदतुः
गद् = जगाद, जगदतुः
गर्ज् = जगर्ज, जगर्जतुः
घुप् = जुबोध, जुबोधतुः
घृप् = जघर्ष, जघर्षतुः
चर् = चचार, चरेतुः

कित् = चिक्रेत, चिक्रेततुः
कुज् = चुकोज, चुकोजतुः
कुंप् = चुकृन्ध, चुकृन्धतुः
कृप् = चकृष, चकृषतुः
क्रुद् = चक्रन्द, चक्रन्दतुः

चित् = चिचेत, चिचेततुः
जप् = जजाप, जजपतुः
जल्प् = जजल्प, जजल्पतुः
भृप् = जुभूष, जुभूषतुः
चस् = उवाच, उचतुः

क्रम् = चक्राम, चक्रमतु
 क्रीड् = चिक्रीड, चिक्रीडतु
 क्षर् = चक्षार, चक्षरतु

स्था = तस्थौ, तस्थतु
 स्मृ = सस्मार, सस्मारतु
 हिस् = जिहिंस, जिहिंसतु

पाठक इन रूपोंको देखकर इनके तथा अन्यान्य धातुओंके रूप बना सकते हैं। पूर्व बताये रूपोंके अनुसार पाठक इनके रूप बनाकर कागजपर लिखेंगे, तो उनको अधिक काम होगा।

(२) अनघतन भविष्यति लुट् ।

अनघतन अर्थात् जो आजका नहीं उस भविष्यकालके लिये "लुट्" के रूप बनते हैं—

" भू " धातुके " लुट् " के रूप ।

	एक०	द्वि०	बहु०
१ प्र०	भविता	भवितारौ	भवितार
२ म०	भवितासि	भवितास्थ	भवितास्थ
३ उ०	भवितास्मि	भवितास्व	भवितास्म

" बुध् " धातुके " लुट् " के रूप ।

	एक०	द्वि०	बहु०
१ प्र०	बोधिता	बोधितारौ	बोधितार
२ म०	,, तासि	,, तास्थ	,, तास्थ
३ उ०	,, तास्मि	,, तास्व	,, तास्म

इस " लुट् " के रूप बनाना अतिसुगम है। जो प्रत्यय यहां बताये हैं उनको धातुके साथ लगानेसे रूप बन सकते हैं। कई धातुओंके प्रत्यय के पूर्व " ई " लगती है और कईयोंमें नहीं। इसका ज्ञान सस्मृत प्रत्यय पढ़नेसे स्वयं होगा। अब इस " लुट् " रूपोंके विषयमें अधिक लिखनेकी जरूरत नहीं है।

(३) भूते लृट् ।

साधारण भूतकालके प्रयोगके लिए इस " लृट् " के रूप प्रयुक्त होते हैं—

" भू " धातुके " लृट् " के रूप ।

	एक०	द्वि०	बहु०
१ प्र०	अभूत्	अभूताम्	अभूवन्
२ म०	अभू	अभूतम्	अभूत
३ उ०	अभूवम्	अभूव	अभूम

इसके अन्यान्य धातुओंके रूप बनाना थोड़ा कठिन है, इसलिये इस विषयमें जो आवश्यक सस्ते करने हैं आगे किये जायेंगे ।

(४) हेतुहेतुमद्भावाद्यर्थे भविष्यति लृट् ।

" ऐसा होगा तो ऐसा होगा " इस प्रकार एक दूसरेके साथ हेतुभाव बतानेके अर्थमें इस " लृट् " के रूप बनते हैं—

" भू " धातुके " लृट् " के रूप ।

	एक०	द्वि०	बहु०
१ प्र०	अभविष्यत्	अभविष्यताम्	अभविष्यन्
२ म०	अभविष्य	अभविष्यतम्	अभविष्यत
३ उ०	अभविष्यम्	अभविष्याव	अभविष्याम

इसमें पाठक देखें कि आरम्भका ' अ ' कार और अन्तिम प्रत्यय तो " अनद्यतन भूत-लृट् " के हैं और मध्यमें " भविष्यलृट् " का ' स्य ' लगा है । अर्थात् " लृट् " और " लृट् " का मिलाप इसमें इस प्रकार हुआ है । यदि इतनी बात पाठक समझ लेंगे तो वे इसका रूप सुगमतायें साथ बना सकते हैं ।

यहां पाठकोंको शेष चारों लकारोंके रूप बनानेका विधि बताई गई । पहिले पाच लकारोंके रूप आ चुके हैं और यहा शेष चार लकारोंके साथ

परिचय हुआ है । इस प्रकार ९ लकारोंके साथ पाठक परिचित हुए हैं । दसवां लकार वेदमन्त्रोंमें ही आता है, इसलिये उसका विचार इस समय करनेकी आवश्यकता नहीं है ।

इन रूपोंके प्रयोग तथा इनका उपयोग आगे बताया जायगा । पाठकोंको सुबोधताके लिये यहां पुनः नौ लकारोंके रूप बताये जाते हैं—

घस् घातुके रूप ।

- १ (लट्) वसति, वसत वसन्ति । वससि, वसथ , वसथ । वसामि, वसाथ , वसाम ॥
- २ (लृट्) वत्स्यति, वत्स्यत , वत्स्यन्ति । वत्स्यसि, वत्स्यथः, वत्स्यथ । वत्स्यामि, वत्स्याथः, वत्स्याम ॥
- ३ (लङ्) अवसत्, अवसताम्, अवसन् । अवस , अवसतम्, अवसत । अवसम्, अवसाथ, अवसाम ॥
- ४ (लोट्) वसतु-वसतात्, वसताम्, वसन्तु । वस-वसतात्, वसतम्, वसत । वसानि, वसाथ, वसाम ॥
- ५ (लिट्) वसेत, वसेताम् वसेयुः । वसे , वसेतम्, वसेत । वसेयम् वसेव, वसेम ॥
- ६ (लिट्) उवास, ऊपतुः, ऊपुः । उवसिथ, ऊपथुः, ऊप । उवास, ऊपिव, ऊपिम ॥
- ७ (लृट्) वस्ता, वस्तारी, वस्तारः । वस्तासि, वस्तास्थ , वस्तास्थ । वस्तास्मि, वस्तास्वः, वस्तास्म ॥
- ८ (लृङ्) अवात्सीत्, अवात्ताम्, अवात्सु । अवात्सी, अवात्तम्, अवात्त । अवात्सन्, अवात्स्व, अवात्स्म ॥
- ९ (लृट्) अवत्स्यत्, अवत्स्यताम्, अवत्स्यन् । अवत्स्य , अवत्स्यतम्, अवत्स्यत । अवत्स्यम्, अवत्स्याथ, अवत्स्याम ॥

“ वस् ” धातुके रूप विशेष प्रकारसे कठिन हैं, अतः यहां दिये हैं ।
अन्य धातुओंके रूप पाठक पूर्वोक्त सूचनाओंके अनुसार बना सकते हैं ।

यहां प्रथम गण परस्मैपदके धातुओंका प्रकरण समाप्त हुआ ।

पाठ ७

इस पाठमें निम्नलिखित श्लोक पढ़िये— (म. भारत वन० अ० १५९)

वैशम्पायन उवाच ।

वने निवसतां तेषां पांडवानां महात्मनाम् ।
वर्षाण्येकादशाऽतीयुः कृच्छ्रेण भरतर्वभ ॥ १ ॥
फलमूलाक्षनास्ते हि सुखार्हा दुःखमुत्तमम् ।
प्राप्तकालमनुष्यान्तः सेहिरे वरपूरुषाः ॥ २ ॥
युधिष्ठिरस्तु राजर्षिरात्मकर्मपराधमम् ।
चित्तयन्स महाबाहुर्भ्रातॄणां दुःखमुत्तमम् ॥ ३ ॥
न मुष्वाप सुखं राजा हृदि शल्येरिवापितैः ।
दौरात्म्यमनुपदयंस्तत्काले घृतोज्ज्वलय हि ॥ ४ ॥

, हे भरतर्वभ ! हे भरतधेष्टा! तेषां महात्मनां पांडवानां वने निवसतामेका
दश वर्षाणि कृच्छ्रेण कष्टेन व्यतीयुः व्यतीतानि ॥ १ ॥ ते हि सुखार्हाः
सुखाय योग्या अपि फलमूलाक्षनाः फलमूलभक्षकाः भूत्वा प्राप्तकाल प्राप्तसम-
पमनुष्यान्तो विचारयन्तो वरपूरुषाः धेष्टमनुष्वाः उत्तममयन्तं दुःखं सेहिरे
॥ २ ॥ महाबाहु राजर्षियुधिष्ठिरस्तु राजधेष्टो धर्मराजस्तु आत्मकर्मपराधमं
आत्मनः स्वस्य कर्मण अपराधान् जनितं उत्पन्नं भ्रातॄणां वंधूनां उत्तमं दुःखं
चित्तयन् ॥ ३ ॥ स राजा हृदि अपितैः शल्यैः इय घृतोज्ज्वलय घृतप्रनिहाय
तत् दौरात्म्य काले अनुपदयन् सुखं न मुष्वाप ॥ ४ ॥

शब्दार्थ— कृच्छ्र = कष्ट । सेहिरे = सहन किया । चित्तयन् = विचार करने-
वाला । अपितै = रक्ता हुआ । मुष्वाप = सोया । दौरात्म्य = पुरातन ।
शल्यं = दाढ़, बाण । सुखं न मुष्वाप = सुखसे नहीं सोया ॥

सस्मरन्पत्न्या वाच सूतपुत्रस्य पादव ।

नि श्वासपरमो दीनो विभ्रक्तोपविष महत् ॥ ५ ॥

अर्जुनो यमजो शोभौ द्रौपदी च यशस्विनी ।

स च भीमो महातेजा सर्वेषामुत्तमो बली ॥ ६ ॥

युधिष्ठिरमुदीक्षन्त सेहुर्दुःखमनुत्तमम् ।

अवशिष्टमल्पकालं मन्वाना पुरुषर्षभा ॥ ७ ॥

अपुरन्पदिवाऽकार्पुंस्तसाहामर्षचेष्टितै ।

कस्यचित्त्वय कालस्य व्यास सत्यवतीसुत ॥ ८ ॥

आजगाम महायोगी पांडवानवलोकक ।

तमागतमभिप्रक्ष्य कुतूपुत्रो युधिष्ठिर ॥ ९ ॥

सूतपुत्रस्य कर्णस्य परपा रुक्मा वाच शब्दा सस्मरन् स्मरन् पादवो धर्मराजो महत् कोपविष कोपस्य विष विभ्रत् धारयन् नि श्वासपरमो नि श्वासयुक्तो दीनश्च अभवत् ॥५॥ अर्जुन शोभौ यमजो नकुलसहृदवौ यशस्विनी द्रौपदी च सर्वेषामुत्तमो बली बलिष्ठो महातेजा महातेजस्वी स भीमश्च ॥ ६ ॥ एते सर्वे पुरुषर्षभा युधिष्ठिरमुदीक्षन्तो अल्पकालमवशिष्ट मन्वाना विचारयन्तोऽनुत्तममन्यन्त दुःखं सेहुः सेहिर ॥७॥ तसाहामर्षचेष्टितै अन्यत् भिन्न इव वपु शरीरं अकार्पुं । अथ कस्यचित् कालस्य पश्चात् सत्यवतीसुतो ॥ ८ ॥ महायोगी पांडवान् अवलोकको द्रुष्टुकामो व्यास आजगाम । कुतूपुत्रो युधिष्ठिर त व्यास आगतमभिप्रक्ष्य अवलोक्य महामानं व्यासं प्रत्युद्गम्य समुत्सृज्य गत्वा यथाविधि विधिं अनुसृत्य प्रत्यगृह्णात् प्रतिग्रहं कृतवान् ॥९॥

शब्दाय- परप-कठोर । कोपविष-कोपका जहर । नि श्वासपरम = बड़े सांस लेनेवाला । अनुत्तम = अत्यंत उत्तम । मन्वान = माननेवाला । सेहु = सहन किया । अमर्ष = सहन न करना । चेष्टित = चेष्टा । वपु = शरीर, अवलोकक = देखनेकी इच्छावाला । आजगाम = आया । उदीक्षन् = देखनेवाला

प्रत्युद्गम्य महात्मानं प्रत्यगृह्णाद्ययाविधि ।

तमासीनमुपासीनः शुश्रूषुर्नियतेन्द्रियः ॥ १० ॥

तोषयन्प्रणिपातेन व्यासं पांडवनंदनः ।

तानवेक्ष्य कृशान्पौत्राश्वने धन्येन जीवतः ॥ ११ ॥

महर्षिरनुकंपार्थमयवीक्ष्य बाष्पगद्गदम् ।

युधिष्ठिर महाबाहो शृणु धर्मभृतां वर ॥ १२ ॥

नातस्तपसो लोके प्राप्नुवन्ति महासुखम् ।

सुखदुःखे हि पुरुषः पर्यायेणोपसेवते ॥ १३ ॥

न ह्यनन्तं सुखं कश्चित्प्राप्नोति पुरुषर्षभ ।

प्रज्ञायास्त्वेव पुरुषः संयुक्तः परया धिया ॥ १४ ॥

उदयास्तमनशो हि न हृष्यति न शोचति ।

सुखमापाति त सेवेद् दुःखमापाति त वहेत् ॥ १५ ॥

व्यासं आसीन उपविष्टं पांडवनंदन पांडुपुत्रः युधिष्ठिरः नियतेन्द्रियः
संपतेन्द्रियः उपासीनः समीपमेव उपस्थितः शुश्रूषुः सेवां कर्तुकामः प्राणि-
पातेन ममस्कारेण तोषयन् संतोषयन् । तान् पौत्रान् पुत्रस्य पुत्रान् धर्म्येन
कंदमूलफलादिना जीवतः जीवनं कुर्यतः अतएव कृशान् दुर्बलान् अवेक्ष्य
दृष्ट्वा ॥ ११ ॥ महर्षिः अनुकंपार्थं दयार्थं बाष्पगद्गदं बाष्पपरितनेत्राभ्यां
गद्गदितकठेन च अमवीक्ष्य उक्तवान् । हे युधिष्ठिर ! हे महाबाहो ! हे धर्म-
भृतां वर ! शृणु ॥ १२ ॥ लोके अस्मिन् लोके अतस्तपसः महासुखं न प्राप्नु-
वन्ति । हि पुरुषः सुख दुःखे पर्यायेण उपसेवते ॥ १३ ॥ हे पुरुषर्षभ !
कश्चित् हि अनन्तं सुखं न प्राप्नोति ॥ १४ ॥ प्रज्ञावान् बुद्धिमान् एव पुरुष-
परया धिया संयुक्तः उदयास्तमनशः । उदयं अस्तमनं अग्नं च जानाति इति
उदयास्तमनशः न हृष्यति न च शोचति, न शोकं करोति ॥ १५ ॥

शब्दार्थ—शुश्रूषु. = सेवा करनेकी इच्छा करनेवाला । अनसुतपाः =
जिसने तप नहीं किया । पर्याय = हेरफेर ॥

कालप्राप्तमुपासीत सस्यानामिव कर्षक ।

तपसो हि पर नास्ति तपसा विन्दते मद्दत् ॥ १६ ॥

नासाध्य तपस. किञ्चिदिति बुध्यस्व भारत ।

सत्यमाजं वमक्रोध सविभागो दम शमः ॥ १७ ॥

अनसूयाऽविहिंसा च शौचमिन्द्रियसयम ।

पावनानि महाराज नराणां पुण्यकर्मणाम् ॥ १८ ॥

अधर्मरुचयो मूढा तिर्यग्गतिपरायणा ।

कृच्छ्रा योनिमनुप्राप्ता न सुखं विन्दते जना ॥ १९ ॥

आपतित प्राप्त सुख सेवेत्, आपतित दुःख वहेत् । कर्षक कृषिकर्मकर्ता
सस्याना कालप्राप्त फल इव उपासीत ॥ १६ ॥ हि तपस तपश्चरणात् पर
श्रेष्ठ किञ्चित् अपि नास्ति । तपसा मद्दत् फलं विन्दते प्राप्नोति । हे भारत !
शुधिष्ठिर ! तपस असाध्य किञ्चिदपि नास्ति इति बुध्यस्व जानीहि ॥ १७ ॥
सत्य, माजं व = ऋजुव = सरलत्व, अक्रोध = क्रोधराहित्य, सविभाग =
समविभाग, दम = इन्द्रियदमन, शम = मनस शान्ति, अनसूया = अस्-
प्याराहित्य, अविहिंसा = अहिंसा शौच, इन्द्रियसयम. ॥ १८ ॥ हे महाराज !
पुण्यकर्मणा नराणां एतानि पावनानि कर्माणि सन्ति । अधर्मरुचय मूढा
तिर्यग्गतिपरायणा अधोगतिं प्रति गच्छन्त, कृच्छ्रा कष्टपदां योनिं अनु-
प्राप्ता जना सुखं न विन्दते ॥ १९ ॥

पाठ ८

आत्मनेपद-धातु ।

प्रथम गणके परस्मैपदी धातुओंके साथ पाठकोंका परिचय हुआ है । अब प्रथम गणके आत्मनेपदके धातुओंके साथ परिचय कराना है । वास्तविक रीतिसे देखा जाय तो 'परस्मै (दूसरेके लिये) पद ' का अर्थ दूसरेका संबंध बतानेवाला और आत्मने " (अपने लिये) पद " का अर्थ अपने साथ संबंध बतानेवाला है । यह अर्थ बहुत प्राचीन कालमें था, परंतु इस समय यह भाव किसी भी रूपसे व्यक्त नहीं होता है । परंतु ये नाम रुढ़ हुए हैं । अस्तु ।

प्रथम गणके आत्मनेपदके धातुओंके भी पूर्वोक्त दस ' लकार ' के प्रयोगोंसे रूप होते हैं, इसके उदाहरण देखिये—

‘ क्रंद् (रोना) ’ प्रथमगण आत्मनेपद ।

(१) लट् (वर्तमान-काल)

एक०	द्वि०	बहु०
१ क्रंदते	क्रंदते	क्रन्दन्ते
२ क्रंदसे	क्रंदथे	क्रंदध्वे
३ क्रंदे	क्रंदावहे	क्रंदामहे

(२) लृट् (भविष्य-काल)

१ क्रंदिष्यते	क्रंदिष्येते	क्रंदिष्यन्ते
२ क्रंदिष्यसे	क्रंदिष्यथे	क्रंदिष्यध्वे
३ क्रंदिष्ये	क्रंदिष्यावहे	क्रंदिष्यामहे

(३) लङ् (भूतकाल)

१ अकंदत	अकंदेताम्	अकन्दन्त
२ अकंदयाः	अकंदेयाम्	अकंदध्वम्
३ अकंदे	अकंदावहि	अकंदामहि

(४) लोट् (आज्ञार्थ)

१ कंदताम्	कंदेताम्	कन्दन्ताम्
२ कंदस्व	कंदेयाम्	कंदध्वम्
३ कंदे	कंदावहे	कंदामहे

लिङ् (विध्यर्थ)

१ कंदेत	कंदेयाताम्	कंदेरन्
२ कंदेयाः	कंदेयाथाम्	कंदेध्वम्
३ कंदेय	कंदेवहि	कंदेमहि

इसी प्रकार निम्नलिखित धातुओंके रूप होते हैं—

प्रथमगण आत्मनेपद-धातु । ✓

अंक (चिह्न करना)—अंकते, अंकिष्यते, अंकित, अंकताम्, अंकेत ।

कथ् (प्रशंसा करना)—कथ्यते, कथिष्यते, अकथ्यत, कथ्यताम्, कथेत् ।

कम् (इच्छा करना)—कामयते, कामयिष्यते, अकामयत, कामयताम्, कामयेत् ।

काश् (प्रकाशना)—काशते, काशिष्यते, अकाशत, काशताम्, काशेत ।

कंद् (रोना)—कंदते, कन्दिष्यते, अकंदत, कन्दताम्, कंदेत ।

क्षम् (सहना)—क्षमते, क्षमिष्यते, अक्षमयत, क्षमताम्, क्षमेत ।

खण्ड् (तोड़ना)—खण्डते, खण्डिष्यते, अखण्डयत, खण्डताम्, खण्डेत ।

गर्ह् (निर्दिष्ट करना)—गर्हते, गर्हिष्यते, अगर्हयत, गर्हताम्, गर्हेत ।

गाह् (स्नान करना) गाहते, गाहिष्यते, अगाहत, गाहताम्, गाहेत् ।

ग्रस् (खाना) ग्रसते, ग्रसिष्यते, अग्रसत, ग्रसताम्, ग्रसेत् ।

चंद् (शोध करना) चन्दते, चन्दिष्यते, अचण्डत, चण्डताम्, चण्डेत् ।

चेष्ट (चेष्टा करना) चेष्टते, चेष्टिष्यते, अचेष्टत, चेष्टताम्, चेष्टेत् ।

डि (उडना) डयते, डयिष्यते, अडयत, डयताम्, डयेत् ।

अप् (लज्जित होना) अपते, अपिष्यते, अपस्यते, अप्रपत, अप्रताम्, अप्रेत् ।

त्रै (रक्षा करना) त्रायते, त्रास्यते, अत्रायत, त्रायताम्, त्रायेत् ।

त्वर (शीघ्रता करना) त्वरते, त्वरिष्यते, अत्वरत, त्वरताम्, त्वरेत् ।

दध् (धारण करना) दधते, दधिष्यते, अदधत, दधताम्, दधेत् ।

दय् (दया करना) दयते, दयिष्यते, अदयत, दयताम्, दयेत् ।

देव् (खेलना) देवते, देविष्यते, अदेवत, देवताम्, देवेत् ।

ध्वंस् (नष्ट होना) ध्वंसते, ध्वंसिष्यते, अध्वंसत, ध्वंसताम्, ध्वंसेत् ।

पण् (व्योपार करना) पणते, पणिष्यते, अपणत, पणताम्, पणेत् ।

पू (पवित्र करना) पवते, पविष्यते, अपवत, पवताम्, पवेत् ।

प्रथ् (प्रख्यात होना) प्रथते, प्रथिष्यते, अप्रथत, प्रथताम्, प्रथेत् ।

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ अहं मम वस्त्रं अंके । एवं किं तत्र अंकसे ? तौ द्वौ पुरुषौ अत्र न अंकेते ।
स कदा अंकिष्यते ? वयं नैव अंकिष्यामहे ।

२ अहं कथिष्ये । आद्यां कथिष्यावहे । वयं कथिष्यामहे । स मुग्धं
पुराणकथां कथ्यताम् । ते सर्वे कथां अंकयन्त ।

३ अहं ह्यः न अहंन्दे । यूयं एव तत्र ह्यः अहंन्दध्वम् । यदि स बालः क्रंदितुं
इच्छति, तर्हि स सुखं कन्दताम् ॥

४ स योगी क्षीतोष्णे क्षमते । अहं तव अपराधं नैव क्षंसे । सर्वे वयं
क्षंस्यामहे । वयं तं क्षमामहे । कः न क्षमते ?

५ स एवं किमर्थं तं गर्हते ? यथा स तं गर्हते तथा त्वं तं न गर्हस्व । स तं सदैव गर्हिष्यते । क तं अगर्हन्त ?

६ अहं तदागस्य शीते जले गाहे । त्वं किं न गाहसे ? ते सर्वे कदा अगाहन्त ? त्वं किं न अगाहयाः ? अहं तत्र ह्य अगाहे ॥

७ क तत्र एवं चेष्टते ? स एवं किमर्थं चेष्टते ? अहं तथा नैव चेष्टे, यथा स चेष्टते । अत्र कः एव अचेष्टत ?

८ पक्षिणः आकाशे वयन्ते । विमानं आकाशे उड्डयते । त्वं कथं उड्डयिष्यसे ? अहं मधुना उड्डये । त्वं न उड्डयसे ।

९ क्षतात् त्रायते यः स क्षत्रियः भवति । स क्षत्रियः भूत्वा कथं प्रजा न त्रायते ? कथं स तान् न अत्रायत ?

१० त्वं किं न पणसे ? वयं सर्वे अपि अस्मिन् देशे पणामहे । किमर्थं स तस्मिन् स्थाने न पणते ? क तत्र अपणत ?

११ त्वं हृदानीं किमर्थं एव स्वरसे ? सर्वे अपि ते स्वरन्ते । यदि वयं न एवं स्वरामहे, तर्हि कथं तत्र गमिष्याम ?

भाषा-वाक्य ।

१ मैं अपने वस्त्रपर चिह्न करता हूँ । तू क्यों वहाँ चिह्न करता है ? वे दो पुरुष वहाँ नहीं चिह्न करते । वह कब चिह्न करेगा ? हम नहीं । चिह्न करेंगे ।

२ मैं प्रशंसा करूँगा । हम (दोनों) प्रशंसा करेंगे । हम सब नहीं प्रशंसा करेंगे । वह तुम्हारे लिये पुरानी कथा कहेगा । वे सब क्या कहेंगे ।

३ मैं कल नहीं रोया । तुम ही वहाँ कल रोये । यदि वह बालक रोना चाहता है, तो वह सुखसे रोवे ।

४ वह योगी शीतोष्ण सहता है । मैं तेरा अपराध नहीं सहूँगा । सब हम सहन करेंगे । हम उसको सहेंगे । कौन नहीं सहता ?

५ वही क्यों उसकी निंदा करता है ? जैसा वह उसको निंदा है, वैसा तू उसको न निंदा । वह उसकी सदा निन्दा करेगा । कौन उसको निंदा रहा ?

६ मैं तालाबके शीत जलमें स्नान करता हूँ । तू क्यों नहीं स्नान करता ? उन सबने कब स्नान किया ? तूने क्यों नहीं स्नान किया ? मैंने वहाँ कल स्नान किया ।

७ कौन वहाँ ऐसी चेष्टा करता है ? वह ऐसी क्यों चेष्टा करता है ? मैं वैसी नहीं चेष्टा करता हूँ, जैसी वह चेष्टा करता है । यहाँ किसने ऐसी चेष्टा की ?

८ पक्षी आकाशमें उड़ते हैं । विमान आकाशमें उड़ता है । तू कैसा उड़ेगा ? मैं भब उड़ता हूँ । तू नहीं उड़ता ।

९ क्षतसे (दुःखसे) घचाता है जो वह क्षत्रिय होता है । वह क्षत्रिय होकर क्योंकर प्रजाकी रक्षा नहीं करता ? क्यों उसने उनकी नहीं रक्षा की ?

१० तू क्यों नहीं व्यापार करता है ? हम सभी इस देशमें व्यापार करते हैं । क्यों वह उस स्थानमें नहीं व्यवहार करता ? किसने वहाँ व्यापार किया ?

११ तू भब क्यों इस प्रकार शीघ्रता करता है ? सब ही वे खरा करते हैं । यदि हम नहीं ऐसे खरा करेंगे तो कैसे वहाँ पहुँचेंगे ?

पाठ ९

आत्मनेपद लकारोके रूप । ✓

१ लट् (वर्तमानकाल) = (माप् धातु) = १ भाषते, भाषेते, भाषन्ते । २ भाषसे, भाषेथे, भाषध्वे । ३ भाषे, भाषावहे, भाषामहे ।

२ लिट् (अनद्यतन परोक्ष भूतकाल) = (भाप् धातु) = १ वभाष, वभाषाते, वभाषिरे । २ वभाषिसे, वभाषाथे वभाषिध्वे । ३ वभाषे वभाषिवहे, वभाषिमहे ॥

३ लृट् (अमद्यतन भविष्यकाल) = (भाप् धातु) = १ भासिता, भासितारौ, भासितार । २ भासितासे भासितासाथे, भासिताध्व । ३ भासिताहे, भासितास्वहे, भासितास्महे ॥

४ लृट् = (भविष्यकाल) (भिक्ष धातु) १ भिक्षिष्यते, भिक्षिष्येते, भिक्षिष्यन्ते । २ भिक्षिष्यसे, भिक्षिष्येथे, भिक्षिष्यध्वे । ३ भिक्षिष्य, भिक्षिष्यावहे भिक्षिष्यामहे ॥

५ लेट् (इसका प्रयोग केवल वेदमन्त्रोंमें ही होता है)

६ लोट् = (आज्ञार्थ) = (भृज धातु) = १ भजताम्, भर्जेताम्, भर्जन्ताम् । २ भर्जस्य, भर्जेथाम भर्जध्वम् ॥ ३ भर्जे भजावहे, भर्जामहे ॥

७ लङ् = (अनद्यतन भूत) = (अस् धातु) १ अभ्रसत अभ्रसेताम्, अभ्रसन्त । २ अभ्रसथा, अभ्रसेथाम, अभ्रसध्वम् । ३ अभ्रसे, अभ्रमावहि अभ्रसामहि ॥

८ लिङ् = (विध्यर्थ) = (आप् धातु) = १ आपेय, आज्ञेयानाम् आज्ञरन् । २ आज्ञया, आज्ञयाथाम्, आज्ञध्वम् ॥ ३ आज्ञेय, आपेवहि आपेमहि ॥

निधिलिङ् = (आशीर्वाद) = (यद् धातु) = १ यातिपीठ,

यतिशीयास्ताम्, यतिशीरन् । २ यतिपीष्ठाः, यतिपीयास्थाम्, यतिपीध्वम्, ३ यतिपीय, यतिपीवहि, यतिपीमहि ॥

९ लुट् = (भूतकाल) = (व्यय् धातु) = १ अय्ययिष्ठ, अय्ययिषाताम्, अय्ययिषत् । २ अय्ययिष्ठाः, अय्ययिषाथाम्, अय्ययिष्वम् । ३ अय्ययिषि, अय्ययिष्वहि, अय्ययिष्महि ॥

१० लृट् = (हेतुमद्भावार्थ) = (संस् धातु) = १ अयंसिष्यत्, अयंसिष्येताम्, अयंसिष्यन्त । २ अयंसिष्येयाः, अयंसिष्येयाम्, अयंसिष्येय्वम् । ३ अयंसिष्ये अयंसिष्यावहि, अयंसिष्यामहि ॥

धातु ।

भाप् = (बोलना) भाषते, भाषिष्यते, अभाम्, भाषताम्, भाषेत् ।

भास् = (प्रकाशित होना) भासते, भासिष्यते, अभाम्, भासताम् ।

भिक्ष् = (भोजन मांगना) भिक्षते, भिक्षिष्यते, अभिक्षत्, भिक्षताम् भिक्षेत् ।

भृज् = (भूना) भर्जते, भर्जिष्यते, अभर्जत्, भर्जताम्, भर्जेत् ।

जय निश्चलित धातुओंके वेबल वर्तमान कालके ही रूप दिये जाते हैं, इनको देखकर भविष्य आदिके अन्य रूप पाठक बना सकते हैं—

भ्रम् (गिर जाना) भ्रसते
भ्राज् (चमकना) भ्राजते
मंद् (बढना) मंद्ते
मुद् (दर्प करना) मुदते
मृद् (मर्दन करना) मृदने
यत् (पतन करना) पतने
रम् (रसमाण होना) रसते
रुप् (प्रकाशित होना, पमद् होना) रोचते
रंघ (जाना) रंघते

लभ् (प्राप्त होना) लभते
लोक् (देखना) लोक्ते
लोप् (देखना) लोचते
घंद् (वदन करना) घंद्ते
घर्प् (घमरना) घर्पते
घर्प् (घर्षा करना) घर्षते
धृन् (रहना) धर्तने
यृय (बढना) यर्धते
धेष् (दारना) धेपते
धेष्ट (बढन करना) धेष्टते

व्यथ् (दुःखी होना) व्यथते
 शंक् (शंका करना) शंकते
 आशंस् (इच्छा करना) आशंसते
 शिक्ष् (सीखना) शिक्षते
 शुभ् (शोभना) शोभते
 श्लाघ् (प्रशंसा करना) श्लाघते
 श्लोक् (कविता बनाना) श्लोकते
 सह् (सहना) सहते
 सेव् (सेवन करना) सेवते
 स्पंद् (चलना) स्पंदते

स्पर्ध् (स्पर्धा करना) स्पर्धते
 स्मि (हसना) स्मयते
 स्तंस् (गिरना) स्तंसते
 स्वंज् (आलिङ्गन देना) स्वंजते
 (अविष्य०) स्वंज्यते
 स्वाद् (स्वाद देना) स्वादते
 स्विद् (पसीना आना) स्वेद्ते
 हृद् (शौच जाना) हृदते
 ह्लाद् (आनंदित होना) ह्लादते

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ त्वं इदानीं किं भाषसे ? तौ किं न भाषेते ? ते कदापि नैव भाषन्ते ।
 वय सर्वेऽपि तदानीं भाषामहे ।

२ स भिक्षुः किमर्थं न भिक्षते ? सर्वेऽपि भिक्षवः अत्र भिक्षन्ते । यथा
 त्वं भिक्षसे, तथैव स भिक्षते ।

३ यथा सूर्यं आगते तथैव अग्निः अपि आगते । यथा रात्रौ अग्नि आगते
 तथा न दिवा ।

४ त्वं किं न यतसे ? अत्र कः यतते ? तौ यतेते । वय न यतामहे । यथा
 त्वं यतसे तथा अहं अपि यते ।

५ स वृद्धः पुरुषः वेपते । स रोगेण व्यथते । किमर्थं त्वं वेपसे ?

भाषा-वाक्य ।

१ तू सब क्यों खोलता है ? वे (दो) क्यों नहीं खोलते ? वे कदापि
 नहीं खोलते । हम सब ही अब खोलते हैं ।

२ वह भीख मांगा क्यों नहीं भीख मांगता ? सभी भिक्षु यहां भीख
 मांगते हैं । जैसा तू भीख मांगता है, वैसाही वह भीख मांगता है ।

३ जैसा सूर्य चमकता है वैसाही अग्नि भी चमकता है । जैसा रात्रीमें अग्नि चमकता है, वैसा नहीं दिनमें ।

४ तू क्यों नहीं यत्न करता ? यह कौन यत्न करता है ? वे (दो) यत्न करते हैं । हम नहीं यत्न करते । जैसा तू यत्न करता है, वैसा मैं भी यत्न करता हूँ ।

५ वह बृद्ध पुरुष कांपता है । वह रोगसे पीड़ित है । क्यों तू ऐसा कांपता है ?

पाठक इस रीतिसे वाक्य बनावें और धातुभेदिक रूप बनानेका अभ्यास करें । अथ निम्नलिखित श्लोक पढ़िये—

(महाभारत वन. अ. २७१)

स मुक्तोऽभ्येत्य राजानमभिवाद्य युधिष्ठिरम् ।

वन्दे विद्वल्लो राजन्तांश्च दृष्ट्वा मुनीन्सदा ॥ १९ ॥

तमुवाच पृणी राजा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।

तथा जयद्रथं दृष्ट्वा गृहीतं सम्यसाचिना ॥ २० ॥

अदामो गच्छ मुक्तोऽसि मैवं कार्षीं पुनः क्वचित् ।

स्त्रीकामं वा धिगस्तु त्वां क्षुद्रः क्षुद्रसहायवान् ॥ २१ ॥

पुनर्विधं हि कः कुर्यात्स्वदन्यः पुरुषाधमः ।

गतसत्यामेव ज्ञात्वा कर्तारमशुभस्य तम् ॥ २२ ॥

त जयद्रथः मुक्त बंधनात् मोचित युधिष्ठिरं राजानं अभ्येत्य समीप गत्वा ॥ च अभिवाद्य नमस्कृत्य, हे राजन् । तदा मुनीन् दृष्ट्वा विद्वल्लं व्यथितः भूत्वा तान् वन्दन्ते वंदनं कृतवान् ॥ १९ ॥ धर्मपुत्रः युधिष्ठिरः पृणी दयामयः राजा सम्यसाचिना अर्जुनेन गृहीतं वदं जयद्रथं तथा दृष्ट्वा तं उवाच ॥ २० ॥ मुक्तः अपि, अदामः दामभावगहितः गच्छ, एवं पुनः क्वचित् मा कार्षीः, त्वं क्षुद्रः क्षुद्रसहायवान् क्षुद्राणां पुरुषाणां सहायेन मुक्तः अग्नि, स्त्रीकाम त्वां धिक् अस्तु ॥ २१ ॥ स्वदन्यः कः पुरुषाधमः एवं-विधं हि कुर्यात् ? अशुभस्य कर्मणः कर्तारं त जयद्रथं गतसत्यं यन्हीन इव ज्ञात्वा ॥ २२ ॥

सम्प्रेक्ष्य भरतश्रेष्ठ कृपां चक्रे नराधिपः ।

धर्मे ते वर्धतां बुद्धिर्मा चाधर्मे मनः कृया ॥ २३ ॥

साश्वः सरथपादात् स्वस्ति गच्छ जयद्रथ ।

एवमुक्तस्तु सव्रीहं तूष्णीं किञ्चिद्वाङ्मुखः ॥ २४ ॥

जगाम राजन्नुत्सार्तः गंगाद्वारात् भारत ।

नराधिपः भरतश्रेष्ठः तं सम्प्रेक्ष्य इष्ट्वा कृपां चक्रे । ते बुद्धिं धर्मे वर्धताम्,
अधर्मे मनः मा कृया ॥ २३ ॥ हे जयद्रथ ! साश्वः अश्वयुक्तः सरथपादात्
इथैः पदातिभिः युक्तः स्वस्ति गच्छ । हे राजन् भारत ! एवं उक्त्वा तु
सव्रीहं सलज्जं तूष्णीं भूत्वा किञ्चित् मपि न उक्त्वा अवाङ्मुखो भूत्वा
दुःखार्तः गंगाद्वारात् जगाम ॥ २४ ॥

पाठ १०

प्रथमगण उभयपदके धातु ।

उभयपदके धातु वे हैं कि जिनके रूप दोनों प्रकारोंमें अर्थात्, परस्मैपद-
की रीतिसे और आत्मनेपदकी रीतिसे होते हैं । केवल परस्मैपदके रूप तथा
केवल आत्मनेपदके रूप पूर्व स्थानमें बताये हैं । उक्त दोनों प्रकारकी रीतिसे
अब इनके रूप बनाने चाहिये ।

पहिले यताया ही है कि आत्मनेपदका उपयोग प्रारम्भमें अपने उद्देश्यसे
ही किया जाता था और परस्मैपदका उपयोग दूसरेके उद्देश्यसे ही होता
था । जैसा— 'वद्' धातु प्रथम गण उभयपदी है, इसके रूप 'वदति, वदते'
ऐसे होते हैं । 'वदति' परस्मैपदका रूप है, इसलिये इसका वास्तविक अर्थ
वह ^१ पर ^२ अर्थात् दूसरेके साथ बोलता है, ऐसा होता है और 'वदते'
रूप आत्मनेपदका है इसलिये इसका अर्थ वह अपने साथ बोलता है ऐसा

होता है । यद्यपि प्रथम आरंभमें यह भेद था, तथापि आगे संस्कृतभाषामें यह भेद रहा नहीं और दोनोंका उपयोग समानतया होने लगा ।

यह बात यहां लिखनेका कारण इतना ही है कि संस्कृतसे उत्पन्न अन्यान्य भाषाओंमें यह भिन्नता अब भी दिखाई देती है । निरुक्तिके ज्ञानके लिए इसका स्मरण रहना आवश्यक है । अब इनके रूप देखिये—

खद् (वर्तमानकाल) = (' खन् ' धातु) = (परस्मैपद्) । खनति खनतः, खनन्ति । २ खनसि, खनयः, खनय । ३ खनामि, खनायः, खनामः ॥

(आत्मनेपद्) । खनते, खनेते, खनन्ते । २ खनसे, खनेधे, खनध्वे । ३ खने, खनावहे, खनामहे ॥

२ लङ् (जन्यतन भूत) = (' बुष् ' धातु) = (परस्मैपद्) । अबोधन्, अबोधताम्, अबोधन् । २ अबोधः, अबोधतम्, अबोधत ॥ ३ अबोधम्, अबोधाम, अबोधाम ॥

(आत्मनेपद्) । अबोधत, अबोधेताम्, अबोधन्तः । २ अबोधयाः, अबोधेयाम्, अबोधस्वम् । ३ अबोधे, अबोधायहि, अबोधानहि ॥

पाठक इन प्रकार कर बना सकते हैं । अब उभयपदके धातु यहां दिए जाते हैं—

प्रथमगण उभयपदी धातु ।

खन् (खोदना) खनति, खनते । खनिष्यति, खनिष्यते ।

गृह् (घोरना) गृहति, गृहते । गृहिष्यति, गृहिष्यते ।

चप् (भक्षण करना) चपति, चपते । चपिष्यति, चपिष्यते ।

छद् (आच्छादन करना) छदति, छदते । छदिष्यति, छदिष्यते ।

त्विष् (घमकना) त्वेषति, त्वेषते । त्वेषिष्यति, त्वेषिष्यते ।

दाञ् (देना) दासति, दासते । दासिष्यति, दासिष्यते ।

दास् (देना) दासति, दासते । दासिष्यति, दासिष्यते ।

धाव् (धौटना, धोना,) धावति, धावते । धाविष्यति, धाविष्यते ।

धृ (धरना) धरति, धरते । धरिष्यति, धरिष्यते ।

नी (ले जाना) नयति, नयते । नेष्यति, नेष्यते ।

पच् (पकाना) पचति, पचते । पक्ष्यति, पक्ष्यते ।

बुष् (जानना) बोधति, बोधते । बोधिष्यति, बोधिष्यते ।

भक्ष् (खाना) भक्षति, भक्षते । भक्षिष्यति, भक्षिष्यते ।

भज् (सेवा करना) भजति, भजते । भक्ष्यति, भक्ष्यते ।

भृ (भरण करना) भरति, भरते । भरिष्यति, भरिष्यते ।

मृप् (सहना) मर्षति, मर्षते । मर्षिष्यति, मर्षिष्यते ।

मेष् (जानना, हिंसा करना) मेधति, मेधते । मेधिष्यति, मेधिष्यते ।

यज् (पूजा, सगतिकरण तथा दान करना) यजति, यजते ।

यक्ष्यति, यक्ष्यते ।

याच् (याचना करना) याचति, याचते । याचिष्यति, याचिष्यते ।

रञ्ज् (रंगाना) रजति, रंजते । रक्ष्यति, रक्ष्यते ।

राज् (प्रकाशना) राजति, राजते । राजिष्यति, राजिष्यते ।

लप् (इच्छा करना) लपति, लपते । लपिष्यति, लपिष्यते ।

वद् (बोलना) वदति, वदते । वदिष्यति, वदिष्यते ।

वप् (बोना) वपति, वपते । वप्स्यति, वप्स्यते ।

वह् (डठाकर ले जाना) वहति, वहते । वक्ष्यति, वक्ष्यते ।

वृ (वरना) वरति, वरते । वरिष्यति, वरिष्यते ।

वै (चुनना) वषति, वषते । वास्यति, वास्यते ।

शप् (शापना) शपति, शपते । शप्स्यति, शप्स्यते ।

श्रि (आश्रयसे रहना) श्रयति, श्रयते । श्रिष्यति, श्रिष्यते ।

ह्ये (आह्वान करना) ह्वयति, ह्वयते । ह्वास्यति, ह्वास्यते ।

इस स्थानपर प्रथम धातु, पश्चात् उसका भयं, तदनन्तर धातुक वर्तमानक

(परस्मै और आत्मनेपदी) रूप और अन्तमें अव्ययके दोनों प्रकारके रूप दिए हैं । पाठक अन्य रूप पीछेके अनुसार बना सकते हैं ।

१ संस्कृत-वाक्यानि ।

१ सः खनते । तौ खनन्ते । ते सर्वे मिलित्वा तत्र खनन्ते । यदा त्वं खनिष्यसि तदा सः अपि खनतु । अहं नैव खनिष्ये ।

२ बालः तेन मार्गेण धावते । बालकौ तत्र इदानीं धावेते । ते सर्वे इदानीं एव धाविष्यन्ते ।

३ कः त्वां एव बोधत ? अहं अबोधे । आशां अबोधामहे । ययं बोधामहे । ते सर्वे अबोधन्त ।

४ भक्तः ईश्वरं भजते । सत्पुरुषौ परमात्मानं भजते । साधवः जगत्पतिं भजन्ते ।

५ याचकः धनं याचते । भूमिं याचेते । कथं ते सर्वे जलं अपाचन्त ? त्वं किमर्थं याचसे ?

भाषा-वाक्य ।

१ वह खोदता है । वे (दो) खोदते हैं । वे सब मिलकर वहाँ खोदते हैं । जब तू खोदेगा, तब यह भी खोदेगा । मैं नहीं खोदूंगा ।

२ बालक उस मार्गसे दौड़ता है । (दो) बालक वहाँ अब दौड़ते हैं । वे सब अब ही दौड़ेंगे ।

३ कौन तुझे ऐसा बोध करता रहा ? मैंने जाना । हम (दो) ने जान लिया । हमने जान लिया । वे सब जान गये ।

४ भक्त ईश्वरका भजन करता है । (दो) सत्पुरुष परमात्माका भजन करते हैं । साधु जगत्पति की सेवा करते हैं ।

५ याचक धन माँगता है । वे (दो) भूमिकी याचना करते हैं । कैसे सब जलकी याचना करते हैं ? तू क्यों याचना करता है ?

उपसर्गसहित धातु ।

समज् = (मज्जन, सेवन करना । विभाग करना) समजते ।

विराज् = (विशेष प्रकाशना) विराजति, विराजते ।

अभिलप् = (इच्छा करना) अभिलपति ।

संवद् = (सवाद करना) संवदति ।

इस प्रकार अभ्यान्व धातुओंके साथ उपसर्ग लगाकर प्रयोग किए जा सकते हैं । किसी किसी धातुके पद उपसर्ग लगनेसे बदल भी जाते हैं । प्रयोग देखनेसे इस बातका पता पाठकोंको लग सकता है ।

वहाँ प्रथमगणके धातुओंका प्रकरण समाप्त हुआ है । यद्यपि सब धातुओंके रूप शीघ्र बनाना न भी जावे, तो भी संस्कृतमें बने हुए रूपोंकी पहचान हो गई तो भी बहुत ज्ञान हुआ, ऐसा समझना चाहिये । क्योंकि सब धातुओंके रूप बनाना बड़ी पढ़ाईका काम है और वह विशेष अभ्याससे ही साध्य हो सकता है । इसलिये पाठक प्रत्येक छकारके रूपोंकी विशेषता ध्यानमें रखें । और संस्कृत पढ़नेका अभ्यास बढ़ावें, तो भागे सब रूप स्वयं उपस्थित हो जायेंगे ।

पाठ ११

(महाभारत धनपर्व अ. २७३)

जनमेजय उवाच- एवं हतायां कृष्णाया प्राप्य क्लेशमनुत्तमम् ।
 अत ऊर्ध्वं नरव्याघ्राः किमकुर्वत पांडवाः ॥ १ ॥
 वैशम्पायन उवाच- एवं कृष्णां मोक्षयित्वा विनिर्जित्य जयद्रथम् ।
 क्षामाचके मुनिगणैर्धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ २ ॥
 तेषां मध्ये महर्षीणां शृण्वतामनुशोचताम् ।
 मार्कण्डेयमिदं वाक्यममवीत्पांडुनंदनः ॥ ३ ॥
 युधिष्ठिर उवाच- भगवन्देवर्षीणां त्वं कथातो भूतमविध्यवित् ।
 संशयं परिपृच्छामि छिन्धि मे हृदि संस्थितम् ॥ ४ ॥
 द्रुपदस्य मुता श्रेया वेदिमध्यासमुत्थिता ।
 अयोनिजा महाभागा स्नुषा पांडोर्महत्प्रमनः ॥ ५ ॥
 मन्वे कालश्च भगवान्दैवं च विधिनिर्मितम् ।
 भवितव्यं च भूतानां यस्य नास्ति व्यतिक्रमः ॥ ६ ॥

जनमेजय उवाच- एवं कृष्णायां द्रापयां हतायां द्रौपदीद्वारे जयद्रथेन
 कृते, अनुत्तमं अत्यन्त क्लेशं दुःखं प्राप्य, अत ऊर्ध्वं नरव्याघ्रा नरक्षेत्राः पांडवाः
 किमकुर्वत ॥ १ ॥ वैशम्पायन उवाच- कृष्णां द्रावदीमेवं रीत्या मोक्षयित्वा,
 जयद्रथं विनिर्जित्य तस्य पराभवं कृत्वा, धर्मराजो युधिष्ठिर मुनिगणैः सह
 क्षामाचके उपविष्टः ॥ २ ॥ शृण्वतां अनुशोचतां तेषां महर्षीणां मध्ये मार्कण्डेय
 महर्षिं पांडुनन्दनो धर्मराज इदं वाक्यममवीत् ॥ ३ ॥ युधिष्ठिर उवाच- हे
 भगवन् ! त्वं देवर्षीणां मध्ये भूतमविध्यवित् कथातः । मे हृदि हृदये स्थितं
 सततं परिपृच्छामि तं संशयं छिन्धि कृरीकुरु ॥ ४ ॥ दि श्रेया द्रुपदस्य मुता वेदि-
 मध्यासमुत्थिता महाभागवती महाप्रमनः पाण्डोः स्नुषा अस्मि ॥ ५ ॥ अहं
 मन्वे, भगवान् कालः अथवा विधिनिर्मितं दैवं अस्मि एव । भूतानां प्राणिनां
 यन् भवितव्यं अस्ति तत्तत् भवितव्यस्य व्यतिक्रमो विषयं वो मारितः ॥ ६ ॥

इमा हि पत्नीमस्माक धर्मज्ञा धर्मचारिणीम् ।
 ससृष्टोदीदृशो भाव शुचिं स्तैम्यमिवानृतम् ॥ ७ ॥
 न हि पाप कृत किंचित्कर्म वा निर्दित क्वचित् ।
 द्रौपद्या ब्राह्मणेष्वेव धर्मं सुचरितो महान् ॥ ८ ॥
 तां जहार बलाज्जहार मूढबुद्धिर्जयद्रथ ।
 तस्या सहरणात्पाप शिरस केशपातनम् ॥ ९ ॥
 पराजय च समामे समदाय समासवान् ।
 प्रत्याहृता तथोऽस्माभिर्ह वा तस्मैन्धव यत्नम् ॥ १० ॥
 तद्दारहरण प्राप्तमस्माभिरवितर्कितम् ।
 दुःखद्वयं वने वासो भृगयाया च जीविका ॥ ११ ॥
 हिंसा च भृगजातीनां वनौकोभिर्वनौकताम् ।
 जातिमिर्विप्रवासश्च मिथ्या व्यवसितैरियम् ॥ १२ ॥

हि इमा अस्माक धर्मचारिणी धर्मज्ञा पत्नी इदंशो भाव इन्द्रविध
 दुःख ससृष्टोत् शुचिं शुद्धाचार नरभनृत स्तैम्यमिव । अहो इत्याश्चर्यं
 ॥ ७ ॥ द्रौपद्या किंचिदपि पाप कर्म न कृतम् कश्चिर्निर्दित वाऽपि कर्म न
 कृतम् । ब्राह्मणेष्वेव महान् धर्मं सुचरित सुष्ठु आचरित ॥ ८ ॥ तां मूढबुद्धि
 जयद्रथो राजा बलाज्जहार । तस्या सहरणात् द्रौपद्या हरणात् पाप सप्त-
 द्वायो जयद्रथ शिरस केशपातन केशवपनम् ॥ ९ ॥ समामे युद्धे च पराजय
 समासवान् प्राप्तवान् तथा अस्माभि सैन्धव सिन्धुदशाधिपतेर्वज्र हत्या द्रौपदी
 प्रत्याहृता ॥ १० ॥ अस्माभि अवितर्कित न वितर्कित तत् दारहरण प्राप्त ।
 एव प्रकारेण जय वनवाप दुःख दुःखकर । भृगयायां च जीविका दुःखप्रदा
 एव अस्ति ॥ ११ ॥ वनौकोभिर्वननिवासिभिरस्माभिर्वनौकता वनचराणां
 भृगजातीना इव हिंसा, मिथ्याव्यवसितै मिथ्याव्यवहारं पृथादिभि
 जातिभि विप्रवास प्रामाद् बहिर्निसारण आदिक सर्वमेव दुःखकर
 कर्म ॥ १२ ॥

अंक १४

संस्कृत-पाठ-माला ।

(संस्कृत-भाषाका अध्ययन करनेका सुगम उपाय)

चतुर्दश भाग ।

लेखक

पं. श्रीपाद दामोदर सातयलेकर,
अध्यक्ष - स्वाध्यायमंडल, साहित्ययाचरपति

सप्तम बार

संवत् २०००, शक १८७२, सन १९५१

दशम गणके क्रियापद

इसके पूर्व पुस्तकमें प्रथम-गणके क्रियापद दिये हैं। सब क्रियापदोंमें प्रथम और दशम-गणके क्रियापद संख्यामें अधिक और विशेष उपयोगके हैं। इसलिये पूर्व पुस्तकमें प्रथम गणके क्रियापद कहनेके पश्चात् इस पुस्तकमें दशम-गणके क्रियापद बताये जाते हैं।

यदि पाठक इन दो गणोंके क्रियापदोंका ठीक ठीक अध्ययन करेंगे, तो आवश्यक सब क्रियापदोंका ज्ञान उनको हो सकता है। आशा है कि इतना अभ्यास करके संस्कृत-मंदिरमें पाठक प्रविष्ट हो जायेंगे।

जितने धातु इन दो गणोंमें हैं उतनेही लगभग अन्य आठ गणोंमें हैं। इसलिये प्रथम और दशम इन दो गणोंके धातुओंका अध्ययन होनेसे आधा क्रियापद संग्रह पाठकोंके पास हो जायगा। यदि पाठक इनका योग्य रीतिसे उपयोग करेंगे तो उनका बहुत लाभ हो सकता है।

स्वाध्याय-मण्डल	}	लेखक
‘आनंदाश्रम’		
किला-पारडी (जि० सुरत)		श्रीपाद दामोदर सातवलेकर

मुद्रक और प्रकाशक- व. श्री. सातवलेकर या ए.

भारत-मुद्रणालय, ‘आनंदाश्रम’ किला-पारडी (जि० सुरत)

ॐ

संस्कृत-पाठ-माला ।

चतुर्दशो भागः ।

पाठ १

दशमगणके धातु ।

प्रथमगणके धातुओंके समानही सुगम रीतिसे दशम गणके धातुओंके रूप होते हैं । प्रथम गणके धातुओंको धातु और प्रत्ययके मध्यमें जहाँ " अ " लगता है वहाँ दशम गणके धातु और प्रत्ययमें " अय " लगता है । इतना ही मुख्य भेद है । प्रायः शेष रूप समान रीतिसे ही होते हैं । उदाहरणके लिये रूप देखिये—

" पत् " (गिरना) यह धातु प्रथम और दशम गणमें है । इसलिये इसके रूप वहाँ बताये जाते हैं—

‘ पत् ’ (गिरना)

प्रथमगण ।	दशमगण ।
* १ पतति	पतयति ।
१ पतिता	पतयिता ।
३ पतिष्यति	पतयिष्यति ।

प्रथम गणके धातुओंको जहा " अ " नहीं लगता वहाँके रूपोंमें कोई विशेष भेद नहीं होता, केवल लिट् (भूत-काल) के रूपोंमें थोडासा भेद है। देखिये—

प्रथम गण

दशम गण

१ पपात्

पतयाश्चकार

अब पाठकोंकी सुगमताके लिये हम दशमगणके रूप देते हैं—

“ पत् ” धातु (गिरना)

१ लट् = (वर्तमान काल) परस्मैपदके रूप—

१ पतयति, पतयत्, पतयन्ति। २ पतयसि, पतयथ, पतयथ।

३ पतयामि, पतयावः, पतयामः।

आत्मनेपदके रूप—

१ पतयते, पतयेते, पतयन्ते। २ पतयसे, पतयेथे पतयध्वे।

३ पतये, पतयावहे, पतयामहे।

इसी धातुके रूप और भी निम्न प्रकार होते हैं—

परस्मैपदमें—

१ पातयति, पातयत्, पातयन्ति।

तथा आत्मनेपदमें—

१ पातयते, पातयेते, पातयन्ते।

अन्य रूप “ प ” के स्थानपर इसी प्रकार “ पा ” समझ कर करने-योग्य हैं। पुन दूसरे धातुके रूप देखिये—

“ चुर ” (चुराना)

१ लट् (वर्तमान) परस्मैपदके रूप—

१ चोरयति, चोरयत्, चोरयन्ति। २ चोरयसि, चोरयथ, चोरयथ।

३ चोरयामि, चोरयावः, चोरयामः।

आत्मनेपदके रूप—

१ चोरयते, चोरयेते, चोरयन्ते। २ चोरयसे, चोरयेथे, चोरयध्वे।

३ चोरये, चोरयावहे, चोरयामहे।

“ नद् ” (ताडन करना)

१ लट् (अनद्यतन-भूत) परस्मैपदके रूप—

१ अताडयत्, अताडयेताम्, अताडयन् । २ अताडयः, अताडयतम्, अताडयत । ३ अताडयम्, अताडयाव, अताडयाम् ।

आत्मनेपदके रूप—

१ अताडयेत्, अताडयेताम्, अताडयन्त । २ अताडयथाः, अताडयेथाम्, अताडयध्वम् । ३ अताडये, अताडयावहि, अताडयामहि ।

“ भू ” (विचार करना)

१ लोट् (आहार्य) परस्मैपदके रूप—

१ भावयतु, भावयताम्, भावयन्तु । २ भावय, भावयतम्, भावयत । ३ भावयानि, भावयाव, भावयाम् ।

आत्मनेपदके रूप—

१ भावयताम्, भावयेताम्, भावयन्ताम् । २ भावयस्व, भावयेथाम्, भावयध्वम् । ३ भावये, भावयानहे, भावयामहे ।

इन प्रकार रूप होते हैं । इस दशम गणमें केवल परस्मैपदके धातु बहुधा नहीं हैं, थोड़ेसे आत्मनेपदके हैं और दोष धातु कर्मय-पदके हैं । इन कर्मय-पदके धातुओंके रूप परस्मैपद और आत्मनेपदके रूपोंके समान होते हैं जैसे कि ऊपर दिये हैं ।

लिट् (अनद्यतन परोक्ष-भूत) के रूप दशम गणके धातुओंके अतिशुभग हैं, क्योंकि, धातुका रूप इस प्रकार बनता है—

“ चुर ” (चुराना) ।

परस्मैपद ।

चोरयामास

चोरयाम्बभूव

चोरयाञ्चकार

आत्मनेपद ।

चोरयामास

चोरयाम्बभूव

चोरयाञ्चके

अर्थात् “ आस, बभूव, चकार ” ये रूप लगाकर रूप बनते हैं । हर एक धातुके इसी प्रकार रूप होनेके कारण ये रूप बनाना अति सुगम है—

परस्मैपदके रूप—

१ चकार, चक्रतुः, चक्रुः । २ चकर्थ, चक्रथुः, चक्र । ३ चकार (चकर), चकृव, चक्रम ।

आत्मनेपदके रूप—

१ चके, चक्राते, चक्रिरे । २ चकृथे, चक्राथे, चक्रुध्वे । ३ चके, चकृध्वे, चक्रमहे ।

ये रूप किसी धातुके आगे लगाकर छिट्के रूप होते हैं जैसे—

१ चोरयांचकार, चोरयांचक्रतुः, चोरयांचक्रुः । इत्यादि । सभी धातुओंके विषयमें प्रायः वही नियम है । अब यहां कुछ धातु देते हैं—

दशम गणके धातु

उभय-पद

अच् = पाप करना । अपयति, अपयते । अपयांचकार-चक्रे । अपयिता, अपयिष्यति, अपयिष्यते ।

अंकृ = चिन्ह करना । अंकयति, अंकयते । अंकयांचकार-चक्रे । अंकयिता, अंकयिष्यति, अंकयिष्यते ।

अंग् = चिन्ह करना । अंगयति, अंगयते । इत्यादि० ।

अंध् = अंधा होना । अंधयति, अंधयते । अंधयांचकार-चक्रे । अंधयिता, अंधयिष्यति ।

आम् = रोग होना । आमयति-ते । आमयांचकार-चक्रे । आमयिता, आमयिष्यति ।

अर्ध् = स्तुति करना । अर्धयति-ते । अर्धयांचकार-चक्रे । अर्धयिता ।

अर्घ् = पूजा करना । अर्घयति-ते । अर्घयांचकार-चक्रे । अर्घयिता । अर्घयिष्यति-ते ।

अर्च् = पूजा करना । अर्चयति-ते । अर्चयाचकार-चक्रे । (पूर्ववत्)

अर्ह् = पूजा करना । अर्हयति-ते । अर्हयांचकार-चक्रे । अर्हयिता ।
अर्हायेप्यति-ते ।

अवधीर् = अपमान करना । अवधीरयति-ते । अवधीरयाचकार-चक्रे ।
अवधीरयिता । अवधीरयिष्यति-ते ।

अंश् = विभाग करना । अंशयति-ते । अंशयांचकार-चक्रे । अंशयिता ।
अंशयेप्यति-ते ।

इस स्थानमें धातु, उसका अर्थ, पश्चात् (लट्) वर्तमान कालका रूप, पश्चात् (लिट्) अनद्यतन भूतकालका रूप, भागे (लुट्) अनद्यतन भविष्यकं रूप और पश्चात् (लृट्) भविष्यकं रूप दिये हैं । इससे पाठक स्वयं रूप बना सकते हैं—

संस्कृत-वाचन-पाठः ।

१ स यत्न अंकयति । स किं अंकयांचक्रे ? अहं न किमपि अंकयांचक्रे । त्वं कदा तत् अंकयिष्यसि ?

२ किमर्थं स अधयति । यदा स अधयांचकार तदा त्वया किं कृतम् ? धर्मं न अधयांचकृम ।

३ ते सर्वे सूर्य अर्कयांचकुः । ईश्वरं सर्वेऽपि अर्कयिष्यन्ति । कः तत्र अर्कयिष्यति ? कथं स अर्कयिष्यति ? कः एयं अर्कयते ।

४ त्वं देवं अर्चय । अहमपि परमात्मानं मनसा एव अर्चयामि । यदा स तं अर्चयांचकार तदा त्वया किं कृतम् ?

५ सदा दुष्टः मनुष्यः सत्पुरुषं अवधीरयति ।

इस प्रकार पाठक वाक्य बना सकते हैं और अपना अभ्यास यदा सकते हैं । थोड़ेसे विचारपूर्वक ध्यान करनेसे पाठकोंमें बहुत वाक्य बनानेकी शक्ति यदा प्राप्त हो सकती है ।

पाठ २

शब्दार्थ

विपाकः = परिणाम ✓
 उपस्थितः = प्राप्त
 सांप्रतं = अब ✓
 नृशंस = दुष्ट ✓
 लकाम = इच्छाकी पूर्तिसे युक्त
 द्रोणी = पात्र ✓
 बीजं = बीज
 प्रकीर्यन्ते = फेंकी या बोयी जाती हैं
 त्यरमाणः = शीघ्रता करनेवाला
 एकैकशः = एकएकसे
 अनुजाने = आशा देता हूँ ✓
 शुनः = कुत्ते
 श्वा = कुत्ता ✓
 उपायनं = भेंट ✓
 सप्तरात्र = सात रात्री
 तुमुल = बड़ा ✓
 आलयं = मंदिर /
 उपाधाय = सुँघकर ✓
 अत्यगात् = गया
 आख्यादि = कह
 पश्चिम संदेशं = अंतिम निवेदन

विधासन = शहरसे निकालना
 अयशः = अकीर्ति ✗
 निधर्तयिष्यामि = वापस लाऊँगा
 अनुत्तमं = सबसे उत्तम
 मोक्षयित्वा = बंधनसे छोड़कर
 आसांचक्रे = बैठ गया
 छिन्धि = छेदन कर
 स्नुषा = बहु
 स्तैन्य = चोरी
 सैन्धवः = सिंधुदेशका
 दारहरणं = स्त्री चुराना
 धनौकाः = धनमें घर करनेवाले
 विप्रधासः = शहरसे बाहर करना
 अफिलष्ट = कष्टरहित
 धातु
 उप-स्था = उपस्थित होना
 सं-त्यज् = फेंकना
 अप-नी = दूर ले जाना
 धा-नी = लाना
 धा-रया = कहना
 ति-लप् = रोना

विलपन् = रोता हुआ
प्रष्टु = पूछनेके लिये
उपचक्रमे = प्रारम्भ किया
परदारा = परस्त्री

आ-घ्रा = सूचना
उप-क्रम् = प्रारम्भ करना
नि-वृत् = वापस होना
मुच् = मुक्त करना

हे कौसल्ये ! तस्यैव मम कर्मणोऽयं विपाक उपस्थितः । तस्य मुने
शापकारणादयैव मे मरण आगतमिति मन्ये । अद्याह पुत्रशोकेन जीवितं
सत्यदयामि । साप्रतमेवाह चक्षुर्मयी न पश्यामि त्वामपि । अतः, हे कौसल्ये !
त्वं हस्तेन मा स्पृश । मया रामे योग्य आचरणं न कृतम् । यत्तु रामेण कृतं
तत्तु शोभनमेव । अतस्तस्य रामस्य शोको मम प्राणान्छोपयति । क्षीणतैलो
दीप इव मम हृदयं शाम्भ्यति । हा राम ! हा राम ! सुतं कुत्र गतोऽसि ।
अत्र त्वां न पश्यामि । हा कौसल्य ! हा सुमित्र ! इति विलपन् राजा
दशरथः प्राणान् जहौ ।

दशरथे नृपे एव दान्ते कौसल्या मूर्च्छिता भूत्वा भुवि निपतिता । ता
तथा पतितां दृष्ट्वा सर्वं जनेन्द्रस्य भवनं रोदनमयं बभूव । गतप्रभं राज्ञं
दशरथस्य मुखमवलोक्य कौसल्या कैकेयीममवीत्-‘नृरासे ! कैकेयी ! सकामा
भव । अकटकं राज्यं भुङ्क्व । अहं तु अत ऊर्ध्वं जीवितुमपि नोत्सहे ।
का कलुः मर्तारं परित्यज्य जीवितुमिच्छत् ? कैकेय्या अद्य राघवाणां कुलं
हवन् । न रामो जानाति मां अद्यैव विधवा जाताम् । साह गमिष्यामि
पतिलोकमद्यैव । प्रवेक्ष्यामि वा अग्निम् ।’

नृपते शरीरमवालिङ्गयन्तीं कौसल्यां सेवकास्ततः स्थानात् दूरं अपनिन्दु ।
राज्ञं शरीरं तैलद्रोण्या सवेक्ष्य ते तस्य सर्वाणि कर्माणि चक्षुः । व्यतीतायां
तु रजण्यां द्विजाभ्यो राजसभां ह्युन्मत्तं श्रेष्ठं राजपुरोहितं वसिष्ठं घोषुः ।

कपय ऊचुः - ‘अद्यैव कश्चित् राजा दृष्ट्वा कृष्णां विधीयताम् । अराजकं
दि नो राष्ट्रं विनाशं समवाप्नुयात् । अराजके जनपदे पण्योऽपि न वर्पति ।

न च केनापि बीजानि प्रकीर्यन्ते । पुत्रः पितुर्वशेन वर्तते, नापि भार्यास्वामिनः वशे भवति । बराजके जनपदे मत्स्या इव जनाः परस्परं भक्षयन्ति । नरेन्द्रो हि राष्ट्रस्य धर्मरक्षकः । अतः अथैव कश्चिद्राजा विधीयताम् ।

यसिष्ठ उवाच- ' अहो ! वयं किं समीक्षामहे ? शोकं त्यक्त्वा मम दास-नाद्भरतः शीघ्रं दूतसहाय्येनानीयताम् । हे दूत ! त्वं भरतं प्रति त्वरमाणो याहि । कथय च तं पुरोहितः त्वां कुशलं प्राह । आगच्छ च शीघ्रमिति । तस्मै च पितरं स्मृतं, रामं च घने गतं, मा कथय । '

तथा आज्ञप्ता दूता ययुः । यथाऽऽदिष्टं च भरतमुबुधुः । वखाण्याभरणानि भरताय तस्य मातुलाय च ददुः । भरतोऽपि तत्सर्वं स्वीकृत्य सर्वेषां कुशलमेकैकशः पप्रच्छ । दूतैः प्रेरितो भरतो मातामहमुवाच ' राजन् ! गच्छामि पितुः सकाशमिति । ' तं शिरसि आघ्राय मातामह उवाच- ' गच्छ तात ! अनुजाने त्वाम् । सुप्रजा त्वया कैकेयो । मदर्थे सर्वेषां कुशलं भूयाः ' इति ।

एवं सकृत् राजा कैकेयः भरताय बहु धनं ददौ । अन्ते-

पुरेऽतिसंवृद्धान् महाकायान् शुनश्चोपायनं ददौ । शत्रुप्रसहितः भरतस्ततो रथमागच्छ ययौ । सहरात्रदूर्ध्वं सालवनं प्राप्यायोध्यामरणोदयसमये ददर्श । पुरुषध्यात्रः जयोध्यां पुरीं दृष्ट्वा सारथिनमब्रवीत्- ' नाहं जयोध्यायाः तुमुलं शब्दं शृणोमि । उद्यानानि यथापूर्वाणि प्रफुल्लानि न दृश्यन्ते । सूत ! कथय कथमेतत् ? मे वंधुषु कुशलं वर्तते वा न ? '

एवं दुःखार्तो भरतो जयोध्यां प्रविवेश । पितुरालये पितरमपश्यन्, मातुरालये मातरं द्रष्टुं जगाम । तं समुपाध्याय कैकेयो कुशलं पप्रच्छ । भरतः सर्वं कथयामास । मातरं पप्रच्छ च ' किमिति राजानं न पश्यामि ' इति । कैकेयो कथयामास- ' या सर्वेषां भूतानां गतिस्तत्रां गतिं ते पिता गतः ' इति । श्रुत्वा तद्भरतो भूमौ निपपात । उवाच च ताम् ' केन व्याधिना राजाऽप्यगात् ? रामोऽपि कुत्र गतः तच्छीघ्रमाख्याहि । पितैव हि ज्येष्ठो भ्राता धर्मं जानतः भार्यस्य । तथा पितुः पश्चिमं संदेशं श्रोतुमिच्छामि । '

एवं पृष्टा कैकेयी ययामृतमकथयत् । यया ' हा राम, हा सीते, हा लक्ष्मणेति, विलपन् राजा परलोकं गतः । लक्ष्मणानुचरो रामोऽपि सीतया सह वनं गतः । ' श्रुत्वैतत् भरतः पुनः प्रष्टुमुपचक्रमे । ' कचिद्रामेण प्राक्षण-धनं न हृतम् ? कचिच्च विहिंसितोऽपापः ? न वा कचित्परदारानभिमन्यते येन विवासितः ? ' इति ।

कैकेयी तमुवाच—'अभिषेचनमिह रामस्य श्रुत्वा तव पिता मया याचित, राज्यं त्वदर्थं भवतु, रामस्य च वने विवासन भवत्विति । '

श्रुत्वैतत्सततो भरतस्तां तदोवाच । ' राजानं सृष्युवशं रामं च तापसं कृत्वा त्वया मे दुःखमेव संवार्धितम् । त्व कुलस्य कालरात्रिरेव प्रत्यक्षं संजाता । कथं तव हृदसी पापमयी बुद्धिः समुत्पन्ना ? अस्मिन् जीवलोके त्वयाऽहं अगशः प्रापितः । एष इदानीं गमिष्यामि रामं प्रति निरर्तयिष्यामि च तं भ्रातरं वनात् । ' मार्तरं ह्युक्त्वा कैकेयीभयनात्कौसलद्वारा सशत्रुभ्यो भरतः प्राप्तः ।

पाठ ३

पाठकोंकी सुविधाके लिये दशमगणके धातुभोंके कुछ रूप यहाँ देते हैं—

लिट् (अनद्यतन परोक्षभूत)

" इड् " (स्तुति करना) परस्मैपद—

१ इड्याचकार, इड्यांचक्रुः, इड्याचक्रुः । २ इड्यांचकथं, इड्यांचक्रयुः, इड्यांचक्र । ३ इड्यांचकार (चक्र), इड्याचकृव, इड्यांचकृम ।

आत्मनेपद—

१ इड्यांचक्रे, इड्याचक्राते, इड्यांचक्रिरे । २ इड्यांचकृथे, इड्याचक्राथे, इड्याचकृद्वे । ३ इड्यांचके, इड्यांचकृयहे, इड्याचकृमहे ।

इस रीतिसे दशमगणके धातुभोंके रूप होते हैं । इसी प्रकार निम्न-लिखित रूप लगकर भी होते हैं—

१ आस, आसतुः, आसुः । २ आसिय, आसथुः, आस । ३ आस, आसिव, आसिम । इन रूपोंसे निम्नप्रकार रूप होते हैं—

१ इंढयामास, इंढयामासतुः, इंढयामासुः । २ इंढयामासिय, इंढयामासथुः, इंढयामास । ३ इंढयामास, इंढयामासिव, इंढयामासिम ।

इस प्रकार पाठक दो पद्धतियोंसे (छिद्) अनद्यतन परोक्षभूतके रूप बना सकते हैं । अथ निम्नलिखित धातु देखिये—

दशमगणके उभयपदी धातु ।

आंदोल् = डोलना । आंदोलयति-ते । आंदोल्याचकार-चक्रे ।

आंदोलयिता । आंदोलयिष्यति-ते ।

आप् = प्राप्त होना । आपयति-ते । आपयाचकार-चक्रे । आपयिता ।

आपयिष्यति-ते ।

इह् = स्तुति करना । इंदयति-ते । इंदयाचकार-चक्रे । इंदयिता ।

इंदयिष्यति-ते ।

ऊन् = म्यून होना । ऊनयति-ते । ऊनयाचकार-चक्रे । ऊनयिता ।

ऊनयिष्यति-ते ।

ऊर्ज् = बलिष्ठ होना । ऊर्जयति-ते ।

ओलण्ड् = रुद्धना । ओलण्डयति-ते ।

कप् = कथन करना । कथयति-ते ।

कर्त्स् = काटना । कर्त्तयति-ते ।

कल् = जाना, गिनना । कलयति-ते ।

काल् = समय गिनना । कालयति-ते ।

कित् = रहना । केतयति-ते ।

कुन्द् = वेष्टन करना । कुठयति-ते ।

कुप् = मोड़ना । कोपयति-ते ।

कुमार = खेलना । कुमारयति-ते ।

कृप् = समर्थ होना । कल्पयति-ते ।

कलृप् = ,, । कल्पयति-ते ।

कृत् = कथन करना । कीर्तयति-ते ।

केत् = बुलाना । केतयति-ते ।

आक्रन्द् = रोना । आक्रन्दयति-ते ।

यहाँके कई धातुओंके एक वर्तमान कालके ही रूप दिये हैं इस स्थानपर तथा आगे भी अन्यरूप पूर्ववत् पाठक बना सकते हैं ।

केतयति-ते । ईडयांचकार-चक्रे ।

इस प्रकार संक्षिप्त रूप दिये हैं । इसका अर्थ— (परस्मै०) केतयति, (आत्मने०) केतयते । (परस्मै०) ईडयांचकार, (आत्मने०) ईडयांचक्रे ।

इस प्रकार रूप होते हैं यह भाव समझना चाहिये । यदि इस संकेतको ध्यानमें रखेंगे तो प्रायः किसी भी स्थान पर पाठकोंको कोई कठिनाता नहीं रहेगी ।

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ धीरः ऊर्जयति । कः तदा ऊर्जयांचकार । स किमर्थं ऊर्जयिष्यति । ते सर्वे नैव ऊर्जयन्ति ।

२ इदानीं बालकः आक्रन्दयति । सर्वेऽपि बालकाः एव आक्रन्दयन्ति । कदा ते सर्वे आक्रन्दयांचक्रुः ?

३ यदा ते कर्तयिष्यन्ति तदा त्वं किं करिष्यसि ? कथं ते कर्तयांचक्रुः ? किमर्थं ते एव कर्तयांचक्रुः ?

४ त्वं कथय यत् त्वया तदानीं तत्र धृतम् । रामचन्द्रः स्वकीयां कथां कथयांचकार । स न कथयिष्यति ।

अब थोड़े धातु देखिये—

दशम-गणके उभयपद धातु ।

क्षप् = मरेणा काना । क्षपयति ते ।

क्षल् = धोना । क्षालयति-ते ।

क्षण्ड् = टुकड़े करना । क्षण्डयति-ते ।

गण् = गिनना । गणयति-ते ।

गर्ज् = गर्जना करना । गर्जयति-ते । (प्रथमगण-गर्जति)

गर्ह् = निर्दा करना । गर्हयति-ते ।

गवेष् = हूँदना । गवेषयति-ते ।

अवगुण्ठ = वेष्टन करना । अवगुंठयति-ते ।

गुण् = गुणना । गुणयति-ते ।

ग्रन्थ् = बांधना, संबंध जोडना । ग्रंथयति-ते ।

ग्रस् = निगल लेना । ग्रसयति-ते ।

ग्राम् = निमन्त्रण देना । ग्रामयति-ते ।

घट् = इकट्ठा करना । घटयति-ते ।

घण्ट् = शब्द करना । घण्टयति-ते ।

घणह् = कोप करना । घणहयति-ते ।

घर्ष् = घसाना । घर्षयति-ते ।

घल् = घलाना । घलयति-ते ।

चित्र् = चित्र करना । चित्रयति-ते ।

चिन्त् = चिन्तन करना । चिन्तयति-ते ।

चिन्ह् = चिन्ह करना । चिन्हयति-ते ।

चुद् = प्रेरणा करना । चोदयति-ते ।

चुम्प् = हिंसा करना । चुम्पयति-ते ।

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ अहं वर्याणि अत्रैव प्रक्षालयामि । ते सर्वे कदा स्वकीयानि वर्याणि प्रक्षालयांचकुः । यः पुरयः वर्यं प्रक्षालयिष्यति स एव अत्र शरण्यः ।

२ त्वं किं खण्डयसि ? त्वं तत्काष्ठं केन शस्त्रेण खण्डयसि । कः तत् खण्डयन् ? यदि त्वं खण्डयितुं इच्छसि तर्हि काष्ठं खण्डय । अयं तत् नैव खण्डयांचकम् ।

३ स रूप्यकान् गणयति । अहं रूप्यकान् नगणयम् । विद्यामित्रः सर्वं गणयांचकार ।

४ मेघः आकाशे गर्जति । कदा मेघाः गर्जन्ति । यदा घृष्टिसमयः आगच्छति तदा एव मेघा आकाशे गर्जन्ति । सर्वे मेघाः गर्जयांचकुः ।

५ चित्रकारः सुंदरं चित्रं चित्रयति । कस्य चित्रं सः चित्रयति ? यदा कश्चित्रं चित्रितं भविष्यति तदा स किं करिष्यति ?

६ मनुष्यः अन्नं चर्वयति । यथा स चर्वयति तथैव एव चर्वय । सर्वे, अपि चर्वयन्ति ।

पाठक इति रीतिसे पूर्वोक्तं घातुर्भोके रूपं बनाकर वाक्य बनावे और अपना अभ्यास बढ़ावे ।

पाठ ४

धनंजयश्च तेजस्वी प्रणिपत्य पुरंदरम् ।

भृत्यवत्प्रणतस्तस्थौ देवराजसमीपतः ॥ ८ ॥

“ तेजस्वी तेजोयुक्तः धनञ्जयः अर्जुनः च पुरंदरं शत्रुनगरविष्वंसकं इन्द्र प्रणिपत्य प्रणम्य देवराजसमीपतः इन्द्रस्य समीपं एव भृत्यवत् दाससमानं प्रणतः भूत्वा तस्थौ स्थितवान् । ”

आध्याय तं महातेजाः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।

धनंजयमभिप्रेक्ष्य विनीतं स्थितमन्तिके ॥ १० ॥

जटिलं देवराजस्य तपोयुक्तमकल्मषम् ।

हर्षेण महताऽऽविष्टः फाल्गुनस्याथ दर्शनात् ॥ ११ ॥

“ महातेजाः अतितेजाः कुन्तीपुत्रः कुन्तीनंदनः युधिष्ठिरः तं देवराजस्य इन्द्रस्य अतिके समीपमाने एव स्थितं विनीतं नम्रं जटिलं प्रशस्ताभिः जटाभिः युक्तं, तपोयुक्तं तपसा युक्तं, अकल्मषं पापराहितं तं धनञ्जयं अर्जुनं अभिप्रेक्ष्य अवलोक्य, ॥ अर्जुन आध्याय च तस्य गन्ध आध्याय च अथ फाल्गुनस्य दर्शनात् महता हर्षेण आविष्टः युक्तः अभूत् । ”

यभूय परमप्रीतो देवराजं च पूजयन् ।

तं तथाऽर्क्षानमनसं राजानं हर्षसंप्लुतम् ॥ १२ ॥

उवाच वचनं धीमान्देवराजः पुरंदरः ।

त्वमिमां पृथिवीं राजन्प्रशासिष्यसि, पांडव ।

स्वस्ति प्राप्नुहि कौन्तेय काम्यकं पुनराश्रमम् ॥ १३ ॥

“(सः युधिष्ठिरः) देवराजं हृदं च पूजयन् पूजयित्वा परमप्रीतो यमूव ।
तं राजानं धर्मराजान् हर्षसंप्लुतं हर्षयुक्तं तया अदीनमनसं दीनमनोभाव-
रहितं युधिष्ठिर धीमान् पुरंदरः द्रुपदगुरुमेता देवराजः हृदः हृदं पचन
जमवीत् । हे पांडव । हे धर्मराज ! हे राजन् ! त्वं इमां पृथिवीं प्रशामि-
ष्यसि राष्ट्रस्य शासनं करिष्यसि । हे कौन्तेय । कुंतीमदन ! धर्मराज ! पुनः
काम्यकं आश्रमं स्वस्ति प्राप्नुहि । ”

अस्त्राणि लब्धानि च पांडवेन सर्वाणि मेतः प्रयतेन राजन् ।

कृतप्रियश्चास्मि धनंजयेन जेतुं न शक्यस्त्रिभिरेव लोकैः ॥ १४ ॥

(म. भारत, वन, २६६)

“ हे राजन् ! मत्त. मासकाशात् पांडवेन पंडुनंदनेन अर्जुनेन सर्वाणि
अस्त्राणि अस्त्राणि प्राप्तानि । धनंजयेन अर्जुनेन अहं कृतप्रियः, अस्मि ।
तेन मम अतीव प्रिय कार्यं कृतं इति अभिप्रायः । यतः एष अर्जुनः त्रिभिः
लोकैः जेतुं न शक्यः । एवं सर्वत्र विजयी एव संजातः ॥ ”

अथ हस्तके अप्ययनके पश्चात् पाठक निर्मलिलित्वा श्लोक पठे-

युधिष्ठिर उवाच-कस्मिन्नरामः कुले जातः किं वीर्यं किं परदारुमः ।

रावणः कस्य पुत्रो वा किं वैरं तस्य तेन ह ॥ ४ ॥

एतन्मे भगवन्सर्वं सम्यगाख्यातुमर्हसि ।

धेतुमिच्छामि चरितं रामस्यापि लष्टकर्मणः ॥ ५ ॥

मार्कण्डेय उवाच-अजो नामामवद्राजा महानिष्वाकुर्वंशजः ।

तस्य पुत्रो दशरथः शश्वत्स्याध्यायवान्मुचिः ॥ ६ ॥

अभयंस्तस्य चत्वारः पुत्रा धर्मार्थकोविदाः ।

रामलक्ष्मणशत्रुघ्ना भरतश्च महाबलः ॥ ७ ॥

रामस्य माता कौसल्या कैकेयी भरतस्य तु ।

सुतौ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ सुमित्रायाः परंतपौ ॥ ८ ॥

(म. भा. वन. म. २७४)

युधिष्ठिर उवाच- कस्मिन्कुले रामो जातः ? स किं वीर्यं ? किं पराक्रमः ?
रावणो वा कस्य पुत्रः ? तस्य रावणस्य तेन रामेण सह किं निमित्तं वैरम् ?
॥४॥ हे भगवन् ! एतत् सर्वं मे सम्यक् भाष्यातुं भवति । आर्क्षेष्टकर्मणो
रामस्य चरितं श्रोतुमिच्छामि ॥ ५ ॥ मार्कण्डेय उवाच- इक्ष्वाकुवंशजः
अजो नाम महान् राजा अभवत् । तस्य पुत्र दशरथ अश्वत् निरन्तरं
स्वाध्यायवान् स्वाध्याययुक्तः शुचिः पवित्रः ॥ ६ ॥ तस्य दशरथस्य धर्मार्थ-
कोविदाः चत्वारः पुत्राः अभवन् । राम-लक्ष्मण-शत्रुघ्नाः महाबल
भरतश्च ॥७॥ रामस्य माता कौसल्या, भरतस्य तु माता कैकेयी, सुमित्रायाः
सुतौ परंतपौ शत्रुतापकौ लक्ष्मण-शत्रुघ्नौ द्वौ एव अभवताम् ।

ततो गर्भः समभघत्पृथाया पृथिवीपते ।

शुक्ले दशोत्तरे पक्षे तारापतिरिवाम्बरे ॥ १ ॥

सा बांधवमयाद् बाला गर्भं तं विनिगूहति ।

धारयामास सुश्रोणी न चैतां सुबुधे जन ॥ २ ॥

न हि ता वेद नार्यग्या काचिद्भात्रेयिकामृते ।

कन्यापुरगतां बालां निपुणां परिरक्षणे ॥ ३ ॥

ततः कालेन सा गर्भं सुपुत्रे वरवर्णिनी ।

कन्येय तस्य देवस्य प्रसादादमरप्रभम् ॥ ४ ॥

(म. भा. वन. म. १०८)

हे पृथिवीपते ! ततः पृथायाः कुन्त्याः गर्भः समभवत् । अम्बरे आकाशे
दशोत्तरे शुक्ले पक्षे तारापतिः चद्रः इव ॥ १ ॥ सा बाला सुश्रोणी कन्या
कुन्ती बांधवमयाद् विनिगूहति गूढं गुप्तं यथा भवति तथा कृत्वा रक्षन्ती
तं गर्भं धारयामास । जनः एतां च न सुबुधे न ज्ञातवान् । कन्यापुरगतां
परिरक्षणे निपुणां बालां भात्रेयिका ऋते धार्त्री विहाय काचिद् काऽपि अन्या

नारी अन्या स्त्री तां न वेद न ज्ञातवान् । ततः ऊर्ध्वं कालेन समयेन सा
वरधारिणी उत्तमवर्णयुक्ता कुन्ती तस्य देवस्य प्रसादात् अमरप्रभं देवसदृशं
गर्भं पुत्रं कन्या एव सुपुत्रे उत्पादितवती ।

कण उवाच - भगवन्तमहं भक्तौ यया मां वेत्थ गोपते ।

तथा परमतिग्मांशो नास्त्यदेयं कथं चन ॥ १ ॥

न मे दारा न मे पुत्रा न चान्यदैवतं दिवि ।

तथेष्टा वै सदा भक्त्या यया त्वं गोपते मम ॥ २ ॥

इष्टानां च महात्मानो भक्तानां च न संशयः ।

कुर्वन्ति भक्तिमिष्टां च जानीये त्वं च भास्कर ॥ ३ ॥

इष्टो भक्तश्च मे कर्णो न चान्यदैवतं दिवि ।

जानीत इति वै कृत्वा भगवानाह मद्धितम् ॥ ४ ॥

भूयश्च शिरसा याचे प्रसाद्य च पुनः पुनः ।

इति ब्रवीमि तिग्मांशो त्वं तु मे क्षन्तुमर्हसि ॥ ५ ॥

(म० भा० वन० ३०२)

हे परमतिग्मांशो अति तीक्ष्ण किरण हे गोपते पृथ्वीपते सूर्य ! यया मां
त्वं वेत्थ जानासि तथा एव अहं भगवन्तं त्वो भक्तः अस्मि । अतः कथं चन
किञ्चिदपि अदेयं दातुं अयोग्यं नास्ति ॥ १ ॥ हे गोपते ! हे सूर्य ! यया
त्वं मम भक्त्या सदा इष्टः अस्मि तथा अन्यत् दिवि दैवतं न, न मे पुत्राः न
च मे दाराः स्त्रियः इष्टाः सन्ति ॥ २ ॥ हे भास्कर सूर्य ! महात्मान
सन्तानाः इष्टानां च भक्तानां च इष्टां भक्तिं कुर्वन्ति इति त्वं जानीये, मम
संशयः न ॥ ३ ॥ कर्णो मे इष्टः भक्तश्च तस्य अन्यत् दैवतं दिवि नास्ति
इति कृत्वा एव भगवान् मद्धितं मम हितं आह ॥ ४ ॥ अतः पुनः पुनः
भूयः शिरसा प्रसाद्य याचे याचामि, इति एवं ब्रवीमि । हे तिग्मांशो !
त्वं मे तत् भाषणं क्षन्तुं अर्हसि योग्योऽसि ॥ ५ ॥

पाठ ५

उप इस पाठमें कई धातुओंके रूप बनाये जाते हैं, पाठक इनकी ओर विशेष ध्यान दें—

(१) चूर्ण = चूरण करना ।

(लट्) वर्तमानकालके रूप (परस्मैपद)

१ चूर्णयति, चूर्णयत. चूर्णयन्ति । २ चूर्णयसि, चूर्णयथ, चूर्णयथ ।

३ चूर्णयामि, चूर्णयावः, चूर्णयामः ॥

(आत्मनेपद)

१ चूर्णयते, चूर्णयेते, चूर्णयन्ते । २ चूर्णयसे, चूर्णयेथे, चूर्णयध्वे । ३ चूर्णये, चूर्णयावहे, चूर्णयामहे ॥

(२) छिद्र = छेद करना ।

(लट्) अनधतनभूत (परस्मैपद)

१ अछिद्रयत्, अछिद्रयताम्, अछिद्रयन् । २ अछिद्रय, अछिद्रयतम्, अछिद्रयत । ३ अछिद्रयाम्, अछिद्रयाव, अछिद्रयाम ॥

(आत्मनेपद)

१ अछिद्रयस्व, अछिद्रयेताम्, अछिद्रयन्त । २ अछिद्रयथा, अछिद्रयेथाम्, अछिद्रयध्वम् । ३ अछिद्रये, अछिद्रयावहि, अछिद्रयामहि ।

(३) आ-ज्ञा = आज्ञा करना

(लोट्) आज्ञार्थ । (परस्मैपद)

१ आज्ञापयतु, आज्ञापयताम्, आज्ञापयन्तु । २ आज्ञापय, आज्ञापयतम्, आज्ञापयत । ३ आज्ञापयानि, आज्ञापयाव, आज्ञापयाम ॥

(आत्मनेपद)

१ आज्ञापयताम्, आज्ञापयेताम्, आज्ञापयन्ताम् । २ आज्ञापयस्व, आज्ञापयेथाम्, आज्ञापयध्वम् । ३ आज्ञापयै, आज्ञापयावहे, आज्ञापयामहे ।

(४) तुल = तोलना ।

(लिट्) विध्यर्थ (परस्मैपद)

१ तोलयेत्, तोलयेताम्, तोलयेयु । २ तोलये, तोलयेतम्, तोलयेत ।

३ तोलयेयम्, तोलयेष, तोलयेम ।

(आत्मनेपद)

१ तोलयेत, तोलयेयाताम्, तोलयेरन् । २ तोलयेयाः, तोलयेयाचाम्, तोलयेष्वम् । ३ तोलयेय, तोलयेवहि, तोलयेमहि ॥

(५) दुःख = दुःख देना ।

(लिट्) अनद्यतन-परोक्षभूत । (परस्मैपद)

१ दुःखायांचकार, दुःखायांचक्रतुः, दुःखायांचक्रुः । २ दुःखायांचकथं, दुःखायांचक्रथुः, दुःखायांचक्र । ३ दुःखायांचकार (चकर), दुःखायांचकृत्, दुःखायांचकृम ॥

(आत्मनेपद)

१ दुःखायांचक्रे, दुःखायांचक्राते, दुःखायांचक्रिरे । २ दुःखायांचकृथे, दुःखायांचक्राथे, दुःखायांचक्रुथे । ३ दुःखायांचक्रे, दुःखायांचकृवहे, दुःखायांचकृमहे ।

(६) तिज् = तेज करना ।

(लट्) भविष्यकाल (परस्मैपद)

१ तेजयिष्यति, तेजयिष्यतः, तेजयिष्यन्ति । २ तेजयिष्यसि, तेजयिष्यथः, तेजयिष्यध । ३ तेजयिष्यामि, तेजयिष्यावः, तेजयिष्यामः ।

(आत्मनेपद)

१ तेजयिष्यते, तेजयिष्येते, तेजयिष्यन्ते । २ तेजयिष्यसे, तेजयिष्येसे, तेजयिष्यध्वे । ३ तेजयिष्ये, तेजयिष्यावहे, तेजयिष्यामहे ।

पाठक इस रीतिमें रूप बनावें ।

‘दशमगण उभयपद धातु

चूर्ण = चूरण करना । चूर्णयति-ते ।

छद् = आच्छादन करना । छादयति-ते ।

छन्द = टांपना । छन्दयति-ते ।

छर्द् = धमन करना । छर्दयति-ते ।

छिद्ग = छिद्ग करना । छिद्गयति-ते ।

छिद् = छेदन करना । छेदयति-ते ।

- जुष् = सतुष्ट होना । जोषयति-ते ।
 जृ = बड़ा होना । जारयति-ते ।
 जृप् = जानना । जृपयति-ते ।
 भा-झा = आज्ञा करना । आज्ञापयति ते ।
 ताड् = ताड़न करना । ताडयति-ते ।
 ताप् = तपाना । तापयति-ते ।
 तर्क = विचार करना । तर्कयति-ते ।
 तर्ज = निंदा करना । तर्जयति-ते ।
 तिज् = तेज करना । तेजयति-ते ।
 तिल् = तेल लगाना । तेलयति-ते ।
 तुल् = तोलना । तोलयति ते ।
 तृप् = तृप्त होना । तृपयति ते ।
 त्रस् = विरोध करना । त्रासयति-ते ।
 दण्ड् = दण्ड देना । दण्डयति-ते ।
 दुःख् = दुःख देना । दुःखयति-ते ।

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ वैद्यस्य मृत्यु-वन्धस्पतिमूळानि चूर्णयति । क एवं चूर्णयांचकार ? वयं न चूर्णयामहे । कौ चूर्णयिष्येते ?

२ अहं एवं तर्कयामि । त्वं किं न तर्कयसि ? तौ द्वौ अपि पुरुषौ तर्क-यिष्यतः । त्वं तर्कय । स तर्कयतु ।

३ वैश्यः धान्यं कदा तोलयिष्यति ? यदि सः न तोलयिष्यति तर्हि त्वं तोलयस्व । यदि त्वं अपि न तोलयिष्यसि तर्हि अहं तोलयिष्यामि ।

४ कथं स कीटः एतत् काष्ठं छिद्वयति । कुत्र छिद्वयति ? यदा त्वं पश्यसि तदा स कीटः न छिद्वयति ।

५ आज्ञापय सर्वं भृत्यं यत् स मम गृहं प्रति न आगच्छतु । त्वं किमर्थं मां एवं आज्ञापयसि ? यदा स नृपः अत्र आगमिष्यति तदा एव स आज्ञापयिष्यति ।

१ सः भद्रः पुरुषः पितॄन्, देवान्, भक्तियीन् च तर्पयति । यदा स तान् सर्वान् तर्पयांचकार तदा वेऽपि तृप्ताः सन्तः स्वं स्थानं गताः ।

७ काष्ठकारः काष्ठं शस्त्रेण छेदयति । यदि सः तत् छेदयिष्यति तर्हि त्वं तत्र गच्छ, पश्य च तं यदि स छेतुं इच्छति वा न ।

८ वीरः पुरुषः स्रङ्गं तेजयति । नापितः क्षुरं तेजयति । शानी पुरुषः पाशं तेजयति ।

९ यदि त्वं जोषयसि । तर्हि सः तत्र गच्छतु । त्वं किमयं तं जोषयितुं इच्छसि ?

पाठक इस प्रकार वाक्य करें और अभ्यास बराबरे । अब निम्नांकित धातुओंका अभ्यास कीजिये—

दशमगण उभयपद धातु

दुल् = दिङाना । दोलयति-ते ।

धू = हिलाना । धूनयति-ते । धावयति-ते । दुधाव, धूनयांचकार—
चक्रे । धूनयिता, धवित्ता । धूनयिष्यति-ते । धविष्यति-ते ।

धृ = धारण करना । धारयति-ते ।

धृप् = अपमान करना । धर्पयति-ते ।

ध्वन् = शब्द करना । ध्वनयति-ते ।

नद् = बोलना । नादयति-ते ।

नद् = शब्द करना । नादयति-ते ।

नियास् = वाग्ना । निवातयति-ते ।

पद् = स्वीकार करना । पक्षयति-ते ।

पम्प् = विवेचन करना । पञ्चयति-ते ।

पद् = बोलना । पटयति-ते ।

पद् = गिरना । पतयति-ते ।

पार = सम्राट् करना । पारयति-ते ।

पिण्ड = इवद्वा करना । पिण्डयति-ते ।

पीद् = पीडा करना । पीदयति-ते ।

पुष् = पुष्ट करना । पोषयति ते ।

पुज् = पूजा करना । पूजयति-त ।

पुर = भरना । पूरयति-ते ।

पूर्ण = पूर्ण करना । पूर्णयति ते ।

पाल् = पालन करना । पालयति ते ।

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ राजा राष्ट्र धारयति । अनुष्य प्राण धारयति । देही देहं धारयति ।
वृक्षः पुष्पाणि धारयति ।

२ विश्वानी पुरुष शास्त्रसिद्धान्तं प्रपञ्चयति । क एव प्रपञ्चयितुं शक्नोति ?
त्वं किं न प्रपञ्चयसे ?

३ स खोर नदीं पारयते । तौ पुरुषौ मदीं पारयितुं न शक्नुत । पाठ
शालाया सर्वेऽपि बालकाः नदीं पारयिष्यन्ति मात्र सशयः ।

४ जलेन तत् पात्रं पूरय । अहं हृदानीं तत्पात्रं जलेन नैव पूरयामि । अ
वा परश्व वा पूरयिष्यामि । क तत् पात्रं अपूरयत् ।

५ यथा त्वं तं पुरुषं पीडयसि तथा स त्वां नैव पीडयति । त्वं किमर्थं
तं एव पीडयसि ? स कं पीडयाचकार ।

६ ते पुरथा ता क्षिय धर्ममाचक्रिरे । क एव स्त्रीं धर्मं देत् । किमर्थं त्वं
तां अधर्षय ? य एव स्त्रीं धर्मं यति स राजपुरुषैः दण्ड्यते ।

७ वायुः वृक्षं कथं दोलयति, पश्य । त्वं तं किमर्थं आदोलयसि ? यदि त्वं
वृक्षं एव दोलयसि तर्हि वृक्षात् सर्वाणि फलानि पतिष्यन्ति ।

८ त्वं एव किमर्थं पिष्टं पिण्डयसि ? अपूप-निर्माणाय अहं एव पिष्टं
पिण्डयामि । क अपूपान् करिष्यति ?

सूचना

पाठक इस प्रकार वाक्य बनावे और अपनी बोलचालकी तैयारी करे ।
इस प्रकारके अभ्याससे पाठक शीघ्र ही संस्कृतमें बातचीत कर सकते हैं ।

पाठ ६

(म० भा० वन० अ० ६५)

बृहदथ उवाच - सा तच्छ्रुत्वाऽनवधांगी सार्धवाहवचस्तदा ।
 जगाम सह तेनैव सार्धेन पतिलालसा ॥ १ ॥
 अथ काले बहुतिथे घने महति दारुणे ।
 तडागं सर्वतो भद्रं पद्मसौगन्धिकं महत् ॥ २ ॥
 बृहदशुभेणितो रम्यं प्रभूतयवसेन्धनम् ।
 बहुपुष्पफलोपेतं नानापक्षिनिपेयितम् ॥ ३ ॥
 निर्मलस्वादुसलिलं मनोहारि सशीतलम् ।
 सुपरिश्रान्तवाहास्ते निवेशाय मनो बभूवुः ॥ ४ ॥
 संमते सार्धवाहस्य विविशुर्यनमुत्तमम् ।
 उवाच सार्धः सुमहान्वेलामासाद्य पश्चिमाम् ॥ ५ ॥

बृहदथ उवाच- सा अनवधांगी सुंदरधारीरावयवा दमयन्ती तदा तदा
 सार्धवाहवचः ध्रुत्वा तस्य वणिजः आपणं ध्रुत्वा सा पतिलालसा दमयन्ती
 तेन एव सार्धेन वणिजां समूहेन सह जगाम अग्रे गतवती ॥ १ ॥ अथ
 अनंतरं बहुतिथे बहुदिने काले समये व्यतीते बहुकालानंतरं, महति दारुणे
 घने सर्वतोभद्रं सर्वतः कल्याणं पद्मसौगन्धिकं पद्मानां कमलानां सुगंधिना
 युक्तं महत् तडागं कासारम् ॥ २ ॥ रम्य, प्रभूतयवसेन्धनं बहुवृणकाद्युक्तं
 नानापक्षिनिपेयितं अनेकेः पक्षिभिः सेवित वणिजः बृहदशुः ॥ ३ ॥ निर्मल-
 स्वादुसलिलं निर्मलमधुरजलयुक्तं मनोहारि मनोहरं सुशीतलं अतिशीतलं
 तडागं इत्यादि ते सुपरिश्रान्तवाहाः अतिपरिश्रान्तवाहनाः तत्र एव निवेशाय
 मनः बभूवुः ॥ ४ ॥ सार्धवाहस्य मुख्यस्य वणिजः संमते समस्था उत्तमं वर्तनं
 विविशुः प्रविष्टाः । तत्र पश्चिमां वेलां आसाद्य तत् सुमहान् सार्धः उवाच
 तत्रैव निवासं चकार ॥ ५ ॥

अथाधरात्रसमये नि शब्दस्तिमिते तदा ।
 सुप्ते सार्धे परिभ्रान्ते हस्तियूथमुपागमत् ॥ ६ ॥
 पानीयार्थं गिरिनदीं मदप्रस्रवणाविलाम् ।
 अथापश्यत् सार्धे त सार्धजान्सुबहून्गजान् ॥ ७ ॥
 ते तान्ग्राम्यगजान्दृष्ट्वा सर्वे वनगजास्तदा ।
 समाद्रवन्त वेगेन जिघांसन्तो मदोत्कटाः ॥ ८ ॥
 तेषामापतता वेगः करिणां दु सहोऽभवत् ।
 नगाप्रादिव शीर्णानां शृङ्गाणां पततां क्षितौ ॥ ९ ॥
 स्पन्दतामपि नागानां मार्गां नष्टा वनोद्भवाः ।
 मार्गं संरुध्य सस्रुतं पश्चिन्या सार्धमुत्तमम् ॥ १० ॥
 ते तं ममर्दुः सहसा खेष्टमान महीतले ।
 हाहाकार प्रमुञ्चन्तः सार्धिका शरणार्थिन ॥ ११ ॥

अथ नि शब्दस्तिमिते शब्दरहिते स्वस्थे शाले वा अधरात्रसमये मध्य
 रात्रसमये तदा परिभ्रान्ते सार्धे सुप्ते सति तत्र हस्तियूथं दारुतना गजानां
 यूथं आगमत् आगतम् ॥ ६ ॥ मदप्रस्रवणाविलाम् मदस्त्रावकलुषितां गिरि
 नदीं पानीयार्थं जलपानार्थं तत् हस्तियूथं आगमत् । अथ तत् गजयूथं
 सार्धजान् सार्धगतान् सुबहून् गजान् त सार्धं च तत्र अपश्यत् ॥ ७ ॥ तदा
 ते सर्वे मदोत्कटा वनगजा तान् ग्राम्यगजान् दृष्ट्वा तान् जिघांसन्तः
 हिंसितुमिच्छन्त वेगेन समाद्रवन्त तेषां उपरि अभ्यधावन्त ॥ ८ ॥ तेषां
 आपतता आक्रमणकारिणां गजानां वेगं दु सह सहनाय अपौरयः अभवत् ।
 नगाप्रादिव पर्वताप्रादिव शीर्णानां भिन्नानां जतएव क्षितौ भूम्यां पततां शृङ्गाणां
 वग यथा दु सह भवति तथा स तेषां वग दु सहः अभवत् ॥ ९ ॥ नागानां
 हस्तिना स्पन्दतां धावतां वनोद्भवा वने उद्भूता मार्गां नष्टा नाश प्राप्ता ।
 पश्चिन्या कमलिन्या सकाशे मार्गं संरुध्य उत्तम सार्धं समुत्तं आसीत् ॥ १० ॥
 ते सर्वे वनगजा त महीतले खेष्टमान यतमान सार्धं ममर्दुः । शरणार्थिनः
 सार्धिका वणिज हाहाकार प्रमुञ्चन्त कुर्वन्त ॥ ११ ॥

वनगुल्मांश्च धावन्तो निद्रान्धा बहवोऽभवन् ।
 केचिदन्तैः करैः केचित्केचित्पद्भ्यां हता गजैः ॥ १२ ॥
 निहतोष्प्राश्वबहुलाः पदातिजनसंकुलाः ।
 भयादाधावमानाश्च परस्परद्वतास्तदा ॥ १३ ॥
 घोरास्त्रादान्विमुञ्चन्तो निपेतुर्धरणीतले ।
 पृक्षेष्वावहा संरग्धा पतिता विपमेषु च ॥ १४ ॥
 एवं प्रकारैर्यहुभिर्देवेनाक्रम्य हस्तिभिः ।
 राजान्विनिहतं सर्वं समृद्धं सार्धमण्डलम् ॥ १५ ॥
 आरायः सुमहांश्चासीत्त्रैलोक्यमयकारकः ।
 एषोऽग्निरुत्थितः कष्टलायध्वं धावताधुना ॥ १६ ॥
 रत्नराशिर्विंशीर्णोऽयं गृहीध्वं किं प्रधावत ।
 सामान्यमेतद् द्रविणं न मिथ्या वचनं मम ॥ १७ ॥

बहवः मनुष्याः वनगुल्मान् वनस्थितान् वृक्षस्तंभान् धावन्तः निद्रान्धा
 अभवन् । केचिद् मनुष्या दन्तैः करैः शुण्ढाभिः केचिद् पद्भ्यां गजैः हताः
 ॥ १२ ॥ निहतोष्प्राश्वबहुलाः बहुलाः उष्प्राः अश्वाः च निहताः, पदातिजन-
 संकुलाः पदातिजनाः संकुलिताः, भयात् आधावमानाः च तदा परस्परद्वताः
 परस्पराघातेनैव हताः ॥ १३ ॥ ते मनुष्याः घोरास्त्रादान् विमुञ्चन्तः धरणीतले
 निपेतुः । पृक्षेषु आवहा संरग्धा, संभ्राग्राः विपमेषु विपमस्थानेषु पतिताः ॥ १४ ॥
 एवं बहुभिः प्रकारैः हस्तिभिः देवेन देवमेरेणेन आक्रम्य, हे राजन् ! सर्वं
 समृद्धं धनपुक्तं सार्धमण्डलं विनिहतं विनोयेन नाशितम् ॥ १५ ॥ तदा एव
 त्रैलोक्यमयकारकः सुमहान् आरायः कोलाहल इत्यद् आसीत् । एषः कष्टः
 कष्टप्रदः अग्निः उत्थितः उत्पन्ना, प्रायध्वं, रक्षध्वं, अधुना धावत ॥ १६ ॥
 अयं रत्नराशिः रत्नानां राशिः विंशीर्णः पतितः तं गृहीध्वं, किं प्रधावत ?
 एतद् द्रविणं सामान्यं माधारणं उभयोः समं वर्तते, आस्मिन् विषये मम
 वचनं मिथ्या न ॥ १७ ॥

पवमेवाभिमाषन्तो विद्रवन्ति भयस्तदा ।

पुनरेवाभिधास्यामि चिन्तयध्वं सकातरा ॥ १८ ॥

तस्मिन्स्तथा वर्तमाने दारुणे जनसक्षये ।

दमयन्ती च बुबुधे भयसंत्रस्तमानसा ॥ १९ ॥

अपश्यद्वैशस तत्र सर्वलोकभयंकरम् ।

अदृष्टपूर्वं तद् दृष्ट्वा बाला पद्मनिभेक्षणा ॥ २० ॥

तदा एव एव अभिमाषन्त भयात् विद्रवन्ति । हे सकातरा समया
जनाः ! पुन एव अभिधास्यामि कथयिष्यामि, चिन्तयध्वं विचारयध्वम्
॥ १८ ॥ तस्मिन् दारुणे भयकरे जनसक्षये जनानां नाशे तथा वर्तमाने सति
भवसंत्रस्तमानसा भयेन त्रस्तमानसा दमयन्ती बुबुधे आगृतिं प्राप्ता ॥ १९ ॥
तत्र सर्वलोकभयकर सर्वलोकभयायह वैशस क्लेश अपश्यत् पद्मनिभेक्षणा
कमलसदृशलक्षणा बाला दमयन्ती तत् अदृष्टपूर्वं दृष्ट्वा भयभीता ॥ २० ॥

पाठ ७

१ (लट्) वर्तमानकाल परस्मैपद = १ भक्षयति, भक्षयत, भक्षयन्ति ।
२ भक्षयसि, भक्षयथ, भक्षयथ । ३ भक्षयामि, भक्षयाव, भक्षयाम ॥

(आत्मनेपद) = भक्षयते भक्षयते, भक्षयन्ते । १ भक्षयसे, भक्ष-
ये, भक्षयध्वे । ३ भक्षये, भक्षयायहे, भक्षयामहे ।

२ (लिट्) अनद्यतन परोक्ष-भूतकाल परस्मैपद = १ भक्षयाचकार,
भक्षयाचक्रुः, भक्षयाचक्रुः । २ भक्षयाचक्ये, भक्षयाचक्यु,
भक्षयाचक । ३ भक्षयाचकार चकर, भक्षयाचकृव, भक्षयाचकृम ।

(आत्मनेपद) = १ भक्षयाचक्रे, भक्षयाचक्राते, भक्षयाचक्रिरे । २
भक्षयाचकृये, भक्षयाचक्राये, भक्षयाचकृद्वे । ३ भक्षयाचक्रे,
भक्षयाचकृवहे, भक्षयाचकृमहे ।

[ध्वना-यहां " भक्षयां " के पश्चात् " भास, बभूव " आदिरूप लङ्-कार भी रूप होते हैं । इस विषयमें पूर्वस्थलमें लिखा ही है ।]

३ (लुट्) अनद्यतन-भविष्यकाल-परस्मैपद = १ भक्षयिता, भक्षयितारौ, भक्षयितारः । २ भक्षयितासि, भक्षयितास्यः, भक्षयितास्य । ३ भक्षयितास्मि, भक्षयितास्वः, भक्षयितास्मः ।

(आत्मनेपद) = १ भक्षयिता, भक्षयितारौ, भक्षयितारः । २ भक्षयितासे, भक्षयितासार्थे, भक्षयिताध्वे । ३ भक्षयिताहे, भक्षयितास्यहे, भक्षयितास्महे ।

४ (लृट्) भविष्यकाल-परस्मैपद = १ भक्षयिष्यति, भक्षयिष्यतः, भक्षयिष्यन्ति । २ भक्षयिष्यसि, भक्षयिष्यथः, भक्षयिष्यथ । ३ भक्षयिष्यामि, भक्षयिष्यावः, भक्षयिष्यामः ॥

(आत्मनेपद) = १ भक्षयिष्यते, भक्षयिष्येते, भक्षयिष्यन्ते । २ भक्षयिष्यसे, भक्षयिष्वेधे, भक्षयिष्यध्वे । ३ भक्षयिष्ये, भक्षयिष्यावहे, भक्षयिष्यामहे ।

५ (लेट्) इसका प्रयोग वेदमें ही होता है ।

६ (लोट्) आशीर्वाद-परस्मैपद = १ भक्षयतु-भक्षयतात्, भक्षयताम्, भक्षयन्तु । २ भक्षय-भक्षयतात्, भक्षयतम्, भक्षयत । भक्षयानि, भक्षयाव, भक्षयाम ।

(अत्मनेपद) = १ भक्षयताम्, भक्षयेताम्, भक्षयन्ताम् । २ भक्षयस्व, भक्षयेयाम्, भक्षयष्वम् । ३ भक्षयै, भक्षयावहे, भक्षयामहे ।

७ (लङ्) अनद्यतन-भूतकाल परस्मैपद = १ अभक्षयत्, अभक्षयताम्, अभक्षयन् । २ अभक्षयः, अभक्षयतम्, अभक्षयत । ३, अभक्षयम्, अभक्षयाव, अभक्षयाम ।

(आत्मनेपद) = १ अभक्षयत, अभक्षयेताम्, अभक्षयन्त । २ अभक्षययाः, अभक्षयेयाम्, अभक्षयष्वम् । ३ अभक्षये, अभक्षयावहि, अभक्षयामहि ।

८ (लिङ्) विभ्यर्थ परस्मैपद = १ मक्षयेत्, मक्षयेताम्, मक्षयेयु
 २ मक्षवे, मक्षयेतम्, मक्षयेत । ३ मक्षयेयम्, मक्षयेव, मक्षनेम ।
 (आत्मनेपद) = १ मक्षयेत, मक्षयेयाताम्, मक्षयेरन् । २ मक्षयेवा
 मक्षयवायाम्, मक्षयेष्वम् । ३ मक्षयेव मक्षयेवहि, मक्षयेमहि ।

अथ दशमगणके देखिये—

दशमगण उभयपद धातु ।

- प्रथ् = प्रख्यात होना । प्रथयति-ते । प्रथयाचकार ।
 प्री = सलुप्त होना । प्रीणयति-ते । प्रीणयाचकार ।
 वध् = बाधना । बाधयति-ते । बाधयाचकार ।
 बध् = „ बाधयति-ते । बधयाचकार ।
 भक्ष् = खाना । भक्षयति-ते । भक्षयाचकार ।
 भू = विचार करना । भावयति-ते । भावयाचकार ।
 भूष् = अलंकार धारण करना । भूषयति-ते । भूषयाचकार ।
 मण्ड् = भूषित करना । मण्डयति-ते । मण्डयाचकार ।
 मन्त्र् = विचार करना । मन्त्रयति-त मन्त्रयाचकार ।
 मह् = पूजा करना । महयति-ते महयाचकार ।
 मान् = सम्मान करना । मानयति-ते । मानयाचकार ।
 मार्ग् = हूँदना । मार्गयति-ते । मार्गयाचकार ।
 मार्ज् = शुद्ध करना । मार्जयति-ते । मार्जयाचकार ।
 मिश्र् = मिश्रण करना । मिश्रयति-ते । मिश्रयाचकार ।
 मुच् = मुक्त करना । मोचयति-ते । मोचयाचकार ।
 मूत्र् = मूतना । मूत्रयति-ते । मूत्रयाचकार ।
 मृज् = शुद्ध करना । मार्जयति-ते । मार्जयाचकार ।
 मृप = सदन करना । मर्षयति-ते मर्षयाचकार ।
 यश् = बधन करना । यत्रयति-ते । यंत्रयाचकार ।

- यम् = बांधना । यमयति-ते । यमयांचकार ।
 युज् = योजना करना । योजयति-ते । योजयांचकार ।
 रच् = रचना करना । रचयति-ते । रचयांचकार ।
 रस् = रस लेना । रसयति-ते । रसयांचकार ।

संस्कृत वाक्यानि ।

- १ विश्वामित्रः ग्रन्थं रचयति । कः एतत् अरचयत् ? यः पूर्वं अरचयत् स इदानीं कुत्र गतः ?
- २ भृत्यः प्रभातसमये मम स्थानं मार्जयति । ते सर्वे दासाः तत्र न मार्जयांचकुः । त्वं च मार्जयिष्यसि किम् ?
- ३ यथा जम्बः मूत्रयति तथा आ न मूत्रयति । हस्ती प्रभूतं मूत्रयति । परन्तु मरस्या न मूत्रयन्ति ।
- ४ मनुष्यः स्वदेहं भलंकारैः भूषयति । शमी पुरुषः पूर्वं न भूषयति तस्य विद्या एव भलंकारः भवति ।
- ५ इदानीं कः अद्यं भक्षयति ? यः भक्षयितुं न इच्छति स इतः स्थानात् दूरं गच्छतु ।
- ६ रामः प्रजां प्रीणयांचकार । पुषिष्ठिरः अपि सर्वाणि मित्राणि अप्रीणयत् । किं त्वं तथा प्रीणयिष्यसि ?
- ७ सर्वाणि अपि भैषज्यानि तस्मिन् पात्रे मिश्रय । त्वं तत् सर्वं मिश्रयितुं समर्थः असि वा न ? कदा ते वैद्याः भैषज्यानि मिश्रयांचकुः ?
- ८ राजा प्रीत्या सर्वान् दासान् अद्य वा खो वा मोक्षयिष्यति । ते राज-पुरपाः तान् सर्वान् मोक्षयांचकुः ?
- पाठक इस प्रकार वाक्य बनावें और धातुभोंका उपयोग करनेका अभ्यास यदावें ।

पाठ ८

तत्र स्थितां कौसल्यां दृष्ट्वा भरतशत्रुघ्नौ रुदतुः । कौसल्याऽपि भरत-
शत्रुघ्नौ दृष्ट्वा रुदती प्राह । हे भरत ! इदं ते निष्कण्टकं राज्यं प्राप्तम् । तव
माता कैकेयी मां अपि तत्रैव प्रस्थापयितुं इच्छति यत्र कमलनेत्रो रामो
यवः । त्वं वा तत्र नय यत्र रामः अस्ति । कौसल्याया एवमुक्तो भरतः
कौसल्यायाश्चरणयोः पपात उवाच च । आर्ये ! त्वं रामचन्द्रे मे विपुलां
प्रीतिं जानास्येव । अजानन्त निरपराधिन मां किं एवं गर्हसे ?

तदा भरतं कौसल्याऽब्रवीत् । ते आत्मा धर्माच्च चलितः । वरस ! त्वं
सत्यप्रतिज्ञोऽसि । अतः सतां लोकान् अवाप्स्यसि । इत्युक्त्वा भ्रातृवत्सलं
भरतं समीपं आनीय आर्त्तित्वं च प्रभूतं शोके । एवं तयोर्विक्रपतोः शोकेन
सा रात्रिर्जगाम ।

एव शोकसन्तप्तं भरतं वसिष्ठ ऋषिः उवाच । अलं शोकेन । भरपतेः
दृशरथस्य उत्तमं संयानं कुरु । तस्य वसिष्ठस्य आज्ञया धर्मज्ञो भरतो राज्ञः
प्रेतकृत्यानि सर्वाण्यपि कारयामास । “ क्व गतोऽसि ताव मां कौसल्यां च
त्यक्त्वा ” इत्युक्त्वा भरतशत्रुघ्नौ विक्रपतुः ।

वसिष्ठस्तु तावुस्थाप्याह । “ युवयोः पितुः प्रेतस्य त्रयोदशोऽयं दियतः ।
अतः शोकं त्यक्त्वा स्वानि कार्याणि कर्तुं उत्तिष्ठतम् । ” इति ।

अथ चतुर्दशे दिवसे राजकर्मचारिणः समेत्य भरतमब्रुवन् - “ त्वं अष्ट
अस्माकं राजा भव ” इति ।

तच्छ्रुत्वा भरत उवाच - “ हे जनाः । एतत् आभिषेचनिकं गृहीत्वा
रामहेतोः अहं वनगमिष्यामि । राम एव नः राजा भवतु । ” इति ।

रामदर्शनेच्छया शीघ्रमेव भरतः प्रययौ । तस्याप्रतो मन्त्रिणः प्रययुः ।
सकैकेयश्च सर्वा अपि भातरः तान् एव अनुजग्मुः । यदा ते सर्वे शृंगवेरपुरं
गतातीरं च प्राप्ता तदा तत्र गुहं आगत्यामसीन् । “ भरत ! घन्योऽसि त्वं
यत् अयत्नादागतं राज्यं अपि त्यक्तुं इच्छसि रामहेतोः । ” इति । तदा

भरतेन परिपृष्टो गुह्योऽकथयत्- “ एतादृशगुदीमूलं तृण च, यत्र रामलक्ष्मणौ शायितौ । ” इति । भरत आह- “ हा हतोऽस्मि । सभायां रामो मम हृत्वे ईदृशीं तृणशय्यां अधिशेते, अहमपि अधप्रमृति भूमौ तृणेण एव शयिष्ये फल-मूलाशनो भूत्वा जटाचीराणि च तथैव धारयामि यथा रामो धारयति । ” इति ।

दाशैः गंगा संतीर्य भरतो वनं प्रययौ । ततो भरद्वाजाश्रमं गत्वा नरक्षेत्रे भरतः क्रोधादेव सर्वं जनं अवस्थाप्य धातिष्ठेनैव च केवलेन सह भरद्वाजं प्रणनाम । अनामयं च ते परस्परं पप्रच्छुः । भरद्वाजस्तु भरतमुवाच- “ राज्यं खलु प्रसातस्तव इहागमने किं कार्यम् ? आश्चर्यं सर्वम् । नहि मे मनः शुष्यति । ” तच्छ्रुत्वा भरत उवाच- “ हतोऽस्मि, यदि भगवानपि एवं मां मन्यते न ममेष्ट मातुर्वचन, नापि तदर्थं आददे । अयोध्यामेव प्रतिनेतुं रामं प्रसादयितुमहमागतोऽस्मि । ”

भरद्वाजस्ततो भरतमुवाच- “ युक्तमेवैतदपि राघववंशजे । अयं ते भ्राता रामश्चित्रकूटे वसति । तं नः गन्ताऽसि । ” ससैन्यः सपरिवारस्तां राज्ञीं तत्र द्युप्य भ्रातृघरसलो भरतो चित्रकूटप्रदेशं प्राप्तः ।

लक्ष्मणस्तु भरतसैन्यशब्दं श्रुत्वा अग्रीवीत्- “ स्वकं, कैकेय्याः सुतो भरतः आवां हन्तुं ससैन्य अत्राम्येति । अतः वध्य एव हि सः । ” इति । तं परिसांत्य राम आह- “ भरतं हत्वा किं करिष्यामि, पितुः शासनात्मया, वन एव वस्तव्यम् । अहं तु मन्ये भरतः मां अयोध्यां नेतुं मां व्रष्टुं वा आगतः । अतः त्वया स निष्ठुरं न वाच्यः । ” इति ।

रामसंदर्शनाय हरसुको भरतः स्वमैत्र्यं शैलस्य अधस्तात् एव संस्थाप्य, भ्रातृः मे शीघ्रं जानयेति शुर्वं धमिष्ठं उक्त्वा, स्वयं अग्रे भूत्वा जगाम । गिरिशिखरं गत्वा तत्र रामं जटाजिनधरं पीरतामसं दृष्ट्वा तमभ्यधावत तस्य पादयोः पपात च “ आर्य ” इत्युक्त्वा पुनः किंचिदपि वक्तुं न शक्ताक । तं मूर्ध्नि आधाय, भरतं अंके आरोप्य तं सादरं पर्यट्टयत्- “ हे सत्यपराक्रम ! पितुः शुभ्रवस्ते कश्चित्, किं निमित्तं राज्यं हित्वा इमं देशं प्रास्थितोऽसि ? ”

भरतस्ततो राममुवाच- “आर्ये ! पुत्रशोकेन पीडितः सात. स्वर्गं गत ।
नरके पतिष्यति मे जननी । दासभूतस्य मे प्रसादं कर्तुमर्हसि । अद्यैव राज्ये
अभिषिष्यस्व । एतदर्थं हि सर्वा मातरः प्रजाश्चानुप्राप्ता । प्राप्नुहि राज्यं कुरु
च अस्मान् सर्वान् सकामानिति ।” मवाच एव भरतो रामस्य पादौ जग्राह ।

तदा राम उवाच- “मद्विधः सत्यवतः राज्यहेतोः पापं कथं आचरेत् न
सूक्ष्ममपि पश्यामि त्वयि दोषम् । नापि जननीमर्हसि विगर्हितुम् ।
समादिहोऽस्मि मातापितृभ्यां वनं गच्छेति । कथं ततोऽन्यत्समाचरे । त्वया
एव प्राप्तं राज्यम् । दण्डकारण्ये पुनर्मया यस्तस्यम् । पित्रा दत्तं राज्यं
त्वमुपमोक्षतुमर्हसि । अहं तु दुर्जातः, यस्य शोकेन पिता मृतः । हे पितः !
कुत्र गतोऽसि ? सीते ! इहा मृतोऽस्मि । हे लक्ष्मण ! स्वमिदानीं पितृही-
नोऽसि ।” एवं दीर्घमाक्रोशं कृत्वा रामो लक्ष्मणमुवाच । ‘तातस्य
अलक्षितार्थं गमिष्यामि ।’ इति ।

शब्दार्थः

रुदू = रोना
रुदती = रोनेवाली ✓
निष्कण्टक = कांटोंसे रहित
विपुल = बहुत
अवाप्स्यसि = प्राप्त करेगा
विलपन् = रोनेवाला
सयान = प्रधान
आभिषेचनिष्क = अभिषेकके संबन्धी
अनुजग्मुः = पीछे गये
इगुदीमूल = इगुदी वृक्षका मूल
शयित = सोया हुआ
दाश = धीवर लोग
क्रोश = कोस, रो मील
अनामय = नीरोगिता

रजनी = रात्री
द्युष्य = रहकर
परिसांतव्य = शांत करके
निष्ठुर = क्रूरताके साथ
बैल = पहाड़
अघस्तात् = नीचे
अग्रे भूत्वा = आगे होकर
चरिवासस् = बलकलधारी
मद्विध = मेरे समान
सूक्ष्म = थोड़ा भी
विगर्हितुं = निंदा करनेके लिये
वस्तव्य = रहना
दुर्जात = अशुभ जन्मवाला
आक्रोश = कोलाहल

पाठ ९

दशमगणके उभयपदी धातु ।

- रिच् = विभक्त करना । रिचयति-ते । रिचयांचकार ।
 लक्ष् = ध्यान देना । लक्षयति-ते । लक्षयांचकार ।
 लंघ् = उल्लंघन करना । लंघयति-ते । लंघयांचकार ।
 लोक् = प्रकाशना । लोचयति-ते । लोचयांचकार ।
 वच् = बोलना । वाचयति-ते । वाचयांचकार ।
 वर = इच्छा करना । वरयति-ते । वरयांचकार ।
 वर्ण् = वर्णन करना, रंग देना । वर्णयति-ते । वर्णयांचकार ।
 वर्ध् = वर्धन करना । वर्धयति-ते । वर्धयांचकार ।
 वस = निवास करना । वासयति-ते । वासयांचकार ।
 विहम्ब् = मझौल करना । विहम्बयति-ते । विहम्बयांचकार ।
 वृ = भावरणे । वारयति-ते । वारयांचकार ।
 वृज् = दूर करना । वज्रयति-ते । वज्रयांचकार ।
 व्यय् = व्यय करना । व्यययति-ते । व्यययांचकार ।
 शिप् = शेष रहना । शेषयति-ते । शेषयांचकार ।
 श्लिप् = जाठिंगन देना । श्लेपयति-ते । श्लेपयांचकार ।
 सद् = प्राप्त होना । सादयति-ते । सादयांचकार ।
 सान्त्व् = शांति करना । सान्त्वयति-ते । सान्त्वयांचकार ।
 साम् = सात करना । सामयति-ते । सामयांचकार ।
 सुख् = सुख देना । सुखयति-ते । सुखयांचकार ।
 स्तन् = सम्म करना । स्तनयति-ते । स्तनयांचकार ।
 स्तेन् = चोरी करना । स्तेनयति-ते । स्तेनयांचकार ।

संस्कृत वाक्यानि ।

१ स नैव लक्षयति । तौ कथं लक्षयतः । १ ते सर्वेऽपि सर्वदा लक्षयन्ति ।
 अहं लक्षयिष्ये । भावो लक्षयिष्यावहे । वयं सर्वेऽपि न लक्षयिष्यामहे ॥

२ स इनुमान् इदानीं महासागरं लंघयति । क एवं नदीं अलंघयत् ।
 क्व कदा सागरं लंघयिष्यथ ?

३ बहं न लोक्षयामि । त्व विलोकयिष्यसि किम् ? क तदा लोकयाचकार ?
 मम पुत्राः विलोकयाचकुः ।

४ पुत्राः इदानीं पुस्तकानि वाचयन्ति किम् ? के मनुष्या पुरतस्तानि
 वाचयितुं न शक्नुवन्ति ? ये वाचयाचक्रुः ते कुत्र गताः ?

५ चित्रकार चित्रं वर्णयति । कवयः काव्येषु नायकान् वर्णयन्ति । त्वं
 कीं अवर्णय ? स वर्णयाचकार ।

६ धीरः पुरुषः स साम्त्वयति । तथा तत्वं सान्त्वयति तथा स न
 सान्त्वयितुं शक्नोति । स परिसान्त्वय इदानीम् ।

७ पुरुष कीं सुखयति । मित्रं मित्रं सुखयति । ते पुत्रान् सुखयाचक्रुः ।
 त्व क असुखय ?

८ मेघ आकाशे रतनयति । मेघाः आकाशे रतनयाचक्रुः । स किमर्थं
 एव रतनयति ?

९ चोरः सन्न स्तेनयति । क एवं अन्नं अस्तेनयत् ? य स्तेनयति स
 स्तेन इति कथ्यते ।

१० पुरुष कीं वश्यति । कीं पुरुषं अवश्ययत् । के पुरुषा धरयाचक्रुः ?

दशमगण उभयपद धातुः ।

स्तोम् = प्रशंसा करना । स्तोमयति-ते । स्तोमयाचकार ।

रिन्द् = स्नेह करना । स्नेहयति-ते । स्नेहयाचकार ।

स्पृह् = इच्छा करना । स्पृहयति ते । स्पृहयाचकार ।

स्फुट् = फटना । स्फोटयति ते । स्फोटयाचकार ।

स्वद् = रचि लेना । स्वदयति-ते । स्वदयाचकार ।

हिंस् = हिंसा करना । हिंसयति-ते । हिंसयाचकार ।

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ ऋत्विक् देवतां स्तोमयति । यजमानः स्तोमयांचकार ।

२ अहं मोदकान् स्वादयामि । कः रसं अस्वादयत् ?

३ नरः पशून् हिंसयति । सिंहः हस्तिनं हिंसयति ।

पाठक इत प्रकार धार्य करें और अपना अम्यास यठाये । यदि पाठक इतने दशमगणके धातुओंको स्मरण करेंगे अथवा ध्यानमें धारण करेंगे, तो उनको संस्कृत-भाषा अतिशीघ्र जा आयगी । क्योंकि धातुओंको यथावत् जाननेसे ही संस्कृतमें सुगमतापूर्वक प्रवेश हो सकता है ।

ये दशमगण उभयपदके धातु दिये हैं । दशमगणमें प्रायः केवल परस्मैपदी धातु नहीं हैं । उभयपदमें परस्मैपद और आत्मनेपदके रूप होते हैं । परंतु केवल आत्मनेपदी थोड़ेसे हैं उनमेंसे कई यहां दिये जाते हैं—

दशमगण आत्मनेपदके धातु । ✓

अर्थ = मांगना । अर्थयते । अर्थयांचके । अर्थयिता । अर्थयिष्यते ।

कुरस् = निंदा करना । कुरमयते । कुरस्यांचके । कुरसयिता । कुरसयिष्यते ।

गंध् = हिंसा करना । गंधयते । गंधयांचके । गंधयिता ।

गर्व् = घमंज करना । गर्वयते । गर्वयांचके । गर्वयिता । गर्वयिष्यते ।

चित् = विचार करना । चेतयते । चेतयांचके ।

तर्ज् = निंदा करना । तर्जयते । तर्जयांचके ।

शुट् = टूटना, काटना । श्रोटयते । श्रोटयांचके ।

दंश् = काटना, दंश करना । दंशयते । दंशयांचके ।

दंस् = काटना, दंश करना । दंसयते । दंसयांचके ।

भर्त्स् = निंदा करना । भर्त्सयते । भर्त्सयांचके ।

मृग् = झंडना । मृगयते । मृगयांचके ।

यक्ष = पूजा करना । यक्षयते । यक्षयांचके ।

वीर = वीर्यवान् होना । वीरयते । वीरयांचके ।

संग्राम् = युद्ध करना । संग्रामयते । संग्रामयांचके ।

इनके रूप केवल आत्मनेपदके रूपोंके समान ही होते हैं । आत्मनेपदके रूप पूर्व पाठोंमें दिये ही हैं अब इनके रूप बनाकर वाक्य कीजिये—

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ मिथुनः धर्मं प्रार्थयते । त्वं किं न प्रार्थयसे ? अहं गर्भये । स तद् गर्भयांचके । ते गर्भयांचक्रिरे ।

२ वीरः गर्भयते । वीरपुरुषौ गर्भयिष्येते । त्वं एवं मा गर्भय । यूयं गर्भयांचकृव्ये ।

३ त्वं चेतयसे । सर्वे चेतयिष्यन्ते । स चेतयांचकार ।

४ सर्पः मनुष्यं दंशयते । सर्पा मनुष्यान् दंशयिष्यन्ते ।

५ राजा राजपुरुषान् भर्त्सयते । क एन एवं भर्त्सयेत् ।

६ राजा घने व्याघ्रं मृगयते । त्वं मृगयसे किम् ?

७ वः वीरयते ॥ एय वीरः भवति ।

८ सर्वे पुरुषाः पानिपतनगरे संग्रामयांचक्रुः ।

९ त्वं गंधयिष्यसे चेत् तर्हि स किं करिष्यति ?

१० आतरः परस्परं कुत्सयांचक्रुः ।

इस प्रकार वाक्य बनाकर उनका योलनेमें उपयोग करें और अपना अभ्यास बढावें ।

पुनः भ्रातु पादयोर्निपत्य भृशं प्रार्थयामास भरतः । " अहमेकस्तु
सुमहद्वाज्यं नोत्सहे राक्षितुं त्वं हि शक्तः लोकस्य परिपालने । " इति ।

रामः पुनरुवाच- " हे भरत ! लक्ष्मीश्चन्द्रादपेयात् हिमवान् या पर्वतः
हिमस्यजेत्, सागरो वा वेलामतीयात्, न त्वहं प्रतिज्ञां त्यजेयम् । " इति ।

भरतेनापि प्रतिज्ञातम् । स आह च- " आर्य ! देहि तव पादुके, पृथे हि
सर्वराज्यस्य योगक्षेमं विधास्यतः " इति ।

तदा रामस्तथा कृत्वा पादुके भरताय प्रादत्तत् । सोऽपि पादुके संप्रणम्य
उवाच- " चतुर्दश वर्षाण्यहं जटाचीरधारी वसिष्यामि नगराद् बहिः,
आगमनं तव आकाशम्, ते पादुकयो उपरि राज्यत्र न्यस्यामि । संपूर्णं
हि चतुर्दशे वर्षेऽहनि यदि न द्रक्ष्यामि त्वां हुताशनमेव प्रवेक्ष्यामि । "
इति ।

तथेति रामः प्रतिज्ञाय सादर श्रुत्वा भरतं च परिवर्त्य उवाच- " रक्ष
मातरं कैवेयीम्, मा तां प्रति रोषं कुरु । " इति ।

इत्युक्त्वा अश्रुपरीताक्षः रामः भ्रातरं भरतं विससर्ज । भरतोऽपि राघवं
प्रदक्षिणं चकार । तपरिगृह्य पादुके च स अवोष्या आजगाम ।

ततो मातुः अवोष्याया निक्षिप्य भरतोऽब्रवीत्- " अहं नदिप्रामे
गमिष्यामि " ततो मन्त्रिणामनुमते भरतो मुनिवेषधरो नदिप्रामेऽवसत् ।
अभिषिष्य तत्रार्यपादुके सर्वदा तदधीनो राज्यं कारयामास ।

सर्वेषु भरतादिषु अपयातेषु सलक्ष्मणो रामचन्द्रस्तत्र वासं नारोचयत् ।
ततो मुनिभिरभ्यनुज्ञातो रामचन्द्रः सभार्यः वनं प्रविवेश ।

दण्डकारण्यं प्रविश्य तु रामस्तापसाश्रममङ्गलं ददर्श । तत्रत्यास्तापसाः
सिद्धाश्च तान् रामचन्द्रादीन् यथान्यायं तर्पयामासुः । कृतातिष्यास्तु ते
मुनीनामन्य घनमेवान्वगाहन्त । रामलक्ष्मणौ तत्र भरतं पुरुषादं विरोधं
नाम राक्षसं ददशतु । अपकम्प्य वैदेहीं विराधोऽब्रवीत् । " भविष्यति

ममेवं भार्या । शरिरे च युवयोः पास्यामि " इति । रामलक्ष्मणौ ॥ ततो
दीप्त शरवर्षे घवर्षतुः । समिन्निः सत्यं रामोऽपि तस्य दक्षिणं बाहुं यमज्ज ।
रामबाणेन विद्धः विराधः भूमौ पपात, ममार च ।

एवं विराधं राक्षसं हत्वा ॥ शरभंगस्याश्रमं अभिजग्मुः । शरभंगोऽपि
रामस्य भ्रातिप्यं यथायोग्यं चकार ।

शब्दार्थ

शोचत् = शोक करनेवाला

रजनी = रात्री

सुहृद् = मित्र

समिन्निवत = शांत किया

अकंटक = निष्कंटक, दुःखरहित

समाभ्यासयत् = धीरज दिया

कामचारः = मन माना व्यवहार

क्षयान्तम् = नाश जिसके अंतमें है

स्वस्थ = शांत

नियुक्त = प्रेरित

शासन = आज्ञा

पोषित = प्रवासमें गया

गर्ह = मित्रा करना (घातु)

प्रियाधिकीर्णः = प्रिय करनेवाला

प्रत्यक्षीकृत = प्रत्यक्ष किया

प्रायताम् = रक्षण करे

किल्बिष = पाप

सत्यवाद् = सत्यवचन

अनुवर्तते = पीछे चलता है

भजेत् = सेवा की जाय

विक्रीत = बिका, विक्रीत किया

व्याहित = रखा

क्रीत = खरीद लिया

भृशम् = पुनः

अपेयात् = चली जाय

हिमवत् = हिमालय पर्वत

हिमम् = बर्फ

वेला = सीमा

अतीयात् = उलुपन करे

पादुका = खशबें

प्रायच्छत् = दिया

संप्रणम्य = नमन करके

आकांक्षम् = इच्छा करता हुआ

हुताशन = अग्नि

परिष्वज्य = आर्द्रितान देकर

रोषः = क्रोध

अधुपरिताक्षः = आंशुओंसे जिसके

आंख भरे हैं ।

विसर्ज = छोड़ दिया

प्रदक्षिणम् = प्रदक्षिणा

अपयात = गत, गए हुए

वासः = रहना

अरोचयत् = पसंद हुआ

अभ्यनुज्ञात = आज्ञा किया हुआ

मंडलम् = समूह

आमंज्य = बुलाकर

भैरव = भयंकर

पुरुषाद = मनुष्य-भक्षक

सौमित्रिः = लक्ष्मण

समासाः ।

१ रामभरतादयः = रामश्च भरतश्च रामभरतौ । रामभरतौ, भादी
येषां ते रामभरतादयः ।

२ सुहृन्मध्यम् = सुहृदां मध्यं ।

३ अकंटकम् = न विद्यन्ते कटका यस्मिन् तत् ।

४ कामचारः = कामं यथा स्यात् तथा चरति ।

५ अनीश्वरः = नः ईश्वरः ।

६ क्षयान्तः = क्षयः अन्ते यस्य ।

७ मरणान्तम् = मरणं अन्ते यस्य ।

८ स्वस्थः = स्वस्मिन् स्थितः ।

९ पुण्यकर्मन् = पुण्यं कर्म यस्य ।

१० सत्यप्रातिष्ठः = सत्या प्रतिज्ञा यस्य ।

११ धर्मज्ञः = धर्मं जानाति इति ।

१२ प्रजापालनम् = प्रजानां पालनम् ।

पाठ ११

(महाभारत वनपर्व अ० ९४)

वामदेव उवाच— अयुस्तेनैव विजयं वर्धयेद्वसुधाधिपः ।

जघन्यमाहुर्विजयं युस्तेन च नराधिपः ॥ १ ॥

न चाप्यलब्धं लिप्सेत मूले नातिदृढे सति ।

नहि दुर्बलमूलस्य राज्ञो लाभो विधीयते ॥ २ ॥

यस्य स्फीतो जनपदः संपन्नप्रियराजकः ।

सन्तुष्टपुष्टसचिवो दृढमूलः स पार्थिवः ॥ ३ ॥

यस्य योधाः सुसंतुष्टाः सान्त्विताः सुपधास्थिताः ।

अल्पेनापि स दण्डेन महीं जयति पार्थिवः ॥ ४ ॥

वामदेव उवाच— वसुधाधिपः पृथिवीपतिः अयुस्तेनैव युस्तेन विना
 च विजयं वर्धयेत् जयं सम्पादयेत् । हे नराधिप, राजन्, युस्तेन
 विजयं युद्धद्वारा प्राप्तं विजयं जघन्यं निदृष्टं आहुः कथयन्ति ॥ १ ॥
 तथा मूले नातिदृढे न सति, निर्बले राज्यशासने सति, अलब्धं अप्राप्य
 न लिप्सेत् न दृष्टेत् । हि यस्मात्कारणात् दुर्बलमूलस्य अशक्तमूलस्य
 राज्ञः नरपतेः लाभः 'न विधीयते न भवति ॥ २ ॥ यस्य नराधिपस्य
 जनपदः प्रजासमूहः स्फीतः समृद्धिं गतः, संपन्नप्रियराजकः संपन्ना
 प्रियाश्च राज्यशासकाः यस्य सः, सन्तुष्टपुष्टसचिवः सन्तुष्टाश्च पुष्टाश्च सान्निगः
 यस्य सः, पार्थिवः राजा 'दृढमूलः' भवति ॥ ३ ॥ यस्य राज्ञः योधाः
 सैनिकाः सुसंतुष्टाः सम्यग् तुष्टाः सान्त्विताः सुस्थिताः सुपधास्थिताः सः यय
 परीक्षिताः भवन्ति, स पार्थिवः धराधिपः अल्पेनापि दण्डेन
 महीं पृथिवीं जयति ॥ ४ ॥

पौरजानपदा यस्य भूतेषु च दयालव ।

सधना धान्यवन्तश्च दृढमूल स पार्थिव ॥ ५ ॥

प्रतापकालमधिकं यदा मन्येत चात्मन ।

तदा लिप्सेत मेधावी परभूमिं धनान्युत ॥ ६ ॥

भोगेषु दयमानस्य भूतेषु च दयावत ।

वर्धते त्वरमाणस्य विषयो रक्षितात्मनः ॥ ७ ॥

तक्षेदात्मानमेव स वन परशुना यथा ।

य सम्यग् वर्तमानेषु स्वेषु मिथ्या प्रवर्तते ॥ ८ ॥

नैव द्विपन्तो हीयन्ते राज्ञो नित्यमनिपन्त ।

क्रोधं निहन्तुं यो वेद तस्य द्वेष्टा न विद्यते ॥ ९ ॥

यस्य पार्थिवस्य पौरजानपदा पुरवासिनः प्रजाश्च भूतेषु प्राणिमात्रेषु दयालवः दयावन्तः, सधना धनेन सहिता धान्यवन्तश्च धान्ययुक्ताश्च भवन्ति स पार्थिव 'दृढमूल' मन्तव्यः ॥ ५ ॥ यदा राजा आत्मनः स्वस्य अधिकं विशेषं प्रतापकालं प्रभावसमयं मन्येत अवबुध्येत, तदा मेधावी बुद्धिमान् (स राजा) परभूमिं परेषां भूमिं, उत तथा धनानि द्रव्याणि लिप्सेत हृष्टेत् ॥ ६ ॥ भोगेषु उदयमानस्य वर्धमानस्य, च तथा भूतेषु प्राणिषु दयावतः करुणाशीलस्य, त्वरमाणस्य कर्म शीघ्रं सम्पादयत, रक्षितात्मनः आत्मरक्षार्थां समर्थस्य राज्ञः एव विषयः राज्ञः वर्धते वृद्धिं प्राप्नोति ॥ ७ ॥ यः सम्यक् वर्तमानेषु विद्यमानेषु स्वेषु आत्मीयजनेषु मिथ्या प्रवर्तते आचरते स आत्मानं एव तक्षेत् यथा वनं अरण्यं परशुना तक्षेत् ॥ ८ ॥ नित्यं सर्वदा अनिपन्तः राज्ञः अर्हिसकस्य पृथिवीपते द्विपन्तः शत्रवः नैव हीयन्ते न म्यूनाः भवन्ति, यः क्रोधं निहन्तुं नियन्तुं वेद जानाति तस्य द्वेष्टा द्वेषकर्ता न विद्यते नैव भवति ॥ ९ ॥

यदायंजनविद्धिष्टं कर्म तन्नाचरेत् बुधः ।
यत्कल्याणमभिध्यायेत्तत्रात्मानं नियोजयेत् ॥ १० ॥

नैवमन्येऽयजानन्ति नात्मना परितप्यते ।
कृत्यशेषेण यो राजा सुखान्यनुबुभूषति ॥ ११ ॥

इदं वृत्तं मनुष्येषु वर्तते यो महीपतिः ।
तमौ लोकौ विनिर्जित्य विजये सम्प्रतिष्ठते ॥ १२ ॥

भीष्म उवाच— इत्युक्तो यामदेवेन सर्वं तत्कृतवाधृषः ।

तथा कुर्वेत्स्वमप्येतौ लोकौ जेता न संशयः ॥ १३ ॥

यत् कर्म कार्यं आयंजनविद्धिष्टं श्रेष्ठपुरपैः निर्दिष्टं अस्ति तत् कर्म
बुधः बुद्धिमान् राजा न आचरेत् न कुर्यात् । यत्कल्याणं अभिध्यायेत् तेन
व्रमणा मङ्गलं स्यात् तत्र आत्मानं नियोजयेत् ॥ १० ॥ यो राजा नरपतिः
कृत्यशेषेण कर्तव्यपात्रेण सुखानि अनुबुभूषति अनुभवितुं इच्छति तं
राजानं अन्ये नैव अवजानन्ति तस्य अवज्ञा नैव कुर्वन्ति ॥ ११ ॥ यः
महीपतिः यः राजा मनुष्येषु प्रजासु इदं वृत्तं व्यवहारं वर्तते आचरेत्
स राजा तमौ लोकौ मर्यादालोकं स्वयं च विनिर्जित्य विजये सम्प्रतिष्ठते
सर्वथा साकल्यं प्राप्नोति ॥ १२ ॥ भीष्म उवाच— ऋषिना यामदेवेन इत्युक्तं
इत्थं उपदिष्टः नृपः यमुभया नाम नृपतिः तत्सर्वं कृतवान् । स्वमपि, (हे
युधिष्ठिर, स्वमपि) तथा तद्वत् कुर्वन् एतौ तमौ जेता भविष्यति, न संशयः
'अस्मिन् विषये संशयो नास्ति ॥ १३ ॥